Magyar Szocialista
Munkáspárt
Marxizmus–Leninizmus
Esti Egyetem
Hároméves
általános tagozat
Egyéves pártiskola

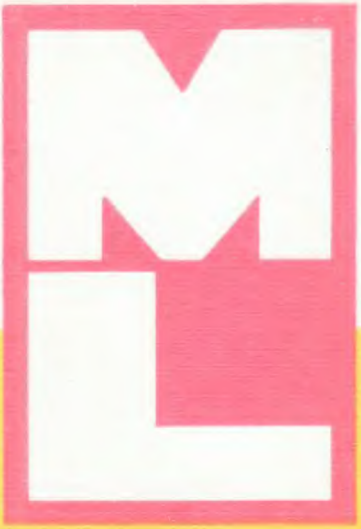

DIALEKTIKUS ÉS TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS ALAPJAI II.

1983/1984

Kossuth

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
MARXIZMUS–LENINIZMUS ESTI EGYETEM
HÁROMÉVES ÁLTALÁNOS TAGOZAT
EGYÉVES PÁRTISKOLA

A dialektikus és történelmi materializmus alapjai

II

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1983–1984

Írták:

AGARDI PÉTER
KÁRPÁTI SÁNDOR
KISS JUDIT
KOVÁCS FERENCNÉ
LICK JÓZSEF

Lektorálta:
WIRTH ÁDÁM

Szerkesztette:
LÁNG RÓZSA

ISBN 963 09 2393 9
(3778)

I. téma

A MATERIALISTA TÁRSADALOMFELFOGÁS ALAPJAI

A társadalomelmélet számos kérdésével – például a társadalmi mozgás sajátosságaival, a munka társadalmi szerepével, a társadalmi lét és a társadalmi tudat kapcsolatával, a gyakorlat felfogásával, a társadalmi ellentmondások sajátosságaival stb. – már a tankönyv első részében is foglalkoztunk. Ezek nélkül lehetetlen lett volna a marxista filozófia alaptételeinek (az anyag elsődlegességének, a világ megismerhetőségének, a determinizmus elvének és a dialektikus törvények egyetemességének stb.) következetesen materialista és dialektikus megközelítése, vagyis a dialektikus materializmus kifejtése. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalomelméleti problémákat a korábbiakban a filozófia legáltalánosabb szintjén, a dialektikus materializmus vonatkozásában tárgyaltuk meg.

A most következő fejezetekben *a marxista filozófia tartalmát* a marxista filozófia legáltalánosabb alapelveire és kategóriáira támaszkodva, a marxizmus társadalom- és történelemfelfogása, vagyis *a történelmi materializmus oldaláról közelítjük meg.* Azokat az alapelveket és kategóriákat, amelyeket az előző fejezetekben a filozófiai általánosítás magasabb szintjén jellemeztünk, itt sajátosan a társadalmi-történelmi folyamatokra alkalmazva tárgyaljuk. Ez természetesen azzal jár, hogy a dialektikus materializmus témaköreit és kategóriáit további, csak a társadalomra jellemző témakörökkel és kategóriákkal kell kiegészíteni. A marxista filozófia tartalmának ilyen közelítése, a történelmi materializmus témaköreinek, kategóriáinak viszonylag

önálló tárgyalása a marxista filozófia kifejtésének *különös szintjét jelenti.*

A társadalmi-történelmi folyamatok vizsgálata természetesen nemcsak a történelmi materializmus, hanem minden szak-társadalomtudomány feladata is. Ezek azonban, saját tárgyuknak megfelelően, e folyamatoknak egy-egy területét, oldalát tanulmányozzák (pl. politikai gazdaságtan, a munkásmozgalom története, szociológia, etika stb.). A szak-társadalomtudományok vizsgálódásaik során támaszkodnak a történelmi materializmus által feltárt törvényszerűségekre, saját területükre alkalmazzák azokat, a történelmi materializmus pedig a szaktudományok eredményeire támaszkodva fogalmazza meg a társadalom egészére, annak változásaira vonatkozó következtetéseit.

A materialista társadalom- és történelemfelfogás kérdéseivel való foglalkozás, a különböző társadalomelméleti vitákban való állásfoglalás ilyen vagy olyan módon a klasszikusok – Marx, Engels, Lenin – szinte minden írásában nyomon követhető. Bár olyan művet, amely a történelmi materializmus tételeinek minden oldalú kifejtését adta volna, egyikük sem írt, mégis van néhány olyan munkájuk, amelyekben rövid, tömör formában megtaláljuk a forradalmian új társadalommagyarázat alaptételeinek összegezését. Ezek közül mindenekelőtt a következőkre szeretnénk felhívni a figyelmet: *Marx:* „Előszó »A politikai gazdaságtan bírálatához«", *Engels:* „L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége", IV. fejezet és *Lenin:* „Karl Marx" c. írásának „A materialista történelemfelfogás" c. fejezete.

A történelmi materializmus témáinak kifejtését a materialista társadalomfelfogás alapjainak, vagyis az általános társadalomelméleti kérdéseknek a bemutatásával kezdjük. Az ember lényegének és eredetének, a természet és az ember viszonyának problémaköre a világnézet különböző formáinak kialakulása óta a világnézeti viták, a különböző irányzatok harcának központi kérdései közé tartozik.

1. fejezet

TERMÉSZET, EMBER, TÁRSADALOM

A különböző vallások szerint az ember egy természetfeletti lénynek, az istennek a teremtménye, s a lelke halhatatlan. Az emberi élet értelme és célja az isten imádása és szolgálata, ezáltal részesül halála után a földöntúli boldogságban. Az idealizmus különböző irányzatai, a valláshoz hasonlóan, valamilyen formában szintén a tudatot, a lelket tekintik az ember lényegének, annak, ami őt a természettől s a többi élőlénytől megkülönbözteti.

A régi, Marx előtti materialisták eljutottak az előbbi felfogások bírálatáig, az ember természeti meghatározottságának felismeréséig, de nem tudtak érdemi választ adni arra a kérdésre, miért és hogyan emelkedett ki az ember a természetből, az állatvilágból. Így ezek a materialisták az embert csak mint természeti lényt fogták fel, természetét öröknek, változatlannak tekintették. Az ember valódi lényegének következetes materialista megválaszolásához elengedhetetlen volt annak a felismerése, hogy az ember *nemcsak természeti, hanem társadalmi lény is,* nem elegendő tehát természeti meghatározottságának vizsgálata, hanem társadalmi meghatározottságát is elemezni kell. Más szóval akkor járunk el valóban materialista módon, ha *a társadalomban élő embereket vizsgáljuk,* mégpedig valóságos életfeltételeik között, úgy, ahogyan élnek és tevékenykednek, ahogyan életüket gyakorlatilag fenntartják és újratermelik.

Ez a felismerés Marx és Engels tevékenységéhez fűződik. Ők voltak azok, akik a történelmi materializmus kidolgozásával materialista magyarázatot adtak az ember lényegének, eredetének, az ember és a természet viszonyának problémájára is. E felismeréssel kapcsolatban Lenin a következőket írta: „A materialista történelemfelfogás felfedezése, vagy helyesebben, a materializmus következetes folytatása, a társadalmi jelenségek területére való kiterjesztése kiküszöbölte a régebbi történelmi elméletek két fő fogyatékosságát. Először is, ezek a régi elméletek a legjobb esetben is csak az emberek történelmi tevékenységének eszmei indítékait vizsgálták, de nem vizsgálták azt, hogy miből

fakadtak ezek az indítékok, nem láttak objektív törvényszerűséget a társadalmi viszonyok rendszerének fejlődésében, nem látták e viszonyok gyökereit az anyagi termelés fejlettségi fokában; másodszor a régi elméletek éppen a lakosság *tömegeinek* tetteit hagyták figyelmen kívül, míg a történelmi materializmus először tette lehetővé azt, hogy természettudományos pontossággal kutassuk a tömegek életének társadalmi feltételeit és a feltételek változásait."[1] Érdemes idéznünk Engelsnek a szóban forgó problémával kapcsolatban Marx sírjánál elmondott gondolatait: „Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte fel – Marx az emberi történelem fejlődési törvényét: azt az eddig ideológiai burjántól ellepett egyszerű tényt, hogy az embereknek előbb enniök, inniok, lakniok és ruházkodniok kell, mielőtt politikával, tudománnyal, művészettel, vallással stb. foglalkozhatnak; hogy tehát a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök termelése s ezzel egy nép vagy korszak mindenkori gazdasági fejlődési-foka az az alap, amelyből az illető emberek állami berendezkedései, jogi nézetei, művészete, sőt vallási képzetei kifejlődtek, és így ebből az alapból kell ezeket magyarázni is – nem pedig, ahogy eddig történt, megfordítva."[2]

1. A TÁRSADALOM KIALAKULÁSA. AZ EMBER ÉS A TÁRSADALOM

Az ember származása

Mint az eddigiekből is kitűnik, az ember származásának kérdése évezredek óta a materialista és az idealista világnézet harcának középpontjában áll. Az isteni teremtés mítoszával szemben – amely lényegét tekintve napjainkig tartja magát – már az ókor legkiemelkedőbb materialistáinál is megtalálható az ember természeti származásának gondolata, s ez végigkíséri a materializmus egész történetét.

Az ember származásának tudományos alátámasztása azonban csak a XIX. században, a természettudományok új vívmányainak

[1] *Lenin* Összes Művei (a továbbiakban LÖM). 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 50. old.

[2] *Marx—Engels* Művei (a továbbiakban MEM). 19. köt. Budapest 1969. 461. old.

– különösen az összehasonlító anatómiának, a zoológiának, az embriológiának, az őslénytannak – a kifejlődése nyomán vált lehetővé. E tekintetben kiemelkedő jelentősége volt *Charles Darwinnak*, aki először fejtette ki összefüggő és tudományosan megalapozott formában az evolúció biológiai elméletét, s azt kiterjesztette az ember származásának a kérdésére is. Az azóta végbement tudományos fejlődés természetesen sok részletkérdésben módosította Darwin elképzeléseit, de minden vonatkozásban igazolja azt az alapvető következtetést, hogy *az ember az állatvilágból származik*. Ezt ma már a vallások és az idealista filozófiák is kénytelenek tudomásul venni, s nem kerülhetik el erre vonatkozó nézeteik „korszerűsítését". Így vagy úgy elismerik az evolúciós elmélet cáfolhatatlan tételeit, az emberi test természeti eredetét – azt, hogy az ember származását tekintve természeti lény, hogy biológiai értelemben természetileg meghatározott –, de az emberi lényeg sajátos minőségét, amely az ő felfogásuk szerint nem más, mint a tudat, a lélek, továbbra is szellemi, isteni eredetűnek tartják.

Az emberré válás folyamatát, ezen belül az ember közvetlen őseinek életfeltételeiben bekövetkezett változásokat, a gondolkodás és a nyelv kialakulásának jelentőségét stb. sokoldalúan és részletesen bemutatta a tudatról szóló fejezet az első kötetben. Ezeket itt nem ismételjük meg. Az ott kifejtettekből egyértelműen megállapítható, hogy az embert az állatvilágból a munka emelte ki, s tette a biológiaitól gyökeresen különböző viszonyok megteremtőjévé és hordozójává, *társadalmi lénnyé*. „Az embereket – írták Marx és Engels – az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással vagy amivel akarjuk. Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor *termelni* kezdik létfenntartási eszközeiket.[3]

Az emberi munka megkülönböztető jellemzői

A munkavégzés elemi formái az állatvilágban is jelen vannak. Az állat azonban csak biológiailag „termel", csak azt sajátítja el a külső természettől, amire közvetlen fizikai-biológiai szükségletei, illetve utódainak fenntartása kényszerítik. Emellett

[3] MEM 3. köt. Budapest 1960. 23. old.

az állat lényegében mindig azonos fokon és módon „termel". Az állati „termelés", az állati „munka" tehát olyan biológiai tevékenység, amelyet az adott fajra jellemző öröklődő ösztönök és a közvetlen környezeti hatások irányítanak.

A *munka* mint a létfenntartási eszközök termelése *kifejlett formájában csakis az emberre jellemző tevékenység.* Az emberi munka – szemben az állatok ösztönös biológiai tevékenységével – *céltudatos tevékenység.* Az ember a fejében előre eltervezi, hogy milyen terméket kíván a munkájával létrehozni, s hogyan, milyen módon, milyen eszközök alkalmazásával fogja ezt végrehozvinni. Marx írta „A tőké"-ben: „Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amelyben kizárólag az ember sajátja... A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akaratát."[4]

Az emberi munka másik lényeges, az előzővel szervesen összefüggő, sőt bizonyos értelemben annak előfeltételét jelentő mozzanata, hogy azt *a munkaeszközök rendszeres használata* és *készítése jellemzi.* A munkaeszközök készítése és használata során az ember az őt körülvevő természeti tárgyak, dolgok tulajdonságait arra használja fel, hogy – mintegy saját testi szerveit, kezét és lábát meghosszabbítva, kiegészítve – azok saját tevékenységének eszközéül, „vezető közegéül" szolgáljanak, lehetővé tegyék a természeti tárgyak átalakítását. Az ember által készített és alkalmazott eszközök eredetileg a természet tárgyai, amelyekből – mechanikai, fizikai, kémiai stb. tulajdonságaikat megismerve – egyre bonyolultabb szerszámokat, gépeket és technikai berendezéseket állít elő, s amelyek segítségével a természet mind hatékonyabb erőit iktatja mesterséges termelő szervekként önmaga és a megmunkálandó természeti tárgy közé.

A munka során az ember nemcsak a természetre hat, nemcsak annak tárgyait alakítja át, hanem *önmagát is.* Kifejleszti saját

[4] MEM 23. köt. Budapest 1967. 168—169. old.

képességeit, tapasztalatokat halmoz fel, s ezzel párhuzamosan új készségekkel gyarapodik. „Miközben – írta Marx – ...hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát."[5]

Az emberi munka harmadik fontos jellemzője, hogy az emberek együttes közös tevékenységeként fejlődött ki, vagyis kezdettől fogva *társadalmi jellegű tevékenység.* Az állatvilágból fokozatosan kiemelkedő ember csak kisebb-nagyobb közösségekbe tömörülve, egymást kölcsönösen segítve maradhatott fenn a környezettel vívott harcában, teremthette meg a létfenntartásához szükséges eszközöket. „A termelésben az emberek – írta Marx és Engels – nemcsak a természettel kerülnek kapcsolatba. Csak azáltal termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott kapcsolatokba és viszonyokba lépnek egymással, és a természettel való kapcsolatuk, termelésük csak e társadalmi kapcsolatok és viszonyok keretében megy végbe."[6] A munkaeszközök fejlődésével, a munkamegosztás és a csere kibontakozásával a munkának ez a társadalmi jellege tovább növekszik, az emberek közötti társadalmi kapcsolatok egyre sokoldalúbbakká válnak és gazdagodnak.

Az elmondottak alapján megállapítható: *a munka az a sajátos tevékenység, amely az embert és az emberi társadalmat létrehozta, s amely a társadalom fejlődését alapvetően meghatározza.* A munka, s ezzel a társadalom kialakulásával gyökeresen megváltozott az emberek viszonya az őket körülvevő környezethez. *Az állat kapcsolata* a környezetével – mint láttuk – *biológiai jellegű és közvetlen,* az állat a természetben készen talált javakat fogyasztja el, s így tartja fenn magát. *Az ember kapcsolata* a természettel *társadalmi jellegű és közvetett.* Önmaga és a természet közé beiktatja munkaeszközeit, s ezekkel a természetet és a természetben található dolgokat saját szükségleteinek megfelelően átalakítja. Következésképpen, az állat kapcsolata a természettel *passzív,* csak puszta jelenlétével hoz létre benne változá-

[5] Ugyanott, 168. old.
[6] MEM 6. köt. Budapest 1962. 396. old.

sokat; az ember viszonya *aktív*, munkája révén a természetet átalakítja, szolgálatába állítja, egyre inkább úrrá lesz rajta (miközben bizonyos mértékig függ is tőle), s *létrehozza saját mesterséges tárgyi környezetét.* A munka szerepének megértése tehát alapvető módszertani kiindulópont mind az egész társadalomnak, mind a társadalom belső viszonyainak, kölcsönhatásainak vizsgálatában.

Az ember és a társadalom fogalma

Mint láttuk, az ember a munka révén, annak segítségével emelkedett ki az állatvilágból, s az emberré válás folyamata egyúttal a társadalom kialakulását eredményezte. A materialista társadalomfelfogás ezért, ellentétben a különböző Marx előtti és mai idealista felfogásokkal, amelyek a társadalom és az ember lényegét egymástól elszakítva, mintegy önmagában vizsgálták, illetve vizsgálják (mi a társadalom mint olyan?; mi az ember mint olyan?), a társadalom és az ember (az egyén) dialektikus egységéből indul ki. *A társadalmon kívül éppúgy nincsenek emberek, mint ahogyan a társadalom sem létezhet emberek nélkül.* Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalom lényege, fogalma csak az emberrel kölcsönhatásban, és megfordítva, az ember lényege, fogalma csak társadalmiságában ragadható meg.

A társadalom lényegét kutatva, arra a kérdésre, hogy „Mi a társadalom, bármilyen is a formája?" Marx egyik levelében a következő választ adta: „az emberek kölcsönös tevékenységének terméke"[7]. A kölcsönös tevékenységek közül *a termelőtevékenység játssza az alapvető szerepet,* de beletartozik minden más tevékenységfajta is, amellyel az ember környezetét, viszonyait és saját magát is alakítja, változtatja, amely gyakorlati jellegű, illetve jelentőségű. A társadalom tehát nem egyszerűen az egyénnek, a társadalom tagjainak számszerű összege. A kölcsönös tevékenység során az emberek sokrétű kapcsolatokba lépnek egymással, s éppen e *kapcsolatok* – történelmileg mindig meghatározott – *rendszere jelenti a társadalom lényegét.* „A társadalom – ugyancsak Marx szavaival – nem egyénekből áll, ha-

[7] MEM 27. köt. Budapest 1971. 429. old.

nem az összegét fejezi ki azoknak a vonatkozásoknak, viszonyonyoknak, amelyekben ezek az egyének állnak egymással."[8]

Az ember lényege, fogalma – mint mondottuk – csak a társadalommal kölcsönhatásban tárható fel. Marx – Feuerbach és az egész régi materializmus emberfelfogását bírálva – hangsúlyozta: „az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége."[9] Ez a meghatározás azt tartalmazza, hogy az egyes emberek tevékenységük során sokoldalú kapcsolatba kerülnek egymással, más emberekkel, embercsoportokkal – csak ezeken keresztül létezhetnek –, továbbá, hogy ők a társadalmi jelenségek, viszonyok teremtői és hordozói.

Az emberek társadalmi viszonyai mindig konkrét történelmi feltételek és körülmények között alakulnak ki és fejlődnek. Éppúgy nincs tehát társadalom általában, elvontan, a történelmi folyamattól függetlenül, ahogyan nincs társadalmi-történeti meghatározottságtól függetlenül létező elvont ember és örök, változatlan emberi természet sem.

Az ember és a társadalom kölcsönös viszonya

A társadalom és az ember tehát minden korban egymást kölcsönösen feltételezve létezik. Nincs társadalom egyéneken kívül és azok nélkül, s az ember mint társadalmi lény sem létezhet a társadalmon kívül. A kölcsönös feltételezettségen belül azonban az egyik oldalnak, *a társadalomnak elsőbbsége, meghatározó szerepe van.* Egyfelől a társadalom fennmaradásához, fejlődéséhez nem az egyes konkrét egyének létezése, hanem bizonyos számú ember létezése szükséges. Másfelől az egyes emberek mindig történelmileg meghatározott, számukra adott társadalmi viszonyokba születnek bele, amelyek megszabják az egyének mozgásának, tevékenységének általános kereteit, azt a határt, amelyen belül saját társadalmi viszonyaikat alakíthatják, változtathatják. Ez utóbbi azt is jelzi, hogy az egyéneknek ez a társadalmi meghatározottsága nem abszolút,

[8] MEM 46/1. köt. Budapest 1972. 168. old.
[9] MEM 3. köt. 9. old.

hanem viszonylagos, *nemcsak szereplői, hanem szerzői is a társadalmi-történelmi folyamatoknak.*

Minden egyén – azon túl, hogy megjeleníti a maga társadalmi lényegét, hordozója és alakítója kora társadalmi viszonyainak – tagja különböző kisebb-nagyobb társadalmi csoportoknak (osztály, család stb.). Az egyén egész sor olyan tulajdonsággal rendelkezik, amely csak rá jellemző, saját konkrét társadalmi helyzetéből és egyéni adottságaiból, képességeiből fakad. A társadalmi hatások tulajdonképpen a társadalom csoportszerkezetében elfoglalt helyzeten és ezeken az egyéni tulajdonságokon keresztül jutnak érvényre.

A társadalom és az ember is csak *a maga történelmi konkrétságában létezik.* Ebből fakad, hogy a társadalom és az egyén viszonyának itt vázolt jellemzőit is történelmi meghatározottságukban kell vizsgálni. Más és más módon nyilvánulnak meg az ősközösségben és a magántulajdonra épülő kizsákmányoló társadalomban, s ismét más módon a szocialista-kommunista társadalomban.

A ősközösségi társadalomban a termelőerők rendkívül alacsony fejlettségére és a nemzetségi-törzsi szervezetre épülő, csupán szűkös létfenntartást biztosító egyenlőség érvényesült a közösség tagjai között. A magántulajdonra épülő kizsákmányoló osztálytársadalmakban, különösen a kapitalizmusban, az egyének számára tevékenységük társadalmi jellege és saját társadalmi viszonyaik mint valami tőlük idegen, velük szemben álló dolog, egyéniségüket korlátozó, rajtuk uralkodó külső hatalom jelenik meg. Ahogyan Marx írta: „A tevékenység társadalmi jellege, akárcsak a termék társadalmi formája, akárcsak az egyénnek a termelésben való részesedése itt mint az egyénekkel szemben idegen, dologi valami jelenik meg; nem mint egymáshoz való viszonyulásuk, hanem mint alárendelésük olyan viszonyoknak, amelyek tőlük függetlenül fennállnak és a közömbös egyének egymással való összeütközéséből keletkeznek. A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, függetlenül, dologként jelenik meg. A csereértékben a személyek társadalmi vonatkozása a dolgok társadalmi viszonyulásává változott át; a személyi tehetség dologi tehetősséggé."[10]

Az osztályelnyomás és az osztálykizsákmányolás körülményei mellett tehát az emberek közötti viszonyok a dolgok közötti viszonyok formáját öltik magukra, s az egyénnel valóságos lényege idegen hatalomként

[10] MEM 46/1. köt. 74. old.

áll szemben. A kapitalizmust megszüntető szocialista forradalom az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével, az osztálykizsákmányolás felszámolásával — a kapitalizmusból a szocializmusba, majd a kommunizmusba való átfejlődés hosszú történelmi időszakának eredményeként — megszünteti az osztályellentéteket, az emberi viszonylatok dologi formákban való megjelenését, és ezáltal megnyílik az út az egyén sokoldalú fejlődéséhez, a sokoldalúan fejlett személyiség kibontakozásához.

2. A TÁRSADALMI LÉT ELSŐDLEGESSÉGE ÉS A TÁRSADALMI TUDAT MÁSODLAGOSSÁGA

A Marx előtti társadalomfelfogás általában véve idealista volt. Képviselői a társadalmat elvontan vizsgálták, s az ember legfőbb specifikumának a tudatot, a gondolkodást tartották, egyébként ez jellemzi a mai polgári filozófiai irányzatokat is. Arra a kérdésre, hogy a társadalom életében mi a meghatározó oldal, idealista, a társadalmi tudat elsődlegességét feltételező választ adtak. Voltak gondolkodók – például a XVIII. századi nagy francia felvilágosítók, Diderot, Helvetius, Holbach –, akik természetfelfogásukban következetesen materialisták és ateisták voltak, társadalomfelfogásukban azonban, minden megsejtésük ellenére, idealisták maradtak, az emberi cselekvés és a történelmi fejlődés forrásait, végső rugóit az eszmei tényezőkben, a tudatban vélték megtalálni.

Az idealizmus leküzdésének, a materializmus következetes végigvitelének feladatát a társadalomfelfogás területén is a marxizmus végezte el. Ebben – egyéb tényezők mellett – a legdöntőbb feltételt a munka, a termelés szerepének a felismerése jelentette az ember, a társadalom kialakulásában és fejlődésében. A munka, a termelés valóságos szerepének a feltárása tette lehetővé, hogy az eszmei hajtóerők mögött megtalálják az anyagi hajtóerőket, a társadalom anyagi-gazdasági viszonyait. Felismerték tehát, hogy nem a társadalmat kell az eszmékből, hanem az eszméket kell a társadalomból, a társadalom anyagi életviszonyaiból, mindenekelőtt a termelés történelmileg adott fejlettségi fokából magyarázni. A marxizmus tehát gyökeresen új, dialektikus materialista választ adott a társadalomfelfogás alapkérdésére: nem az emberek tudata határozza meg lé-

tüket, hanem ellenkezőleg, *társadalmi létük az, ami meghatározza tudatukat.* A társadalmi lét elsődlegességének, meghatározó szerepének felismerése nemcsak azért nagy jelentőségű, mert lehetővé teszi, hogy a társadalom bonyolult életfolyamatait valóságos forrásukból, az anyagi-gazdasági viszonyokból vezessük le, s mert ez a válasz döntő módon befolyásolja a társadalom- és történelemszemlélet szinte valamennyi fontos kérdésével kapcsolatos állásfoglalást, hanem azért is, mert vízválasztó a materialista és az idealista társadalomfelfogás között.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat fogalma

A társadalmi lét fogalmán legáltalánosabban a társadalom *anyagi,* illetve *anyagi-gazdasági életét értjük,* vagyis mindazoknak a társadalmi viszonyoknak és képződményeknek az összességét, rendszerét, amelyek átfogják az emberek tárgyiasult – munkatermékben (termelési eszközökben, épületekben, anyagi kultúrában stb.) testet öltött – és eleven anyagi tevékenységét. A társadalmi lét fogalmának legfontosabb eleme az anyagi javak termelési módja (ennek részletesebb bemutatására később kerül sor), de beletartoznak az egyéb anyagi viszonyok és tevékenységi formák is, például a közvetlen anyagi szükségletek és azok kielégítésének módja stb.

A társadalmi tudat a társadalom szellemi életének az összessége. Beletartoznak mindazok az érzések, hangulatok, szokások, hagyományok, vélemények, nézetek, eszmék és elméletek stb., amelyek az emberek társadalmi létét, anyagi életfeltételeit tükrözik közvetlen vagy (például a világ egészére, a társadalmon kívüli valóságra vonatkozó nézetek esetében) közvetett módon.

Amikor a társadalmi létet a társadalom *anyagi,* a társadalmi tudatot pedig a társadalom *szellemi* életeként határozzuk meg, a hangsúly az anyagi, illetve a szellemi jelzőkön van. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalomban az anyagi és a szellemi területek egymástól elkülönülten, tiszta formában léteznek. *Az anyagi* és a *szellemi* oldal *a társadalomban elválaszthatatlan egymástól.* Az anyagi termelésben közvetítőként ott vannak a különböző tudati képződmények. Elég arra utalni, hogy a munka céltudatos tevékenység, feltételezi a termelési folyamatok és eljárások meghatározott szintű ismeretét stb. Ugyanakkor a szel-

lemi tartalmak (ismeretek, eszmék, nézetek stb.) termelése sem nélkülözheti a tudaton kívüli, intézményekben, szervezetekben testet öltő közvetítőket (iskolák, tudományos, művészeti és egyéb intézmények stb.). Amikor azonban a társadalmi-történelmi folyamat legalapvetőbb összefüggésének a feltárása a feladat, az tudniillik, hogy a társadalomban mi az elsődleges, az anyagi vagy a szellemi oldal-e, ezektől a közvetítőktől eltekinthetünk. A társadalmi eszmék a társadalom anyagi viszonyainak visszatükröződései.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának főbb jellemzői

A társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának materialista megválaszolása, mint már láttuk, egyúttal a filozófia alapkérdésének – az anyag és a tudat viszonyának – a társadalomra való alkalmazását jelenti. Ahogyan az alapkérdésre adott válaszában a dialektikus materializmus az anyagot tekinti elsődlegesnek, meghatározónak, a tudatot mint az anyag termékét pedig másodlagosnak, az objektív valóság szubjektív képmásának, visszatükröződésének, ugyanúgy a *történelmi materializmus a társadalmi létet tartja elsődlegesnek,* meghatározónak, a *társadalmi tudatot pedig másodlagosnak,* „tudatos létnek", a társadalmi lét visszatükröződésének.

Ennek a viszonynak azonban van néhány, az anyag és a tudat közötti viszonytól eltérő sajátossága is. Az anyag–tudat viszony egyik lényeges aspektusa (egyúttal az anyag elsődlegességének fontos bizonyítéka), hogy *az anyag létezhet és létezett is a tudat előtt, a tudat nélkül.* Ezzel szemben *a társadalmi lét nincs, nem lehetséges a társadalmi tudat nélkül.* A társadalmi tudat ugyanúgy elszakíthatatlanul hozzá tartozik a társadalom életfolyamatához, mint a társadalmi lét. Mindkettő együtt, egy történelmi folyamatban – az emberré válás folyamatában – keletkezett. A társadalmi lét tehát *időben nem előzi meg* a társadalmi tudatot. Az elsődlegesség tartalma világnézeti és módszertani jelentőségű, azt mutatja meg, hogy a társadalom életének két alapvető területe közül melyikből lehet és kell levezetni, megmagyarázni a másikat. A konkrét történelmi folyamatban persze a változások rendszerint a társadalmi lét szférájában kezdődnek, s a

társadalmi tudat változása a maga egészében ezeket a változásokat követi, miközben aktívan visszahat a társadalmi létre.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának ugyancsak sajátos, az anyag–tudat viszonytól eltérő vonása, hogy *a társadalmi tudat nemcsak a társadalmi lét visszatükröződése* (a tudat, mint az előző kötet megfelelő fejezetében láttuk, az anyag képmása, tükröződése), hanem visszatükrözi az anyagi valóságnak a társadalmi létbe nem tartozó részét, a tág értelemben vett természetet is. A társadalmi lét a maga adott fejlettségi szintjén a *tükrözés hogyanját, mélységét szabja meg* (a legáltalánosabb szinten a társadalmi tudat és a tudati tükrözés tárgya egybeesik: azonos az egész valósággal).

A társadalom szellemi életében jelentős szerepe van a világ lényegéről, végtelen vagy véges voltáról stb. szóló elképzeléseknek. Ezeknek a tartalmát minden korban egyrészt a rendelkezésre álló ismeretek mélysége dönti el, amely közvetlenül összefügg a társadalom fejlettségi fokával, másrészt az, hogy a társadalom nagy csoportjainak, osztályainak az érdekeit milyen elméletek, elképzelések fejezik ki a legteljesebben.

Végül a társadalmi tudat nem pusztán a társadalmi valóság, különösen a társadalmi lét valamiféle eszmei képe, hamis vagy igaz tükre. A különböző tudattartalmak (emóciók, szokások, nézetek, elméletek stb.) ugyanis meghatározott gyakorlati és elméleti viszonyoknak a kifejezői, érdekeknek a megtestesítői is. A társadalmi tudat, illetve annak különböző formái (például politika, erkölcs, jog) jelentős szerepet töltenek be a társadalmi együttélés szabályozásában, a nagy társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyának alakításában.

Az eddig elmondottakból kiderülnek a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának, kölcsönhatásának legfőbb jellemzői is. Az első és legfontosabb ezek közül *a társadalmi lét elsődlegessége, meghatározó szerepe*. A változások, mint mondottuk, általában a társadalmi lét szférájában kezdődnek, s ezeket követik a társadalmi tudat különböző szintjeinek, illetve formáinak a változásai. Ez azonban csak társadalmi méretekben és tendenciaszerűen igaz. Nem lehetetlen, hogy egyes társadalmi csoportok tudata vagy egyes tudatformák fejlődése megelőzi a társadalmi lét változásait. Gondoljuk csak meg, ha ez a lehetőség nem

állna fenn, ha a haladó társadalmi erők nem lennének képesek a még csak lehetőségként létező jövő eszmei képének kidolgozására, a fennálló viszonyok konstruktív kritikájára, ha a társadalmi tudat teljes egészében és minden esetben elmaradna a társadalmi lét mögött, akkor lehetetlen volna a történelmi fejlődés, az előrehaladás. Ismeretes például, hogy Marx és Engels a klasszikus kapitalizmus időszakában dolgozták ki a szocializmusra és a kommunizmusra vonatkozó alapvető következtetéseiket, s ezeket azóta a történelmi tapasztalat sokoldalúan alátámasztotta (és természetesen sok részletkérdésben módosította és gazdagította).

A társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának másik fontos jellemzője, hogy *a társadalmi tudatnak viszonylagos önállósága és önfejlődése van.* Ez azt jelenti, hogy ha végső fokon érvényesül is a társadalmi lét meghatározó szerepe, a társadalmi tudat konkrét fejlődésére egész sor egyéb tényező is hat. Ilyen például, hogy az új eszmék mindig kapcsolódnak a korábbiakhoz, az előző nemzedéktől örökölt szellemi örökséghez, és magukba olvasztják azt, ami abból hasznosítható; a társadalmi tudatnak és különböző formáinak fejlődésében történelmi folytonosság érvényesül. Ilyen tényező továbbá, hogy a társadalmi tudat különböző formái (politika, jog, erkölcs, vallás, filozófia stb.) egymással is kölcsönhatásba lépnek, befolyásolják, alakítják egymás fejlődését. Végül fontos tényező az is, hogy a társadalmi tudatnak mint a társadalmi élet sajátos oldalának – s mint a világon minden jelenségnek – kialakulnak a saját, csak rá jellemző fejlődési törvényszerűségei, s ez nemcsak a társadalmi tudat egészére, hanem egyes formáira vonatkoztatva is igaz. Éppen ez a viszonylagos önállóság és önfejlődés teszi lehetővé, hogy a társadalmi tudat egyes elemei, formái, illetve az egyes gondolkodók és társadalmi csoportok eszméi, nézetei megelőzzék a társadalmi létben végbemenő változásokat.

Végül a társadalmi lét és a társadalmi tudat kölcsönös viszonyának rendkívül fontos jellemzője *a társadalmi tudat aktivitása, visszahatása* a társadalmi lét folyamataira, *elengedhetetlen jelenléte a társadalmi-történelmi összfolyamatban.* A társadalmi lét szférája – az anyagi termelés –, mint láttuk, csak úgy tud működni, funkcionálni, ha közvetítőként jelen vannak a tudati

tényezők, a termelés végzéséhez szükséges pszichikus képződmények, tapasztalatok, ismeretek stb. Különösen szemléletesen jelentkezik ez napjainkban, a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának időszakában, amikor a termelési folyamatban való részvétel mind alaposabb és szélesebb körű tudományos ismereteket feltételez.

Talán nem kell részletesen bizonyítani, hogy a társadalmi viszonyok változtatása ugyancsak korszerű és magas színvonalú ismereteket, felkészültséget követel. Egyáltalán nem mellékes tehát, hogy az egyes társadalmi csoportoknak, a társadalom tagjainak milyen az általános műveltségük, tudati színvonaluk, hogy milyen eszmék hatása alatt végzik társadalmi tevékenységüket, s milyen aktivitással vesznek részt a társadalom előtt álló feladatok megoldásában, a fejlettebb társadalmi viszonyok létrehozásában.

3. A TÁRSADALMI FOLYAMATOK OBJEKTÍV JELLEGE

Az ember – mint láttuk – munkája révén emelkedett ki a természetből. A munka azonban nemcsak elválasztja az embert a természettől, megteremtve a valóság sajátos területeként a társadalmat, hanem *össze is köti a természettel.* A társadalom a természet sajátos képződménye, a társadalom mozgásának, változásának tehát természeti feltételei vannak. Közülük különösen kettő érdemel megkülönböztetett figyelmet: *a földrajzi környezet és a népesség.* Szükségszerűen felvetődik a kérdés: milyen szerepet töltenek be a társadalom változásában és fejlődésében ezek a tényezők mint a társadalom létezéséhez szükséges anyagi feltételek.

A földrajzi környezet és a népesség szerepe

Amint erre már utaltunk, a filozófia története során, különösen az újkorban, a társadalom isteni eredetét hirdető középkori skolasztikus nézetek elleni harcban olyan elméletek jelentek meg, amelyek a társadalom lényegét, a társadalom adott berendezkedését természeti-biológiai tényezőkből próbálták levezetni. Ilyen volt például a *Montesquieu* által kidolgozott *földrajzi determinizmus*, amely a terület nagyságából, a domborzati

és éghajlati viszonyokból magyarázta az egyes országok állami berendezkedését és erkölcsét. Ilyen volt továbbá a XVII–XVIII. századra jellemző ún. *természetjogi iskola* (legjelesebb képviselői Hobbes, Spinoza, Rousseau), amely szerint az emberi természet örök és megváltoztathatatlan, s a társadalmi berendezkedésnek ehhez kell igazodnia. Ugyancsak ilyen a *Malthus* angol pap nevéhez fűződő, a XIX. század elején kidolgozott elképzelés, amely a társadalom lényegét a népsűrűségből magyarázta. S végül ilyen a – főleg *Gobineau* nevéhez fűződő – *fajelmélet,* amely az úgynevezett „árja fajokat" tekinti a történelemben aktív szerepet betöltő, magasabb rendű népeknek.

Montesquieu szerint az erkölcs és az államforma kialakulásában a terület nagyságának, domborzatának és éghajlatának van meghatározó szerepe. Eszerint Európa tagolt felszíne köztársaságot, Ázsia nagy síkságai despotizmust eredményeznek, az északi hidegebb éghajlat a népeket bátorrá, a forró égöv pedig lustává és érdektelenné teszi.

A *természetjogi iskola* képviselői szerint az emberi természet örök és változatlan tulajdonságai: az érzékenység, az örömre való törekvés, a szenvedéstől való irtózás és az érdek, amely az egész emberi tevékenység alapját jelenti. A társadalomnak, különösen az eljövendő társadalomnak biztosítania kell, hogy ezek a tulajdonságok, főleg a boldogsághoz való természetes jog, érvényesüljenek.

Malthus népesedési elmélete szerint az élelmiszerek termelése számtani (1, 2, 3, 4), a lakosság száma pedig mértani (1, 2, 4, 8) haladvány szerint növekszik, a túlnépesedés tehát elkerülhetetlen. Ebből az következik, hogy a nyomor, a szegénység, a háborúk mint abszolút természeti törvények az emberi élet velejárói. Malthus elképzeléseihez kapcsolódnak a mai különböző neomalthusianista nézetek.

A *Gobineau* és mások által képviselt, s ma is széles körben jelentkező fajelmélet a társadalmi különbségek fő forrását, az egyes országok politikáját stb. a társadalom lényege szempontjából jelentéktelen biológiai adottságokból, többek között a haj vagy a bőr színéből, a szem állásából stb. vezeti le. Eszerint a legfejlettebb fajt a „tiszta", másokkal nem keveredett fehér faj képviseli, amely arra hivatott, hogy uralkodjon a többi faj felett. (E mögött nem nehéz észrevenni a hitleri fasizmus milliókat kiirtó ideológiáját és gyakorlatát.)

Ezeknek az elképzeléseknek egy része – konkrétan a földrajzi determinizmus és a természetjogi iskola koncepciói – a maguk idején, éppen a vallásos magyarázattal szemben, haladó szerepet töltöttek be ugyan, elméleti tartalmuk azonban elfogadhatatlan. Még kevésbé lehet egyetérteni a későbbi századokban kialakult

olyanféle elméletekkel, mint a geopolitika, a szociáldarwinizmus, a fajelmélet, stb., amelyek az előbbi elméletekhez kapcsolódva nyíltan reakciós célzattal próbálták és próbálják a társadalmi viszonyokat a természeti-biológiai tényezőkből levezetni.

A földrajzi környezet és bizonyos számú ember létezése valóban szükségszerű, állandó és örökös feltétele a társadalom létezésének. Olyan tényezők ezek, amelyek az adott konkrét viszonyok között gyorsíthatják vagy lassíthatják a társadalom fejlődését, de *nem válhatnak lényegi meghatározókká.* A domborzati, éghajlati viszonyok századok, sőt évezredek alatt is alig változnak, a társadalmi rendszerekben viszont gyökeres átalakulások következnek be. A népesség száma és a népsűrűség sem tekinthető alapvetőnek. Léteztek és léteznek nagy népsűrűségű fejlett és fejletlen országok, és megfordítva, az alacsony népsűrűség is párosulhat a legkülönbözőbb társadalmi-gazdasági fejlettséggel.

A földrajzi környezet és a népesség száma azért sem lehet a társadalmi élet meghatározó tényezője, mert *a társadalom életére, fejlődésére közvetett hatást fejt ki,* ez a hatás a termelésen, konkrétabban a termelőerők fejlettségi fokán és a termelési viszonyok jellegén keresztül realizálódik. Minél fejlettebbek a termelőerők, annál inkább képes az ember a természeti tényezők negatív hatásait csökkenteni, a természeti erőket a társadalom szolgálatába állítani.

E két természeti tényező társadalomra gyakorolt hatásának az előzőekben adott értékelése természetesen nem jelenti azt, hogy ezek szerepét lebecsülnénk. Ellenkezőleg, az utóbbi évtizedek tapasztalatai (a környezetszennyezés egyre növekvő negatív hatásai, az ökológiai és más globális problémák stb. előtérbe kerülése) azt mutatják, hogy e tényezők szerepével egyre inkább számolni kell, s az eredményes megoldáshoz elengedhetetlen az összes országok és népek, azaz a két világrendszer összehangolt fellépése és együttműködése.

A társadalmi törvények objektív jellege

Az a tény, hogy a társadalom mozgásának, változásának forrását, meghatározó tényezőjét nem a társadalmon kívül, hanem magában a társadalomban, ezen belül is a társadalmi lét szférájában kell keresnünk, egyáltalán nem jelenti azt, hogy

a társadalomban ne érvényesülne a determinizmus, hogy a társadalmi folyamatok ne lennének objektív jellegűek, hogy a társadalomnak ne lennének objektív törvényei. Ez az objektív jelleg nemcsak abból fakad, hogy a társadalom nem helyezheti hatályon kívül a természeti törvényszerűségeket, hanem abból is, hogy *az emberek valóságot alakító anyagi-tárgyi tevékenységét* a társadalmi viszonyok, *mindenekelőtt az anyagi-gazdasági feltételek határozzák meg.* „Az emberek – írta Marx – maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják."[11]

Objektív törvényen a társadalomban is, akárcsak a természetben, a dolgok, jelenségek, folyamatok szükségszerű, lényegi, általános és viszonylag tartós, ismétlődő összefüggését értjük. Ebből a szempontból nincs különbség a társadalmi és a természeti törvények között. A törvények e két csoportjának azonossága, egysége a világ anyagi egységéből következik. Az azonosság mellett azonban nem feledkezhetünk meg a természeti és a társadalmi törvények közötti gyökeres különbségekről sem.

A társadalmi törvények főbb jellemzői

A természeti és a társadalmi törvények közötti azonosság mindenekelőtt a következőkben fejeződik ki:

– a természeti törvényekhez hasonlóan *a társadalmi törvények is objektív jellegűek,* vagyis az emberek tudatától és akaratától függetlenül hatnak, érvényesülnek;

– a természeti törvényekhez hasonlóan *a társadalmi törvények is megismerhetők,* felhasználhatók, érvényesülésük köre és módja változtatható.

Másrészt, a társadalom az anyagi világ *sajátos* része, amelyet az emberek kölcsönös tevékenysége hozott létre és tart fenn. „A természetben – amennyiben figyelmen kívül hagyjuk az emberek visszahatását a természetre – csupa tudattalan, vak ható-erő hat egymásra ... A társadalom történetében ellenben – írta Engels – emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, meghatározott célokra

[11] MEM 8. köt. Budapest 1962. 165. old.

törő ember; semmi sem történik tudatos szándék, akart cél nélkül."[12] A társadalmi törvények működése tehát lényeges módon különbözik a természeti törvények működésétől.

A természeti és társadalmi törvények hatásában és működésében megnyilvánuló *legdöntőbb különbség,* amelyre az előbbi Engels-idézet is utal, az, hogy a társadalmi törvények a tudattal és akarattal bíró, maguk elé célokat kitűző emberek tevékenységén keresztül érvényesülnek: nem egyebek, mint *az emberek kölcsönös tevékenységének törvényei.*

Ez a társadalmi törvények legfőbb sajátossága. S ez nyomban felveti a problémát: vajon nem kerülünk-e ellentmondásba, amikor egyrészt azt állítjuk, hogy a társadalmi törvények is objektív jellegűek, másrészt pedig azt, hogy a céltudatosan cselekvő, akarattal bíró emberek tevékenysége révén megvalósuló törvények. Elöljáróban leszögezzük, hogy a két állítás között nincs ellentmondás. Mint az előzőkben rámutattunk, az emberek nem önkényesen, hanem mindig a számukra adott feltételek között cselekszenek. Azt tehát, hogy meghatározott időben és meghatározott körülmények között ezt vagy azt akarják és nem valami mást, semmiképpen sem valami szubjektív önkény, hanem végső fokon társadalmi helyzetük, életkörülményeik, mindenekelőtt anyagi-gazdasági viszonyaik által meghatározott. Az emberek rendszerint olyan célokat tűznek maguk elé, amelyeknek megvalósításához többé-kevésbé rendelkezésükre állnak a szükséges feltételek. Az *objektivitás tartalma* itt tehát nem az, hogy a társadalmi törvények az emberek tevékenységén kívül, attól függetlenül léteznek és hatnak, hanem *az,* hogy *nem az emberek tudata és akarata teremti, határozza meg őket.* A társadalmi törvények nemcsak és nem elsősorban az emberek tudatában léteznek: ellenkezőleg, *létük* a társadalmi tudaton kívül, az adott társadalmi valóságban, mindenekelőtt a társadalmi tudatot meghatározó *anyagi-gazdasági viszonyokban gyökerezik.*

A társadalmi törvényeket továbbá az jellemzi, hogy ezek érvényesülésében a tendenciajelleg – az, hogy a törvények nem tisztán, hanem csak tendenciaszerűen hatnak – jóval erőteljesebb, mint a természeti törvényeknél. Ez egyrészt abból fakad,

[12] MEM 21. köt. Budapest 1970. 284. old.

hogy *a társadalom a valóság legbonyolultabb területe*, ahol nagy szerep jut a véletlenek tömegének. Másrészt abból, hogy a társadalomban – amint már említettük – *az objektív és a szubjektív mozzanatok egymást kölcsönösen feltételezik*, egyik a másik nélkül nem létezhet. Az emberek mindig céltudatosan, konkrét társadalmi helyzetükből, érdekeikből kiindulva cselekszenek. A különböző emberek, embercsoportok érdekei, céljai abszolút módon sohasem eshetnek egybe, még a kommunizmus felső fokán sem. Ez olyan sajátosság tehát, amely végigkíséri az emberi társadalom egész történetét.

A társadalmi törvények történeti jellege

A társadalmi törvények mint a társadalom lényegi viszonyainak kifejeződései az emberi társadalommal együtt jelennek meg. Természetes tehát, hogy vannak olyan társadalmi törvényszerűségek, amelyek végigkísérik a társadalom egész történetét. Az ilyen törvényeket *általános társadalmi törvényeknek* nevezzük. Az általános törvények körébe tartoznak pl. a társadalmi lét és a társadalmi tudat, a termelőerők és a termelési viszonyok, az alap és a felépítmény kölcsönhatásában, kapcsolatrendszerében megnyilvánuló törvényszerűségek.

A társadalom azonban, bár alapvető lényege ugyanaz marad, mindig konkrét történelmi formákban, konkrét társadalmi alakulatokban létezik, s ezért vannak olyan társadalmi törvények is, amelyek nem az egész történelmi folyamatban, hanem csak annak meghatározott időszakában léteznek és érvényesülnek, kifejezve ennek az időszaknak a sajátos lényegét. Az ilyen törvényeket két csoportba szokás sorolni. Az egyik csoportba azok tartoznak, amelyek – bár nem kísérik végig az emberiség egész életútját – viszonylag hosszú történelmi időszakon, több társadalmi-gazdasági alakulaton keresztül hatnak. Ilyenek például a magántulajdonra épülő, kizsákmányoló társadalmakra jellemző törvények (osztályharc, értéktörvény, a társadalmi egyenlőtlenség viszonyai stb.). Ezeket *különös társadalmi törvényeknek* nevezhetjük. A másik csoportba azokat soroljuk, amelyek csak egy adott társadalmi-gazdasági alakulatban vagy annak meghatározott fejlődési szakaszában vannak jelen. Ilyen például az értéktöbblet törvénye a kapitalizmusban, a munka szerinti elosztás

törvénye a szocializmusban stb. Ezek az úgynevezett *specifikus társadalmi törvények.*

A társadalmi törvények e három csoportjának, az általános, a különös és a specifikus törvényeknek a megkülönböztetése módszertani szempontból igen fontos. *Az általános törvények létében és működésében a társadalmi-történelmi folyamat egysége, folytonossága nyilvánul meg:* ezek a törvények mondhatni összekapcsolják egymással a történelmi fejlődés nagy szakaszait. *A különös és specifikus törvények azokat a különbségeket, sajátosságokat fejezik ki, amelyek a történelmi fejlődés szakaszait, egyes korszakait egymástól megkülönböztetik.* Létükben és működésükben a történelmi fejlődés *szakaszossága, megszakítottsága* nyilvánul meg. Emellett hangsúlyoznunk kell, hogy a konkrét történelmi folyamatban a törvényeknek ez a három csoportja nem egymástól függetlenül és elszakítva, hanem *szoros kölcsönhatásban létezik és működik,* továbbá, hogy az egyes alakulatokban vagy azok fejlődési szakaszaiban az általános és a különös törvények is sajátos, az adott alakulat lényegéből fakadó formákat öltenek.

A társadalmi törvények érvényesülési módja

A társadalmi törvények, mint láttuk, objektív jellegűek. A történelem egyes korszakaiban azonban mégis nagy különbségeket találunk mind e törvények működésének, érvényesülésének módjában, jellegében, mind abban, hogy az emberek a saját tevékenységük révén érvényesülő törvényeket hogyan, milyen módon tudják befolyásolni, saját szolgálatukba állítani.

A szocializmus előtti alakulatokban – az ősközösségben, majd a magántulajdonra épülő kizsákmányoló társadalmakban – *a társadalmi törvények érvényesülésének módja ösztönös,* spontán jellegű, így ezek a társadalomtól és az emberektől idegen, vak erők módjára hatnak. Ennek oka a társadalmi viszonyok természetében rejlik. Az ősközösségi társadalom primitív termelőerői, majd a magántulajdonosi társadalmak termelési viszonyai nem teszik lehetővé a társadalmi törvények felismerését és tudatos felhasználását. Az e társadalmakra jellemző magántulajdon felaprózza, atomizálja a társadalmat, elszigeteli és szembeállítja egymással az embereket, embercsoportokat.

A történelmi eredmény ennek folytán úgy jön létre, mint a számtalan egymást keresztező akarat, illetve cselekvés eredője. Amint Engels írta: „a számtalan egyes akarat és egyes cselekedet összeütközései a történelmi területen olyan állapotot idéznek elő, amely teljesen analóg a tudattalan természetben uralkodó állapottal. A cselekedetek céljait akarják, de azokat az eredményeket, amelyek a cselekedetekből valóban következnek, nem akarják, vagy pedig ha eleinte úgy látszik is, hogy ezek az eredmények megfelelnek az akart célnak, végül is egészen más következményekkel járnak, mint amilyeneket akartak."[13] A társadalmi törvények működésének ösztönös jellege a szocializmus előtti alakulatokban tehát elkerülhetetlen, és abban nyilvánul meg, hogy az emberi célok és szándékok, valamint a tettek nyomán bekövetkező történelmi eredmény között mély szakadék tátong.

A társadalmi törvények érvényesülésének ez az ösztönös jellege egyúttal azt is jelenti, hogy ezekben a társadalmakban a *társadalmi törvények* – mintegy vak szükségszerűségként – *uralkodnak az emberek fölött,* az emberek ki vannak szolgáltatva a saját maguk teremtette társadalmi viszonyoknak.

A szocialista társadalom megteremtésével, a tőkés magántulajdon és az osztálykizsákmányolás felszámolásával, s még inkább a kommunizmusba való átfejlődéssel *gyökeresen megváltozik a társadalmi törvények érvényesülésének módja, jellege.* Lehetővé, sőt szükségessé válik, hogy *az ösztönösséget a tudatosság váltsa fel,* hogy a társadalmi törvényeket tudatosan használják fel, hogy a társadalmi célok kitűzésekor és a feladatok megtervezésekor a törvények távolabbi hatásait is számba vegyék. Ennek alapja, hogy a szocialista társadalmi tulajdon megszünteti a társadalom atomizáltságát, az emberek elszigeteltségét, alapvető érdekeik, céljaik és cselekedeteik egymással való szembenállását. A szocializmusban megvalósul a nagy társadalmi csoportok – perspektivikusan a társadalom minden tagja – alapvető érdekeinek egysége, lehetségessé válik az alapvető célok és az együttes tevékenységek társadalmi méretű összehangolása.

[13] Ugyanott.

A tudatosság társadalmi méretű kialakulása egy egész történelmi időszakot átfogó bonyolult, ellentmondásos folyamat. Gyors kibontakozását akadályozza egyreszt a szocialista társadalmi viszonyok megteremtésének összetettsége, viszonylag hosszú időtartama, másrészt a kapitalista kornyezet történelmileg tartós hatása, befolyása a szocialista viszonyok fejlődésére. A tudatosság eleinte csak általános szinten — a párt és a szocialista állam politikájában, a tervgazdálkodásban stb. — érvényesül, és csak a kommunizmusba való átfejlődés folyamatában terjed ki a társadalom egészére.

A tudatosság társadalmi méretű kialakulása egyúttal lehetővé teszi, hogy az ember felszabaduljon a szükségszerűség uralma alól, *urává váljon saját társadalmi viszonyainak*, szabadon cselekedjen.

Szabadság és szükségszerűség

A *szabadság* ebben az értelemben természetesen nem azt jelenti, hogy felülemelkedünk a meghatározottságon, hanem azt, hogy ismerjük a társadalmi folyamatokban ható objektív törvényeket, érvényesülésük feltételeit, s egyre inkább képessé válunk arra, hogy saját társadalmi viszonyainkat ezeknek megfelelően alakítsuk, *kölcsönös tevékenységünket olyan irányba tereljük, hogy az eredmény megfeleljen a szándékolt céloknak.*

A szabadság – írta ezzel összefüggésben Engels – „a természeti szükségszerűségek megismerésére alapozott uralomban áll önmagunk és a külső természet felett".[14] Minél teljesebben ismerjük a bennünket körülvevő természet és a társadalom törvényeit, minél inkább képesek vagyunk befolyásolni érvényesülésük feltételeit és irányítani a társadalomban zajló folyamatokat, annál szabadabbá válik a tevékenységünk.

Az ösztönösség felváltása a tudatossággal, az előbbi értelemben vett szabadság kibontakoztatása *csak fokozatosan és abban a történelmi folyamatban lehetséges, amely átfogja a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet egész időszakát*, és teljessé csak a kommunizmusban válik. Ebben az értelemben hang-

[14] MEM 20. köt. Budapest 1974. 112. old.

súlyozta Engels, hogy a kommunizmus megteremtése az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.

4. AZ ÉRDEK MINT AZ EMBERI CSELEKVÉS HAJTÓEREJE

Az előzőkben bemutattuk, hogy a társadalomban, bármilyen sajátosságokat öltsön is magára, mindig tudatos lények, meghatározott célokra törekvő emberek tevékenykednek, s az ő cselekedeteikből és azok következményeiből áll össze a történelem. Azt azonban még nem vizsgáltuk meg, hogy mik a forrásai, mozgatórugói az emberi tevékenységnek.

Az emberi cselekvés mozgatórugói

Ez a kérdés is régi társadalomfilozófiai probléma. A Marx előtti filozófiák és a mai polgári filozófiai irányzatok – amint erre a korábbiakban már utaltunk – az emberi tevékenységnek csak az eszmei indítékait vizsgálták, illetve vizsgálják, a különböző célok, szándékok és tettek mögött általában csak eltérő eszméket láttak, látnak. Még a leghaladóbb polgári gondolkodók, a felvilágosodás korának nagy materialistái is csak a „hasznosság" elvont elvéig jutottak el. Úgy vélték, hogy az ember céljait, tevékenységének irányát az szabja meg, hogy az az ő számára hasznos-e vagy sem.

A történelmi materializmus is abból indul ki, hogy *mindannak, ami az emberek tevékenységének indítóokává válik, a fejükön kell keresztül mennie,* mert – mint láttuk – az ember céltudatosan cselekvő lény. A történelmi materializmus azonban nem áll meg ennél a tételnél. Figyelembe véve, hogy a tudat a létnek, az anyagi viszonyoknak a tükröződése, *keresi az eszmei okok mögött meghúzódó, az azokat előidéző, meghatározó anyagi tényezőket.* A marxizmus tehát az emberi tevékenység hajtóerőit keresve kimutatja, hogy az egyes emberek, de még inkább az emberek nagy tömegei esetében anyagi-gazdasági helyzetükben és az ebből fakadó érdekeikben találhatók meg azok a mélyebb okók, amelyek azután az eszmei hajtóerőket is meghatározzák. Tehát az *érdekek* mint az anyagi-gazdasági viszonyok kifejeződései *az emberi tevékenység valóságos anyagi mozgatórugói.*

Az érdekek mibenlétének és szerepének a felismerése lehetővé tette, hogy a történelmi materializmus az eszmei indítékokat valóságos szerepük szerint értékelje, hogy azokat az anyagi okok eszmei burkaként értelmezze.

A szükséglet és az érdek viszonya

Az érdek lényegének megértéséhez mindenekelőtt a szükséglettel való kapcsolatát kell figyelembe vennünk. Az emberi szükséglet egyrészt társadalmi-történelmi termék, mert minden kielégített szukséglet új szükségletet szül. „... A kielégített első szükséglet – írta Marx és Engels –, a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerszáma új szükségletekhez vezet – és új szükségleteknek ez a megteremtése az első történelmi tett."[15] Másrészt, mint erre az előbbi idézet is utal, *az emberi szükségletek kielégítése* – az állati szükségletekkel ellentétben – *áttételes, közvetett.* Az ember szükségletei és a szükséglet tárgya – élelem, ruházat, lakás stb. – közé beiktatódik a munka, a termelés, vagyis a szükséglet tárgyainak az ember tárgyi tevékenységén keresztül való létrehozása, s csak ezután következik azok elsajátítása (elfogyasztása).

A társadalom objektív, történelmileg kialakult viszonyai által meghatározott és egyre összetettebbé váló szükségletek alkotják tehát azt a legmélyebb motívumot, amely cselekvésre készteti az embereket. A szükséglet tárgyainak létrehozása és elsajátítása feltételezi az emberek közötti társadalmi kapcsolatokat, az együttműködés különböző formáit – s ezek a történelem előrehaladásával mind sokrétűbbé és összetettebbé válnak –, amelyeken belül az emberek különböző helyet foglalnak el. A szükséglet tárgyainak létrehozására és elsajátítására irányuló tevékenység tehát mindig meghatározott típusú társadalmi körülményeket és viszonyokat (egyúttal eszközöket és cselekvésmódokat) feltételez, amelyek közvetítik a szükségletek kielégítését. És itt jutunk el az érdekhez. *Az érdek tulajdonképpen az a társadalmi viszonyrendszer* – a különböző feltételeknek, eszközöknek, cselekvésmódoknak és emberi kapcsolatoknak olyan összessége – *amely a szükségletek kielégítését közvetíti.*

[15] MEM 3. köt. 29. old.

A történelmi materializmus tehát az érdekek kérdésében az emberek társadalmi szükségleteiből és azok történelmi fejlődéséből indul ki. Kimutatja, hogy az érdekek alapja nem az elvont, változatlan emberi természet és nem is a „hasznosság elve", hanem a társadalomban kialakuló és történelmileg gazdagodó szükségletek, s hogy a szükségletekhez hasonlóan kielégítésük feltételei és módjai is az anyagi-társadalmi viszonyok által meghatározottak. Az emberek cselekedeteit közvetlenül befolyásoló *érdekekben* tehát végső fokon azok *az anyagi, társadalmi viszonyok fejeződnek ki,* amelyek objektíven meghatározzák mind az emberek valóságos szükségleteinek körét és mértékét, mind azok kielégítésének feltételeit és módjait.

Az elmondottakból következik, hogy *a cselekvő ember számára saját társadalmi helyzete,* a társadalommal való kapcsolata *mindenekelőtt érdekek formájában* jelenik meg. Az ember mindennapi életében nem tudatosítja magában a társadalom törvényszerű összefüggéseit, nem ismeri fel azokat az objektív társadalmi viszonyrendszereket, amelyek között tevékenysége végbemegy, s amelyek tevékenységét determinálják. Ezek a viszonyrendszerek az ő számára az érdekek formájában jelennek meg. Ezért mondta Engels, hogy „egy adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt *érdekek* képében jelentkeznek".[16] Az érdekek tehát végső fokon a gazdasági viszonyok megjelenési formái, de nem merülnek ki bennük. Az érdekviszonyoknak ugyanis igen sokrétű társadalmi, politikai, jogi, erkölcsi, magatartásbeli jellegzetességei is vannak. Ezeknek a bemutatására a későbbi fejezetekben kerül sor.

Az eddigiekből lényeges következtetések adódnak. Mindenekelőtt az, hogy társadalmi-gazdasági alapjaikat és tartalmukat tekintve az *érdekek is objektívek,* az előzőekben jellemzett viszonyok és szükségletek determinálják őket. *Létezésüknek* tehát *nem feltétele* az, *hogy* hordozóik, *az emberek mennyire ismerik* vagy nem ismerik fel őket, noha érvényesítésüknek mindig feltétele valamilyen szintű tudatosulásuk is. Másodszor az, hogy az érdekek mindig *társadalmi jellegűek* – mint láttuk, az emberek társadalmi viszonyainak (elsősorban a termelési viszonyoknak)

[16] MEM 18. köt. Budapest 1969. 260. old.

a kifejeződései. Minden érdek, legyen anyagi vagy szellemi, közelebbi vagy távolabbi, társadalmilag meghatározott. Végül, az érdekek, a társadalmi viszonyok fejlettségétől függően, rendkívül *differenciáltak*.

Az érdekek felosztása Az érdekek differenciálódása több síkon megy végbe, s ezért felosztásuk is többféleképpen lehetséges. Az érdekek felosztathatók aszerint, hogy milyen jellegű – gazdasági, politikai, ideológiai, kulturális – szükségletek fejeződnek ki bennük. Megkülönböztethetők aszerint, hogy az adott szükségletek a társadalom, valamilyen társadalmi csoport (osztály, réteg) vagy az egyén létfeltételeivel, további fejlődésének alapvető irányaival vagy napi aktuális létével vannak-e kapcsolatban. Az első esetben érdekszférákról, *gazdasági, politikai, ideológiai, kulturális* érdekekről van szó. A második felosztás alapozza meg a *távolabbi,* illetve a *közelebbi,* valamint az *alapvető* és a *nem alapvető* érdekek megkülönböztetését.

Az érdekek továbbá felosztathatók *hordozóik szerint is,* vagyis aszerint, hogy megjelenítőik, szubjektumaik az egyes emberek, egyének-e vagy a kisebb-nagyobb társadalmi csoportok, osztályok, közösségek, esetleg maga az egész társadalom. Ennek a tagozódásnak a forrása végső fokon a társadalomban levő munkamegosztás, az, hogy a társadalom különböző tevékenységeket végző és egymás munkáját kölcsönösen kiegészítő csoportokra oszlik. A munkamegosztás feltételezi ugyanis, hogy a szükséglet tárgyainak létrehozása csak együttes munka eredménye lehet, az egyén és a társadalmi csoportok szükségleteinek a kielégítése is csak a többi ember, végső fokon az egész társadalom közreműködésével válik lehetségessé. Mindez azt eredményezi, hogy az egyéni érdekek mellett és azokkal együtt kialakulnak a *társadalmi, osztály-, réteg- stb érdekek is.* Ezeknek hordozói a különböző közösségek, érvényesítésük tehát nem az egyén szükségleteinek, hanem az adott közösség szükségleteinek kielégítésére, funkcionálásuk biztosítására irányul, ugyanakkor ezek közvetítésével válik lehetővé az egyéni érdekek érvényesítése is.

A magántulajdon kialakulása, a társadalom osztályokra szakadása óta a közösségi érdekek közül *az osztályérdekek játsszák*

a legdöntőbb szerepet, az osztálytársadalmakban a társadalmi érdekekben is valamely osztály – rendszerint az uralkodó osztály – érdekei jutnak túlsúlyra.

Az érdekek differenciáltsága egyúttal az *érdekek ellentmondásosságát* is jelzi. Egyrészt, mint láttuk, a társadalomnak, az osztályoknak, a szűkebb közösségeknek, de az egyénnek is egyszerre sokféle érdeke van – alapvető és nem alapvető, távolabbi és pillanatnyi, gazdasági és politikai, erkölcsi és jogi stb. –, amelyek gyakran keresztezhetik és keresztezik is egymást. Másrészt ellentmondás léphet fel az érdekeket hordozó különböző közösségek, csoportok és az egyén érdekei között is. Ezek az érdekellentmondások különösen jellemzőek a magántulajdonra épülő társadalmak viszonyai között, ahol a termelési eszközökhöz való ellentétes viszony miatt a nagy társadalmi csoportok, *az osztályok érdekei antagonisztikus ellentmondásba kerülnek egymással.*

Az érdekek felismerése és érvényesítése

Az érdekek tehát az emberi cselekvés mozgatórugói, de nem automatikusan határozzák meg az emberek cselekedeteit, hanem *tudatukon keresztül, mégpedig úgy, hogy az érdekeket felismerik és többé-kevésbé tudatosan érvényesítik.* Az emberek fejében az érdekek a cselekvés közvetlen szubjektív indítékaivá válnak, ami azonban nem azt jelenti, hogy azonosak volnának magukkal a szubjektív törekvésekkel, szándékokkal és célokkal. Az indítékok az érdekek szubjektív kifejezési formái.

Az emberi cselekedetek mögött nem mindig mutatható ki valamilyen érdek érvényesítése, illetve az érdekek nem mindig határozzák meg egyértelműen az emberek cselekedeteit. Egyrészt, mint láttuk, *az érdekek differenciáltak és ellentmondásosak.* Az, hogy a különböző – gyakran egymást keresztező – érdekek közül melyik érvényesül vagy válik uralkodóvá egy adott pillanatban, sokféle körülménytől, egyebek között a szubjektív oldaltól, az érdekek felismerésének mértékétől is függ. Az emberek – különösen az antagonisztikus osztálytársadalmakban – *nem mindig ismerik fel valóságos érdekeiket.* Saját érdekeik gyakran eltorzulva, egyoldalúan jelennek meg tudatukban, nem tudnak

különbséget tenni különböző, pl. közelebbi és távlati érdekeik között, s nem ritkán vélt, képzelt érdekek alapján cselekszenek.

Az érdekek felismerése és tudatosodása tehát ellentmondásos folyamat. A kizsákmányoló társadalmakban ezt a felismerést megnehezíti az érdekviszonyok bonyolultsága, főleg pedig az, hogy az uralkodó osztályok saját érdekeiket az egész társadalom érdekeiként tüntetik fel. *Az érdekek objektív forrásának és tartalmának az elismerése már csak ezért sem jelentheti a szubjektív oldal, a tudat szerepének lebecsülését az érdekek felismerésében és érvényesítésében.*

Az érdekek felismerésének és tudatos érvényesítésének különösen *nagy jelntősége van a szocializmus építésének időszakában.* A szocializmus kibontakozásához elengedhetetlen, hogy a társadalom mind nagyobb része ismerje fel: a szocialista célkitűzések végső fokon a társadalom minden tagjának a személyes érdekeit is kifejezik, s ezeket az egyén csak a szocialista építésben való aktív és tudatos részvétellel érvényesítheti. E felismerés kedvező feltételeit a politikának kell megteremtenie oly módon, hogy a társadalom tagjait személyesen is érdekeltté teszi a társadalom előtt álló feladatok végrehajtásában. Az érdekviszonyok helyes alakítása, a különböző érdekek egyeztetése, összehangolása viszont megköveteli a valóságos érdekviszonyok, a különböző dolgozó osztályok és rétegek, a kisebb-nagyobb társadalmi csoportok érdekeinek a megfelelő ismeretét.

A társadalmi, csoport- és egyéni érdekek viszonya a szocializmusban

A szocialista forradalom folyamata a magántulajdon és az osztálykizsákmányolás megszüntetésével, a kizsákmányoló osztályok felszámolásával gyökeresen átalakítja a társadalom érdekviszonyait is: *megszűnik az érdekek antagonizmusa.* A még meglevő osztályok és rétegek – a munkásosztály, a szocialistává váló parasztság, értelmiség és alkalmazottak – alapvető érdekazonossága mind több területre terjed ki. A társadalom egészének érdekévé válik a szocialista, majd az ebből fokozatosan kifejlődő kommunista társadalom megteremtése.

Az érdekek azonban *a szocializmusban is differenciáltak és ellentmondásosak.* A szocializmus bonyolult szerkezetű társada-

lom, amelyben egyrészt különböző tulajdonformák léteznek (állami, szövetkezeti, kisárutermelő és személyi tulajdon), másrészt munkamegosztás áll fenn a különböző szakmák, a szellemi és a fizikai munka, a falu és a város között, s emiatt – bár minőségileg átalakult módon – megmarad az osztálymegoszlás, a csoportok és rétegek különbözősége (sőt a társadalmi rétegződés újabb és újabb formái alakulnak ki). Mindezeknek az embercsoportoknak sok tekintetben különböznek az érdekeik. A viszonylagos gazdasági elkülönülés következtében az egyes gazdasági ágazatok és vállalatok érdekei is különböznek egymástól, mégpedig mindig a konkrét társadalmi-gazdasági helyzetnek megfelelően. Ily módon *a társadalmi és az egyéni érdek nem közvetlenül esik egybe, hanem a közbülső,* legkülönbözőbb típusú társadalmi *csoportok sajátos érdekein keresztül.* Az érdekeknek ez a sokszínűsége, változatossága, ellentmondásos és konfliktusos jellege szükségszerű és objektív tény, amelyet puszta óhajokkal nem lehet eltüntetni.

A szocialista építés egyik legnehezebb feladata ezeknek az érdekellentmondásoknak az állandó feltárása, megfelelő egyeztetése és idejében való feloldása. Az érdekek összeegyeztetésének legfőbb követelménye, hogy a társadalom, a különböző csoportok (osztályok, rétegek stb.) és az egyének érdekei optimálisan érvényesüljenek. Az optimalitás azonban csak *tendenciaszerűen* valósulhat meg, hiszen a sokféle, gyakran egymást keresztező érdekek mindegyike nem érvényesülhet egyszerre és egyforma mértékben. Ilyen esetekben azokat az érdekeket kell előnyben részesíteni, amelyeknek érvényesítése az adott konkrét helyzetben a legkívánatosabb a szocializmus építése szempontjából. *Az érdekek összehangolásának legfőbb alapelve tehát az egyéni, a csoport- és a társadalmi érdekek összeegyeztetése a társadalmi érdekek elsőbbsége alapján.*

A társadalmi érdek elvileg azokat a valóságos közösségi érdekeket foglalja magába, amelyek egyre szélesebb körben képviselik a társadalom tagjainak egyéni érdekeit is, biztosítva az egyéni érdekek érvényesítésének legkedvezőbb feltételeit. Így a társadalmi érdek megvalósulása egyúttal az egyéni érdekek megvalósulását is biztosítja.

A társadalmi érdekek hordozója és megtestesítője a szocialista építés viszonyai között elsősorban az az osztály, amely a társadalomban elfoglalt helyzeténél, osztályérdekeinél fogva a leginkább érdekelt a szocialista építés célkitűzéseinek megvalósulásában, s a társadalomnak számban is legnagyobb osztálya – a munkásosztály. A munkásosztály érdekeit koncentrált formában politikai szervezetei fejezik ki. Érdekeinek érvényesítésében és az érdekellentétek feloldásában tehát döntő szerepe van a munkásosztály vezető szerepét megvalósító forradalmi pártnak, valamint a szocialista államnak, a szakszervezetnek stb.

2. fejezet

A TÁRSADALOM SZERKEZETE. ALAP ÉS FELÉPÍTMÉNY. TÁRSADALMI-GAZDASÁGI ALAKULAT

1. AZ ALAP ÉS A FELÉPÍTMÉNY

A társadalom mint viszonyok rendszere

A társadalom, mint az előzőekben láttuk, az emberek kölcsönös tevékenységének termékeként keletkezett, s e kölcsönös tevékenység eredményeként termelődik újra és újra, mindig meghatározott, az előző nemzedékek által létrehozott körülmények és feltételek között. E kölcsönös tevékenységek során *a társadalom tagjai, a kisebb-nagyobb társadalmi csoportok nagyon sokféle és bonyolult viszonyokat, kapcsolatokat alakítanak ki egymás között,* amelyek különböző módon és formákban átszövik életük és tevékenységük minden szféráját. Ilyenek pl. a tulajdonviszonyok, a munkamegosztási, elosztási viszonyok, a családi, munkahelyi, s egyéb közösségi kapcsolatok, a politikai, jogi, erkölcsi, vallási, művészeti stb. viszonyrendszerek.

A Marx előtti és a mai polgári társadalomfelfogások, amint erről már szóltunk, egyrészt az emberek közötti viszonyok közül az ideológiai-tudati jellegű – vallási, erkölcsi, jogi stb. – viszonyokat tekintették, illetve tekintik a legfontosabbaknak, amelyek meghatározzák az egyéb (gazdasági, szociális stb.) viszonyokat.

Másrészt a társadalmat mint valami egyszer s mindenkorra adott, változatlan természetű vagy valamiféle külső, természetfeletti szellemiséget megtestesítő, illetve pusztán természeti biológiai törvényszerűségekből levezethető jelenséget fogták, illetve fogják fel. Az *ideológiai-tudati viszonyok* azonban, bármennyire fontosak és jelentősek is a társadalom élete, fejlődése szempontjából, *másodlagosak*, az objektív, anyagi-gazdasági viszonyok határozzák meg őket. A történelmi materializmus ezért – a különféle idealista magyarázatokkal szemben – a társadalmi viszonyok rendszerének vizsgálatánál *az anyagi-gazdasági viszonyok meghatározó szerepéből indul ki*, a társadalmi létet tekinti elsődlegesnek.

Mindaz azonban, amit eddig a társadalmi lét és a társadalmi tudat lényegéről, kölcsönhatásáról kifejtettünk, a társadalmi élet e két fő területének csak a legáltalánosabb összefüggéseit mutathatta be. Nem tárta, s nem is tárhatta fel azt a bonyolult mechanizmust, a különböző viszonyoknak azokat a kapcsolatrendszereit, alá- és fölérendeltségét, amelyeken keresztül a konkrét történelmi folyamatban a társadalmi lét meghatározó szerepe megvalósul. Ehhez konkrétabb elemzés kell, mindenekelőtt annak feltárása, hogy *a társadalmi lét szférájába tartozó viszonyfajták közül melyek azok, amelyekre a többi társadalmi szféra különböző viszonyai közvetlenül ráépülnek.*

Ezek – mint Marx és Engels kimutatta – *azok a (tulajdon-, munkamegosztási, elosztási stb.) viszonyok, amelyek a termelés folyamatában az emberek között kialakulnak*, s amelyeket ezért *termelési viszonyoknak* nevezünk.

Az alap fogalma

A termelési viszonyok a társadalom intézményeinek, eszméinek, ideológiai viszonyainak meghatározói. *A termelési viszonyokat* ebben a szerepükben *gazdasági alapnak* nevezzük.

Marx a következőket írja erről: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és poli-

tikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. ... A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény."[1]

A termelési viszonyok rendszere, összessége azért alkotja a társadalom alapját, mert a társadalmi élet bármely területét, jelenségét vizsgáljuk is – akár az osztályok, a különböző csoportok társadalomban elfoglalt helyét, egymáshoz való viszonyát, harcát, akár a politikai intézményeket, akár a vallási, filozófiai, művészeti nézeteket stb. –, mögöttük végső meghatározókként mindig a történelmileg kialakult társadalom termelési viszonyait, különösképpen a tulajdonviszonyokat találjuk.

Miért van ez így? Mi az oka annak, hogy bár a termelési viszonyokat a termelőerők határozzák meg, a társadalom gazdasági szerkezetét, alapját mégis a termelési viszonyok alkotják?

A termelőerők a természet átalakítását, az emberi szükségletek kielégítésére alkalmas anyagi javak előállítását szolgálják. Az viszont, hogy ezekkel a javakkal ki rendelkezik, hogy a termelés kinek, milyen embercsoportoknak az érdekeihez igazodik, az uralkodó tulajdonviszonyoktól függ. Minthogy a társadalmi berendezkedésnek az az elsőrendű feladata, hogy a fennálló tulajdonviszonyokat védelmezze, világos, hogy ennek a berendezkedésnek a természetét mindig az uralkodó termelési viszonyok szabják meg. A termelőerők tehát csak a termelési viszonyok közvetítésével, e viszonyok jellegének megfelelően fejtik ki hatásukat a társadalom berendezkedésére, politikai, szociális és ideológiai életére. Ez az alapvető magyarázata annak, hogy a társadalom gazdasági alapját nem a termelőerők, hanem a termelési viszonyok alkotják.

Az előző bekezdésben „uralkodó tulajdonviszonyokról" beszéltünk. Meg kell jegyeznünk, hogy egy ország, egy társadalom gazdasági alapja az összes egyidejűleg fennálló termelési viszonyokat (tulajdonformákat stb.) magába foglalja. Ezeknek a viszonyoknak nem egyforma a „rangjuk": az egyik fontosabb, a másik kevésbé fontos, az egyik uralkodó, a másik alárendelt. A kapitalizmusban például a tőke és a bérmunka viszonya, a tő-

[1] MEM 13. köt. Budapest 1965. 6. old.

ketulajdon az uralkodó, nem pedig a kisárutermelés stb. Ez az uralkodó viszony határozza meg az egész társadalom berendezkedését, jellegét.

Mint minden más lényeges társadalmi jelenség, *az alap is történelmi jellegű*, minden konkrét társadalomnak megvan a saját, csak rá jellemző alapja, s ha ezt a társadalmat, például a kapitalizmust antagonisztikus ellentmondások jellemzik, akkor ez az adott társadalom alapjára vonatkozóan is érvényes.

A felépítmény fogalma

A felépítmény fogalmával a termelési viszonyok rendszerére épülő politikai és ideológiai viszonyokat, az alaphoz kötődő, azt tükröző eszméket, nézeteket, érzelmeket, valamint az ezeknek megfelelő intézményeket és szervezeteket jelöljük. A felépítménybe tehát beletartoznak a politikai, jogi, erkölcsi, esztétikai, vallási, filozófiai stb. viszonyok, eszmék, elméletek, ezek érzelmi-pszichológiai oldalai, végül az előbbieknek megfelelő különféle intézmények, szervezetek (az állam, a politikai és jogi intézmények, a politikai pártok és szervezetek, az egyházak, az oktatási, kulturális-tudományos és egyéb intézmények stb.).

Gyakran felmerül, hogy azonosítható-e egymással a felépítmény és a társadalmi tudat? A két fogalom tartalma részben fedi egymást, teljesen azonban nem azonosítható. Egyfelől a társadalmi tudaton mint a szellemi jelenségek összességén kívül esnek az intézmények és szervezetek. Másfelől a társadalmi tudatnak vannak olyan részei is (elsősorban a műszaki és természettudományok, a matematika, a nyelv), melyek nem kizárólag az alap, nem a termelési viszonyok tükröződései, s így nem felépítmény jellegűek.

Az alaphoz hasonlóan *a felépítmény is történeti jellegű*, minden adott társadalomnak megvan a saját, rá jellemző, a termelési viszonyok jellegéből következő felépítménye. Az osztályokra bomló társadalmakban *a felépítmény osztályjellegű*, az összes osztályok és rétegek viszonyai, eszmei és nézetei, intézményei és szervezetei beletartoznak. A felépítmény jellegét azonban az uralkodó osztály eszmei és nézetei, intézményei és szervezetei határozzák meg. Ahogyan Marx és Engels írta: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok,

vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is."[2] Ebből az is következik, hogy ha egy társadalom osztályainak viszonyait az antagonizmus jellemzi, akkor e társadalom felépítményére is *az antagonisztikus ellentmondások a jellemzőek.*

Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy az osztálytársadalmak felépítményét szokás két egymástól jól elhatárolható részre, ún. politikai és ideológiai felépítményre felosztani. Ebben az esetben a politikai felépítménybe a politikai és jogi viszonyok, eszmék, nézetek, intézmények és szervezetek tartoznak, vagyis azok az elemek, amelyek az osztálytársadalommal együtt jöttek létre, az ideológiai felépítménybe pedig a felépítmény többi részét (erkölcs, művészet, vallás, filozófia stb.) soroljuk. E felosztás alapja egyrészt az, hogy a politikában és a jogban közvetlenül fejeződnek ki az osztályok egymáshoz való viszonyai, s ezért közvetlenebbül és gyorsabban tükrözik az alap változásait, mint a felépítmény többi része; másrészt pedig az, hogy a politikai felépítmény erőteljesebb és közvetlenebb szerepet játszik az alap alakításában, mint az ideológiai felépítmény.

Az alap és a felépítmény kölcsönviszonya

Az alap és a felépítmény kölcsönviszonyát lényegében ugyanazok a mozzanatok jellemzik, mint a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyát. Így mindenekelőtt az, hogy kettőjük közül *az alap az elsődleges, a meghatározó,* a felépítmény a másodlagos, a meghatározott. A változások rendszerint az alap – a gazdasági viszonyok – területén kezdődnek, s ezeket követi a felépítmény különböző elemeinek a változása. A politikában és a jogban ez a változás gyorsabb és közvetlenebb, mint az erkölcs, a művészet, a vallás stb. területén, s az alap hatását itt nagyrészt a politika közvetíti. Engels írta egyik levelében a filozófiára, vallásra stb. vonatkozóan: „Biztos vagyok abban, hogy a gazdasági fejlődés végső fokon ezek fölött is uralkodik, de ez olyan feltételek között megy végbe, amelyeket maga az egyes terület szab meg: a filozófiában pl. úgy, hogy gazdasági befolyások (amelyek legtöbbször megint csak politikai stb. köntösükben hatnak) a meglevő, az elődöktől áthagyományozott filozófiai anyagra gyakorolnak hatást. A gazdaság

[2] MEM 3. köt. 45. old.

itt semmit sem teremt újonnan, de meghatározza a módját a készen talált gondolati anyag megváltoztatásának és továbbfejlesztésének, és többnyire ezt is közvetve, mert a legnagyobb közvetlen hatással a filozófiára a politikai, jogi, erkölcsi visszatükröződések vannak."[3]

Az alap tehát a meghatározó, a felépítménynek azonban *viszonylagos önmozgása, önfejlődése van*, tartalmát, fejlődését az alapon kívüli tényezők is befolyásolják. Ilyen például a felépítmény különböző elemei közötti kölcsönhatás: részben a különböző összetevők (eszmék, nézetek, intézmények, szervezetek), részben a politika, jog, erkölcs, művészet stb. egymásra hatása. Ilyen tényező továbbá az is, hogy a felépítmény egészének és egyes alkotórészeinek alakulására, fejlődésére jelentős hatást – sokszor ellentétes hatást – gyakorolnak az előző kor vagy korok eszméi, nézetei, intézményei és szervezetei, valamint más népek vagy országok ugyanabban a korban fennálló felépítménye is.

A felépítménynek az előző társadalmak felépítményeivel való kapcsolata – a történelmi folytonosság a felépítmény fejlődésében – nemcsak a magántulajdonra épülő társadalmak esetében igaz, hanem a szocializmus és az előző korok felépítményének viszonyában is. A szocializmus felépítménye például kritikailag magába olvasztja mindazt, amit az előző korok, az emberiség legjobbjai a történelem során a szellemi kultúra terén alkottak.

Az alap és a felépítmény viszonyának további lényeges oldala, hogy *a felépítmény visszahat az alapra*, alakítja és módosítja azt, tehát *aktív szerepet játszik*. A felépítmény jelenléte, aktivitása nélkül az alap sem létezhetne, nem tölthetné be gazdasági feladatait. A burzsoázia nem lehetne a tőkés társadalom uralkodó osztálya, ha nem hozná létre saját felépítményét, a burzsoá ideológiát, mindenekelőtt pedig az uralmát biztosító tőkés államot. A proletariátus csak úgy győzheti le véglegesen a burzsoáziát, úgy hozhatja létre a szocialista társadalmat, ha megszünteti a régit, megdönti a burzsoá államot s megteremti a saját felépítményét, mindenekelőtt saját politikai hatalmát. A felépítmény társadalmi funkciója éppen abban áll, hogy visszahat az őt létrehozó gazdasági alapra, erősíti és védelmezi vagy gyengíti és har-

[3] MEM 37. köt. Budapest 1977. 481—482. old.

col ellene, attól függően, hogy az egyes nagy társadalmi csoportok, az osztályok érdekei az alap erősítését vagy gyengítését követelik-e meg. Az uralkodó osztályok nyilvánvalóan mindig a saját érdekeik érvényesítését elősegítő, fennálló felépítmény erősítésében érdekeltek.

2. A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI ALAKULAT FOGALMA ÉS TÖRTÉNELMI TÍPUSAI

A társadalmi-gazdasági alakulat fogalma

Az eddigiekben már többször is hangsúlyoztuk, hogy a társadalom nem változatlan képződmény; mindig történelmileg, az emberek kölcsönös tevékenységének eredményeként létezik és fejlődik, s ezért mindig történelmi konkrétságában kell vizsgálni.

A konkrét vizsgálatot Marxnak az a felfedezése tette lehetővé, hogy *a társadalom mindig társadalmi alakulatok formájában létezik*, s az egymást követő alakulatokat mindenekelőtt termelési viszonyaik szerint különböztethetjük meg. Mint Lenin írta, Marx úgy dolgozta ki a társadalmi alakulat fogalmát, „hogy a társadalmi élet különféle területei közül kiemelte a gazdaságit, a társadalmi viszonyok összességéből kiemelte a *termelési viszonyokat* mint alapvetőket, elsődlegeseket, valamenyi többi viszonyt meghatározókat..."[4] A termelési viszonyoknak ez a kiemelése a társadalmi viszonyok szövevényéből „nyomban lehetővé tette, hogy észrevegyék az ismétlődéseket és a szabályszerűségeket, és általánosítsák a különböző országok viszonyait egy alapfogalomban, a *társadalmi alakulat* alapfogalmában"[5].

Marx tehát a társadalmi alakulatot *a társadalmi fejlődés meghatározott fokán álló sajátos szociális szervezetnek (organizmusnak)* tekintette. Olyan szociális szervezetnek, amely magába foglalja a termelőerőket, a termelőerők által meghatározott termelési viszonyokat, s az ezekre ráépülő egész felépítmény-rendszert; ezek közül azonban mindig *a termelési viszonyok alkotják az adott alakulat lényegét*. „Marx elmélete szerint – írta Le-

[4] LÖM 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 124. old.
[5] Ugyanott, 126. old.

nin – a termelési viszonyoknak minden ilyen rendszere külön társadalmi organizmus, s ezen organizmus keletkezésének, működésének és magasabb formába való átmenetének, egy más társadalmi organizmussá való átalakulásának megvannak a maga külön törvényei."[6]

Marx mindenekelőtt — különösen fő művében, „A tőké"-ben — kora társadalmát, a tőkés társadalmi alakulatot tanulmányozta, és ennek alapján dolgozta ki a társadalmi-gazdasági alakulat fogalmát, tárta fel azokat a jellemzőket, amelyek a kapitalizmust megkülönböztetik az összes többi alakulattól. A fogalom tartalmának tisztázása egyúttal azt is lehetővé tette, hogy a társadalmi fejlődésnek a kapitalizmust megelőző és követő történelmi szakaszaira is alkalmazzák. „Ha a materializmus alkalmazása ennek az egy társadalmi alakulatnak elemzése és megmagyarázása során ilyen ragyogó eredményekkel járt — írta Lenin —, akkor egészen természetes, hogy a materializmus a történelemben már nem hipotézis többé, hanem tudományosan ellenőrzött elméletté válik; egészen természetes, hogy ezt a módszert a többi társadalomalakulatra is ki kell terjeszteni, még ha ezek nem voltak is külön, tényeken alapuló kutatás és részletes elemzés tárgyai."[7]

A társadalmi-gazdasági alakulat fogalmának jelentősége

A társadalmi-gazdasági alakulat fogalma a történelmi materializmus egyik rendkívül nagy elméleti és módszertani jelentőségű alapkategóriája. Mindenekelőtt *ez a fogalom tette lehetővé, hogy az emberi társadalom történetét is* olyan *tudományos egzaktsággal vizsgálhassuk, mint a természetet,* hogy feltárjuk a társadalom fejlődésének anyagi alapját, a társadalom törvényeit, felismerjük a gazdasági fejlettség adott fokából eredő összefüggéseket és szükségszerűségeket. Ez a fogalom segít abban, hogy – Marx szavaival élve – a társadalom fejlődését meghatározott irányú természettörténeti folyamatként fogjuk fel, amelyben az emberek tudatától és akaratától független objektív törvények hatnak.

A különböző népek és országok fejlődésében megnyilvánuló közös, lényeges, ismétlődő vonások felismerése egyúttal lehetővé tette *az eltérő vagy azonos fejlettségi fokon álló társadalmak összehasonlítását,* lényeges jegyeik alapján való megkülön-

[6] Ugyanott, 398. old.
[7] Ugyanott, 132. old.

böztetésüket vagy azonosításukat, az eltérések és a különbségek mögött a közös lényeg felismerését. Másképpen szólva, a társadalmi alakulat fogalmának kidolgozása tette lehetővé Marx és Engels számára, hogy *feltárják a társadalmi-gazdasági alakulatok egymásra következő történelmi típusait*, a társadalom történelmi fejlődési formáit.

A társadalmi-gazdasági alakulatok történelmi típusai

Az emberiség története az egymást követő társadalmi-gazdasági alakulatok története. Az egymást követő alakulatokat hagyományosan a termelési viszonyok típusai szerint szokás felosztani. Ezek a típusok a következők: *ősközösség, rabszolgaság, feudalizmus, kapitalizmus és kommunizmus (ennek első fázisa a szocializmus).* Ha egy alakulat elavulttá válik, termelőerőinek fejlődése meghaladja a meglevő társadalmi formákat, akkor – előbb vagy utóbb – elkerülhetetlenül át kell adnia helyét egy fejlettebb alakulatnak.

„Egy társadalomalakulat — írta Marx — soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabbrendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak a méhében ki nem alakultak. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőfélben vannak. Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok[8] jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamat utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához. Ezzel a társadalomalakulattal ennélfogva lezárul az emberi társadalom előtörténete."[9]

[8] Marx itt külön kiemeli az ún. ázsiai termelési módot is, mint külön történelmi szakaszt. Ennek történelmi helyéről és lényegi jegyeiről máig tartó vita folyik. A problémára a következő oldalakon visszatérünk.

[9] MEM 13. köt. 7. old

Az egymást követő alakulatok mindegyike fejlettebb, magasabb rendű, mint a megelőző: a természetfeletti uralomnak magasabb fokát valósítja meg, magasabb a munka megosztásának és társadalmasításának színvonala, fejlettebb a szellemi kultúra stb.

Az előzőekben említett öt társadalmi alakulat egymásra következése természetesen *az emberi történelem általános menetét jelzi:* azt, hogy az emberiség története a primitív termelési eszközök közös birtoklásán alapuló ősközösségi társadalommal kezdődött, majd ezt a termelőerők fejlődésének eredményeként szükségszerűen felváltották a magántulajdonra épülő társadalmak. *Ez a váltás történelmileg a kőszerszámokról a fémszerszámokra* (réz, bronz, vas) *való áttéréssel vált lehetővé* – ez alapozta meg a munka termelékenységének olyan megnövekedését, amely módot adott a többlettermék kialakulására. A magántulajdonra épülő társadalmak sora a rabszolgasággal kezdődött, majd a feudalizmus és a kapitalizmus következett. A termelőerők korábban soha nem látott fejlettsége, a munka társadalmasításának nagyfokú kibontakozása stb. folytán korunkban szükségszerűen napirendre került a kapitalizmus túlhaladása, a termelési eszközök társadalmi tulajdonára épülő szocialista-kommunista alakulat létrehozása.

Ez tehát a történelem általános menete. Ebből az általános menetből azonban egyáltalán nem következik, hogy minden népnek és országnak végig kell járnia minden fejlettségi fokot, s az sem, hogy ugyanúgy kell végigjárnia.

A konkrét társadalmi-történelmi folyamat mindig gazdagabb, bonyolultabb, szerteágazóbb, mint az elmélet, amely a folyamatokat általánosítja és csak lényeges vonásaikat emeli ki. Az egyes korok, s még inkább az egyes népek és országok fejlődését egész sor olyan társadalmi és természeti feltétel (pl. éghajlati, domborzati stb. viszonyok) befolyásolja, amely helyi jellegű, eltér más népek és országok fejlődési feltételeitől, gyorsabbá teheti a fejlődést vagy éppen jelentősen lelassítja, röviden szólva *egyedi arculatot ad egyes országok, népek,* esetleg egész földrészek *fejlődésének.* A konkrét történelmi folyamat belső dialektikája tehát mindig létrehozhat valami sajátosat, a megszokottól, a társadalmi fejlődés fő útvonalától eltérőt.

Ez az eltérés mutatkozik meg abban, hogy egyes népek átugranak egyes fejlődési szakaszokat. Ismeretes például, hogy a szláv

népek (a magyarok is) kihagyták a rabszolgaság szakaszát; az ősközösség felbomlását ezeknél a népeknél – sajátos átmeneti formákon (pl. a katonai demokrácián) keresztül – a feudális társadalom kialakulása követte.

A magyarok ősei például Ázsia elmaradott vidékeiről érkeztek Európába. Ázsiában az ősközösség felbomlása volt napirenden, s ez természetes módon alakította az ott élő népek társadalmi berendezkedését. Európában őseink erős feudális államok gyűrűjébe kerültek, amelyek bebizonyították katonai fölényüket a nomád magyarokkal szemben. Így hát a feudalizmus meghonosítása történelmi szükségszerűség volt — ha nem következett volna be, a nép elpusztul.

Másik példa Mongólia, amely a feudális társadalmi alakulatban élt, amikor a kapitalista szakaszt átugorva, a szocializmus építésének útjára lépett. Napjainkban több, korábban gyarmati sorban élő és a fejlődésben elmaradt nép számára vált reális lehetőséggé, hogy a kapitalizmust elkerüljék és különféle átmeneti fokozatokon áthaladva a szocialista építés útjára lépjenek. Ezt a fejlődési utat próbálják megvalósítani az úgynevezett *szocialista orientációjú országok.* Ezt mindenekelőtt az teszi lehetővé, hogy földünkön már világrendszerré vált a kapitalizmusnál magasabb rendű társadalom, a szocializmus, amely sokoldalú és hatékony segítségben részesíti a kapitalizmus útját elkerülni akaró népeket.

Az eltérések abban is kifejeződhetnek, hogy történelmi okok miatt *bizonyos társadalmakban egyidejűleg különböző társadalmi alakulatok lényeges jegyei találhatók meg,* amelyek összeötvöződve sajátos átmenetet, sőt átmeneti alakulatot alkotnak. Ilyen átmeneti képződménynek tekinthető például a feudálkapitalizmus (olyan országokban, ahol a polgári átalakulás nem ment következetesen végbe, ahol a feudalizmus jelentős maradványai éltek tovább és épültek be az uralkodóvá vált tőkés viszonyokba; mint ismeretes, ilyen ország volt a felszabadulás előtti Magyarország is). Ugyancsak ilyen átmeneti alakulatként fogható fel az ún. *„ázsiai termelési mód" is.* Ez utóbbi elsősorban Ázsiában alakult ki az ősközösségi társadalom felbomlása után.[10] Marx és Engels e sajátos alakulat lényegét abban látták,

[10] Az ázsiai termelési mód körül — mint jeleztük — meg-megújuló viták folynak. Vannak, akik önálló alakulatnak tartják, vannak akik átmeneti, kevert alakulatnak. Vita folyik arról is, hogy mely országokra, s azok milyen fejlődési szakaszára érvényes ez a terminus. Ezeket a vitákat csak további konkrét kutatások alapján lehet megnyugtatóan eldönteni.

hogy a közösségi földtulajdon talaján olyan despotikus állam alakult ki, amely a közösségi forma hagyományait a kizsákmányolás megteremtésére és fokozására használta fel. Ebben az esetben tehát az osztálytagozódás, valamint a kizsákmányolás és az elnyomás eszközéül szolgáló állam a közösségi tulajdonformákra épült.

A társadalmi-gazdasági alakulatokról és azok történelmi típusairól szóló marxista tanítást tehát nem szabad valamiféle merev sablonként, minden nép és ország fejlődésére kötelező sémaként kezelni. Szerepe, mint láttuk, abban van, hogy a társadalmat és fejlődését ne általában, hanem *mindig a maga konkrét történeti folyamatában, ennek sajátosságait figyelembe véve vizsgáljuk,* hogy segítségével feltárjuk a minden alakulatban ismétlődő, közös lényegi vonásokat és az egyes alakulatok specifikus, csak rájuk jellemző minőségi jegyeit.

A társadalmi haladás

A társadalmi alakulatok problémakörének tárgyalásakor röviden szólni kell a társadalmi haladás kérdéséről is. Annál is inkább, mert *a társadalmi haladás tudományos elméletének a társadalmi alakulatokról szóló tanítás az alapja.* Amint az előzőkben bemutattuk, a társadalom története az egymást követő társadalmi alakulatok története; minden új alakulat előrelépés a társadalmi haladás útján. Ebben az összefüggésben a társadalmi haladás kategóriája azt jelenti, hogy a társadalmi mozgás, az emberiség fejlődése az alacsonyabb rendű alakulatoktól a magasabb rendűek felé az állatvilágból kiemelkedett első, még kezdetleges társadalmi rendtől az eddig ismert legfejlettebb emberi társadalom, a kommunizmus felé tart.

A haladásnak ezt az alapvető irányát nem valamiféle misztikus, természetfölötti cél határozza meg, hanem az *objektív társadalmi törvényszerűségek, mindenekelőtt a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája.* A különböző társadalmi-gazdasági alakulatok létrejöttét, fejlődését és a történelmileg túlhaladott alakulatok megszűnését, újabbal való felváltását tehát a társadalom objektív törvényei determinálják.

A társadalmi haladás kérdésköre korunkban központi helyet foglal el a nemzetközi ideológiai küzdelemben. A különböző polgári haladáselméletek a marxista—leninista haladáselmélet elleni harcot tekintik fő feladatuknak. Ezek az elméletek sokfélék. A nyíltan pesszimista felfogások mellett — amelyek a mai kapitalizmus történelmi válságát az egész emberi társadalom válságaként tüntetik fel — az utóbbi évtizedekben különösen az ún. ipari társadalom és posztindusztriális társadalom stb. néven ismert elméletek terjedtek el. (Főbb képviselőik W. W. Rostow, R. Aron, D. Bell, Z. Brzezinski stb.) Ezek az elméletek — bár különbözőképpen — a szocializmus létjogosultságát és történelmi perspektíváját kérdőjelezik meg, s a jövendő társadalmát a megreformált nyugati (főleg amerikai) kapitalizmusban vélik megtalálni. A szocializmus e koncepciók szerint vagy kisiklás az emberi társadalom fejlődésében, letérés a normális fejlődési útról (Rostow), vagy legfeljebb az elmaradottság leküzdését szolgáló alternatíva. A szocializmus, ha teljesítette ezt a feladatát, elveszti létjogosultságát, s át kell adnia helyét a nyugati típusú ipari társadalomnak (Aron). Ma a nemzetközi feszültség éleződésével ezeket az elméleteket háttérbe szorította a nyílt antikommunizmus ideológiája.

A társadalmi haladással összefüggő kérdések közül elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt különösen két problémát kell kiemelnünk: az egyik a *haladás objektív ismérveire* vonatkozik, a másik pedig azokra a sajátosságokra, amelyek *a haladást a társadalmi fejlődés egyes nagy szakaszaiban jellemzik.*

Ami a haladás ismérveit illeti, a történelmi materializmus a haladás legfontosabb kritériumának *a termelőerők fejlettségének szintjét,* a munka termelékenységének fokát tekinti: „A kapitalizmust – írta Lenin – azzal lehet véglegesen legyőzni és azzal fogjuk véglegesen legyőzni, hogy a szocializmus a munkának új, sokkal magasabb fokú termelékenységét hozza létre."[11] A termelőerők fejlettsége vagy fejlődési perspektívája azonban csak a legfontosabb, de *nem az egyetlen mutatója* a társadalom fejlettségének. A természet feletti uralom szintje mellett azt is számításba kell venni, hogy az emberek *mennyire urai saját társadalmi viszonyaiknak,* mennyire tudják ezeket céljaiknak megfelelően alakítani. Ezt elsősorban a *termelési viszonyok,* mindenekelőtt pedig a tulajdonviszonyok jellege dönti el, de fontos szerepe van *a politikai és szellemi élet* színvonalának is. Ezek az

[11] LÖM 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 21. old.

ismérvek tehát együttesen, egymással kölcsönhatásban mutatják meg az adott társadalom fejlettségi szintjét, adnak támpontokat annak eldöntéséhez, hogy egy-egy történelmi időszakban – például korunkban – melyik társadalom a fejlettebb.

A haladás ismérveit, köztük a termelőerők fejlettségi szintjét, nem szabad elvontan, a konkrét társadalmi-történelmi körülményektől elszakítva vizsgálni. Ha például összehasonlítjuk a gazdaságilag legfejlettebb tőkés országok és a szocialista országok termelőerőinek fejlettségi szintjét, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az utóbbiak viszonylag alacsony szintről vagy éppen a háborús pusztítások okozta mélypontról indultak, valamint azt sem, hogy a fejlett tőkés országok hatalmas gazdagságukat nagyrészt volt gyarmataik kifosztásából szerezték (melyek többségét egyébként ma is gazdasági függőségben tartják).

A *szocializmus* azért jelenti a társadalmi fejlődés magasabb fokát, mert társadalmi tulajdonba vette az alapvető termelési eszközöket, s ezzel *létrehozta a társadalmi egyenlőség anyagi alapját*, megteremtve a legfőbb feltételeket ahhoz, hogy a társadalom tagjainak alapvető érdekei és céljai összhangba kerüljenek, a dolgozók legszélesebb tömegei részt vegyenek a politikai folyamatok alakításában, a társadalom és az állam ügyeinek intézésében és elsajátíthassák a szellemi kultúra termékeit. Mindez kedvező távlatokat nyit ahhoz, hogy a szocializmus idővel a munka termelékenységét illetően is felülmúlja a kapitalizmust.

A haladás általános tartalma az egész világtörténelemben közös, de konkrét megvalósulási formái különböznek egymástól. A különbség lényege a tulajdonviszonyok jellegében gyökerezik.

A magántulajdonra épülő kizsákmányoló társadalmakban – s ez különös élességgel tapasztalható a kapitalizmusban – *a haladás az antagonisztikus osztályok harcán keresztül valósul meg, ösztönösen és egyoldalúan, egyenlőtlenül* érvényesül.

A társadalmi haladás legfőbb kritériuma — mint láttuk — a termelőerők fejlettsége. Amikor az ősközösségi társadalmat felváltja a magántulajdonra épülő rabszolgatartó társadalom, a termelőerők viharos fejlődésnek indulnak, de ezzel a folyamattal egyidejűleg az emberek tömegesen veszítik el személyes szabadságukat és elemi létfeltételeiket. Vajon haladásnak tekinthetjük-e ezt a folyamatot? Kétségkívül, noha

az volt az ára, hogy az emberiség többsége nyomorúságba és kiszolgáltatott helyzetbe került. A társadalmi haladásnak erről az ellentmondásos, antagonisztikus természetéről Engels így ír: „Csak a rabszolgaság tette lehetővé nagyobb méretben a munka megosztását földművelés és ipar között... Rabszolgaság nélkül nincs görög állam, nincs görög művészet és tudomány; rabszolgaság nélkül nincs római birodalom. A görögség és a római birodalom adta alapzat nélkül azonban nincs modern Európa sem. Soha ne felejtsük el, hogy egész gazdasági, politikai és intellektuális fejlődésünknek olyan állapot az előfeltétele, amelyben a rabszolgaság éppannyira szükséges, mint általánosan elismert volt. Ebben az értelemben jogosan mondhatjuk: ókori rabszolgaság nélkül nincs modern szocializmus."[12]

A szocialista társadalomban a *haladás nem antagonisztikus többé:* egyre inkább tudatos folyamattá válik, az egyenlőtlen és egyoldalú fejlődést pedig ennek megfelelően felváltja a tervszerű és arányos fejlődés. *Ezek az új vonások azonban csak fokozatosan, egy hosszú történelmi folyamat eredményeképpen alakulnak ki.* A szocialista társadalom építése, amint a történelmi tapasztalatok bizonyítják, osztályharcban megvalósuló, *viszonylag hosszú és ellentmondásos folyamat,* amelyben objektív feltételek és szubjektív okok miatt stagnálások, visszaesések is előfordulnak. A társadalmi haladásnak a szocializmusra jellemző ismérvei csak *a szocializmus világméretű győzelmével bontakozhatnak ki.*

3. fejezet

AZ ANYAGI JAVAK TERMELÉSI MÓDJA

1. A TERMELÉSI MÓD FOGALMA ÉS ALKOTÓELEMEI

A következőkben a termelési mód fogalmával, elemeinek tartalmával és kölcsönviszonyával fogunk foglalkozni.

A termelési mód problémakörével itt csak a történelmi materializmus, a marxista társadalomelmélet szintjén foglalkozunk, s tulajdonképpen csak a termelési módnak (és alkotóelemeinek) a társadalmi összfolya-

[12] MEM 20. köt. 177. old

matban betöltött szerepét vizsgáljuk. A termelési mód alkotóelemeivel és ezek kölcsönhatásával, törvényszerűségeivel a marxista politikai gazdaságtan foglalkozik, az egyes alkotóelemek tudományos problémáinak megválaszolása pedig a különböző konkrét szaktudományok — pl. technika-, gazdaságtörténet stb. — kompetenciájába tartozik.

A termelési mód problematikájának vizsgálata egyúttal átvezet bennünket a materialista társadalomfelfogás alapkérdéseinek a tárgyalásától a társadalmi élet egyes területeinek – részstruktúráinak – az elemzéséhez.

A termelési mód fogalma Mint a korábbiakban már szóltunk róla, az embereket mindenekelőtt az különbözteti meg az állatoktól, hogy nem egyszerűen elfogyasztják azt, amit a természetben készen találnak, hanem munkaeszközökké változtatják a természeti tárgyakat, erőket és folyamatokat, és eszközeik segítségével a természet átalakítása útján állítják elő mindazt, ami szükségleteik kielégítését szolgálja. Ez az állandó tevékenység a termelés, a munka, mindenfajta társadalmi élet alapja.

A munka a társadalmi fejlődés bármely fokán feltételezi – ahogy már volt szó róla – *a munkaeszköznek, a munkatárgynak és a munkaerőnek* a találkozását és kölcsönhatását. Marx szerint „A munkafolyamat egyszerű mozzanatai: a célszerű tevékenység, vagyis maga a munka, a munka tárgya és a munka eszköze."[1]

A termelés széles értelemben véve nemcsak az anyagi, hanem a szellemi javak, például az eszmék, ismeretek előállítását is magába foglalja. *A társadalom létezése szempontjából* azonban az *anyagi termelés* – az anyagi javak előállítása – az *alapvető*, mert ez biztosítja a társadalom fennmaradását és fejlődését, a társadalmi élet folyamatosságát. A társadalom csak úgy maradhat fenn, ha a létezéséhez szükséges anyagi javakat – élelmiszereket, munkaeszközöket, az élethez szükséges egyéb feltételeket – nap mint nap újratermeli, s csak akkor fejlődhet, ha ezeknek a javaknak a körét bővíti, szélesíti, vagyis *ha bővített újratermelést valósít meg*. Ez az újratermelés nemcsak az anya-

[1] MEM 23. köt. 169. old.

gi javaknak, hanem a termelés során kialakult konkrét társadalmi viszonyoknak az újratermelését is magába foglalja.

A termelés, mint korábban is láthattuk, *mindig társadalmi jellegű*, mert csak az emberek együttműködésével valósulhat meg, s mert mindig egy meghatározott társadalmi-gazdasági alakulat keretében, meghatározott viszonyok között történik. „A termelésben – írta Marx – az emberek nemcsak a természettel kerülnek kapcsolatba. Csak azáltal termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott kapcsolatokba és viszonyokba lépnek egymással, és a természettel való kapcsolatuk, termelésük csak e társadalmi kapcsolatok és viszonyok keretében megy végbe."[2]

A *termelési mód* tehát *a mindenkori anyagi-termelési folyamatot jelenti a maga társadalmi-történelmi meghatározottságában.* Ahogyan Marx írta: „Amikor tehát termelésről van szó, mindig egy meghatározott fokon álló termelésről – társadalmi egyének termeléséről van szó."[3] A termelési mód fogalma azt fejezi ki, hogy milyen fokon valósul meg az anyagi-termelési folyamat, hogy a társadalom tagjai hogyan, milyen munkaeszközökkel és milyen gazdasági viszonyok között állítják elő a létfenntartásukhoz szükséges anyagi javakat.

A termelés folyamatában kettős viszonyrendszer jön létre. Az egyik az embereknek a természethez való viszonya a termelésben, a természet elsajátítása, a természeti tárgyakra, folyamatokra való ráhatás, azok felhasználása az ember céljaira. Azoknak a képességeknek az összességét, amelyekkel az ember a termelésben a természetre hat, *termelőerőknek* nevezzük. A termelőerők működése és fejlődése jelenti a termelési mód meghatározó oldalát. A másik oldal a termelési folyamat során az emberek között kialakuló sajátos viszonyok – *termelési viszonyok* – összessége, amelyek jellegét a termelőerők fejlettsége határozza meg. A termelőerők és a termelési viszonyok elválaszthatatlan kapcsolatban vannak egymással, kapcsolatuk a tartalom és a forma kapcsolataként is felfogható, a ter-

[2] MEM 6. köt. 396. old.
[3] MEM 13. köt. 152. old.

melőerők fogalmával a termelés *közvetlen tartalmát* (ember és természet sajátos anyagcseréjét), a termelési viszonyok fogalmával pedig a termelés *társadalmi formáját* jellemezzük.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a termelési mód a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszere, amelynek két fő oldala van: egyrészt az ember és a természet közötti folyamat, másrészt az emberek között e folyamat során szükségszerűen kialakuló anyagi-gazdasági viszonyok.

A termelőerők és alkotóelemeik

A termelőerők, mint láttuk, az embereknek a természethez való aktív viszonyát testesítik meg, következésképpen magukba foglalják mindazokat a tényezőket, alkotóelemeket, amelyek részt vesznek az ember és a természet közötti anyagcserében, és a történelmi fejlődés minden egyes szakaszában sajátos rendszerbe szerveződnek.

Első megközelítésben a termelőerők alkotóelemeinek két csoportja különböztethető meg: *a dologi-tárgyi elemek és az emberi-szubjektív elemek.* A dologi-tárgyi elemeket a *munkaeszközök* és a *munka tárgya* alkotják. Ezeket együttesen *termelési eszközöknek* nevezzük.

A *munkaeszközök* magukba foglalják a szerszámokat, gépeket, gépi berendezéseket, amelyek közvetlenül részt vesznek a munkatárgy megmunkálásában, a szállítás és tárolás eszközeit, a termelés tárgyi feltételeit, mint az épületek, utak, csatornák stb. „A munkaeszköz – Marx szavaival – olyan dolog vagy olyan dolgoknak az összessége, amelyeket a munkás önmaga és a munkatárgy közé iktat."[4] Munkaeszköz lehet a szél is, ha például malmot hajt, lehet a Nap is, ha energiája kultúrnövényeket érlel. Ezeket a munkaeszközöket azonban nem az emberi munka hozza létre.

A munkával előállított munkaeszközök összességét *technikának,* alkalmazásuk módját *technológiának* nevezzük.

A technika a dologi-tárgyi termelőerők fontos alkotórésze. Társadalmi szerepének megítélése körül élénk viták folynak magán a polgári ideoló-

[4] MEM 23. köt. 169. old

gián belül is. A polgári nézetek egyik csoportja a technikát — amelynek szerepe korunkban egyre növekszik — az emberektől idegen, a kultúrával szemben álló, az emberiség jövőjét veszélyeztető hatalomként ábrázolja. A nézetek másik csoportja szerint ellenben a technika kiküszöböl minden társadalmi bajt és problémát, megoldja az osztálykonfliktusokat. Mindkét nézet egyoldalú. A technika, mint láttuk, a termelőerők része; szerepe tehát csak a termelőerők egyéb elemeivel és a termelési viszonyokkal való összefüggésében tárható fel. Éppúgy szolgálhatja a pusztítást, a háborút, mint a békés fejlődést, a jövő társadalmának megteremtését, attól függően, hogy milyen társadalmi viszonyok között alkalmazzák.

A *munka tárgya* az, amit az ember *a termelés során munkaeszközeivel megmunkál, átalakít, szükségleteinek kielégítésére alkalmassá tesz.* A munka tárgyát egyrészt a természetben készen talált dolgok alkotják, mindenekelőtt a termőföld, a víz, az erdők stb., másrészt olyan dolgok, amelyeket korábban már érintett az emberi munka (a különféle nyersanyagok, például a kibányászott szén, a kikészített állati bőr stb.). Ugyanaz a dolog tehát, ami az egyik termelési folyamatban munkatárgyként szerepelt, egy másik folyamatban munkaeszközként léphet fel és megfordítva. A gép például, amelyet – más gépek segítségével – éppen festenek, karbantartanak, maga is a munkatárgy szerepét tölti be, amikor azonban elkészült, belép a termelési folyamatba, s ekkor már munkaeszköz.

A termelőerők fejlettségi szintje, az egyes alkotóelemek összekapcsolódásának módja a történelem során folyamatosan változik, mind összetettebbé válik. Korunkban például a termelőerők egyre fontosabb elemévé lesz a korszerű *technológia, a termelés tudományos megszervezése,* a tudomány eredményeinek mind gyorsabb és közvetlenebb behatolása a termelési folyamatokba.

A termelőerők dologi-tárgyi elemeinek ezek a mozzanatai különösen fontosakká váltak *a kézi termelésről a gépi termelésre való áttéréssel* (a kapitalizmus kialakulásával), a nagyüzemi termelés elterjedésével, s jelentőségük napjainkban, a tudományos-technikai forradalom kibontakozása idején tovább növekszik.

A termelőerők felsorolt elemei közül *a munkaeszközök a legmozgékonyabbak,* legváltozékonyabbak. A termelőerők vál-

tozása rendszerint a munkaeszközök, különösen a szerszámok, manapság az egyre többet tudó korszerű gépek változásával kezdődik. Ezt sem szabad azonban abszolutizálni, hiszen, mint láttuk, a termelőerők dologi-tárgyi elemei között sokrétű kölcsönhatás érvényesül, amelynek során egy új technológia bevezetése új eszközöket, gépeket követelhet, vagy egy új, korábban nem ismert munkatárgy belépése szükségessé teheti az eszközök, a technológia, az eljárások stb. változtatását is.

Mint már említettük, a termelés mindig az együttműködő emberek tevékenysége. Ezen azt értjük, hogy a társadalom tagjai megosztják egymás között a munkát, a termelés különböző foglalkozási ágakra, szakmákra oszlik, specializálódik. Az emberi tevékenységeknek ezt a tagolódását *technikai munkamegosztásnak* nevezzük. A technikai munkamegosztásban az egyének, a termelő egységek, a termelési ágak kölcsönösen függnek egymástól, mert egymás számára tevékenykednek. Ez nagymértékben növeli a munka termelékenységét. A technikai munkamegosztás ennél fogva, mint a munka hatékonyságának tényezője, maga is termelőerő.

A termelőerők alkotóelemeinek másik összetevőjét, mint mondtuk, az *emberi-szubjektív elemek* alkotják, vagyis maguk a *termelő emberek.*

Az emberi-szubjektív tényezők a termelőerőknek *az aktív oldalt kifejező,* legfontosabb elemei. A dologi-tárgyi elemek önmagukban, emberi közreműködés nélkül nem képesek termelésre.

Ahhoz, hogy az emberek termelni tudjanak, tapasztalatokkal, készségekkel, megfelelő jártassággal és ismeretekkel kell rendelkezniök. A termelőerők dologi-tárgyi elemeinek fejlődése nyomán mind magasabb fokú ismeretekre, szakmai felkészültségre – és rendszeres továbbképzésre – van szükség. Korunkban, amikor – mint említettük – kibontakozóban van a tudományos-technikai forradalom, mind több területen magasfokú, csak a közép-, illetve a felsőfokú oktatás során megszerezhető elméleti ismeretek szükségesek. Ez is olyan csatorna, amelyen keresztül az új tudományos ismeretek és eredmények beáramlanak a termelésbe. A *tudomány* ma már nem egyszerűen a tár-

sadalmi tudat sajátos formája, a természetre és a társadalomra vonatkozó elméleti ismeretek rendszere, hanem *közvetlen termelőerő,* amely nélkül modern termelés nem létezik.

A tudományos-technikai forradalom az utóbbi évtizedekben bontakozott ki, s fogalma a marxizmusban is polgárjogot nyert. Azokat a gyökeres változásokat jelöljük vele, amelyek korunkban a tudomány és a technika fejlődésében és szerepében egyre erőteljesebben jelentkeznek. Ezek közül a legfontosabbak: a tudomány a termelés nélkülözhetetlen elemévé válik, összefonódik vele. *Új tudományok,* tudományágak *jönnek létre* és szinte *azonnal behatolnak az iparba.* Ez a körülmény *az egész termelést átfogja,* és példátlan ütemben felgyorsítja a fejlődést. A technikai fejlődés fő irányai: az *automatizálás* (amelyben kimagasló szerepet játszik az elektronika), a *kemizálás* (a mechanikai megmunkálási módszereket kiszorítják a kémiai tudományokon alapuló módszerek), a *biológiai eljárások közvetlen termelési célú felhasználása,* az *atomenergia felhasználása* a termelésben, a *világűr meghódítása* stb.

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása hosszú történelmi időszakot ölel fel; a gazdaságilag legfejlettebb országok is csak a kezdeti szakaszában vannak ennek a folyamatnak. Bár a tudományos-technikai forradalom az ismert történelmi okoknál fogva a fejlett tőkés országokban kezdődött, legmegfelelőbb bázisát a szocialista termelési viszonyok alkotják, s csak a szocializmus világméretű győzelme teremti meg a feltételeket ahhoz, hogy a társadalmi termelés minden területén általánossá váljon. Említsünk csak néhány megfontolásra érdemes érvet. A tudományos-technikai forradalom teljes kibontakozásához olyan óriási erőforrások szükségesek, amelyeket egy-egy állam nem teremthet elő. Kapitalista viszonyok között a tudományos-technikai forradalom kiélezi a társadalmi feszültségeket: a fejlett tőkés országokban állandósítja és távlatilag növeli a munkanélküliséget, továbbá elmélyíti a szakadékot a fejlett és az úgynevezett fejlődő országok között. Olyan környezetszennyezési problémák elé állítja az emberiséget, amelyek egy széttagolt világban nem oldhatók meg. Amíg a kapitalizmus fennáll, addig a tudományos-technikai forradalom jórészt a katonai szükségletekből indul ki, és a tömegpusztító eszközök rendszeres tökéletesítésével állandósítja egy minden eddiginél pusztítóbb háború veszélyét.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy *a termelőerők alapvetően két csoportra oszlanak, dologi-tárgyi és emberi-szubjektív elemekre.* A dologi-tárgyi elemek közé tartoznak a *termelési eszközök,* amelyek *a munkaeszközöket és a munka tárgyát*

fogják át. A dologi-tárgyi elemek közé tartozik a *technológia* is. Az *emberi-szubjektív* elem maga a *termelő ember* a maga tudásával, tapasztalataival, jártasságával.

A termelési viszonyok Ahogy már a korábbiakban említettük, a termelési viszonyokon azokat a viszonyokat értjük, amelyek az egyes emberek, illetve a különböző embercsoportok között a gazdasági folyamatban alakulnak ki. Ezeket a viszonyokat az különbözteti meg a társadalmi kapcsolatok egyéb fajtáitól, hogy az anyagi javak termeléséhez, cseréjéhez és elosztásához kapcsolódnak. Sajátosságuk, hogy mindig dolgok közvetítik őket.

A termelési viszonyok *a termelőerők működésének és fejlődésének társadalmi formái. A termelési viszonyok fő fajtái a következők: tulajdonviszonyok, a munkamegosztás viszonyai és az elosztási viszonyok.*[5]

a) A tulajdonviszonyok

A tulajdonviszonyok azt fejezik ki, hogy *kinek a birtokában vannak a termelési eszközök,* kik rendelkeznek a termelés anyagi feltételeivel, s a termelési folyamatban létrejött termékekkel, javakkal. A tulajdonviszonyok látszólag tehát dolgok és emberek viszonyát testesítik meg. Valójában azonban *emberek közötti viszonyokról van szó,* mégpedig a gazdasági alá- és fölérendeltség vagy az egyenrangúság és kölcsönös együttműködés viszonyairól. A gazdasági alá- és fölérendeltség mindig osztályviszonyok formájában jelenik meg, olyan osztályok viszonyaként, amelyek közül az egyik kizsákmányolja a másikat. Amíg az osztálytársadalom fennáll, a tulajdonviszonyokat a jog rögzíti és szentesíti.

A tulajdonviszonyok történelmileg változnak, meghatározzák a különböző termelési módok jellegét, a nagy embercsoportok, osztályok érdekeit, a termelés mindenkori célját és irányát. Tőkés termelés esetén például a termelés célja a profit, mert ez

[5] A termelési viszonyok lényegével, formáival, fejlődési törvényszerűségeivel részletesen a marxista politikai gazdaságtan foglalkozik.

felel meg a termelési eszközöket kézben tartó osztály érdekeinek.

A tulajdonviszonyok, minthogy alapvetően a termelési eszközök feletti rendelkezést jelentik, teljes egészében meghatározzák a termelést, valamennyi alkotóelemével együtt. A munkaeszköz például nem egyszerűen gép vagy raktárépület, hanem tőkés tulajdon vagy szocialista tulajdon; a munka tárgya nem egyszerűen föld, hanem rabszolgatartó nagybirtok, hűbéri birtok vagy termelőszövetkezeti földtulajdon stb.

b) A munkamegosztás viszonyai

A technikai munkamegosztásról már a korábbiakban beszéltünk. Most azt fogjuk megvizsgálni, hogy mit jelent a munkamegosztás mint termelési viszony.

Amint említettük, a termelési viszonyok a termelőerők összes elemeinek társadalmi formáját alkotják, azt fejezik ki, hogy a termelés milyen társadalmi formák között megy végbe. A munka technikai megosztását is meghatározzák a társadalmi feltételek, elsősorban a tulajdonviszonyok. A tulajdonviszonyok szabják meg ugyanis a társadalom osztályviszonyait, ezek pedig nagy általánosságban azt is eldöntik, hogy *a társadalom tagjai közül ki milyen foglalkozási ágban tevékenykedhet.* A hűbéri viszonyokból például eleve következett, hogy a földműves munka a jobbágyra hárult, a vezető tisztségek pedig csak a birtokosok előtt voltak nyitva. „A munkamegosztásnak különböző fejlődési fokai a tulajdon megannyi különböző formáját jelentik."[6]

A tulajdonviszonyoktól függ *a termelés ágainak fejlődése,* kapcsolatuk módja is, az tehát, hogy ez a fejlődés és kapcsolat ösztönös-e vagy tervszerű.

Végül, a munkamegosztásból következik, hogy a társadalom tagjai között *cserekapcsolat alakult ki.* Ez lehet árucsere (amely, mint ismeretes, a magántulajdon felszámolása után a szocializmus viszonyai között is tartósan fennmarad), közvetlen termékcsere stb.

[6] MEM 3. köt. 77. old.

c) Elosztási viszonyok

Az elosztási viszonyok mindenekelőtt azt fejezik ki, hogy *a társadalom tagjai,* a társadalmi csoportok, osztályok *milyen módon* (például munkabér, földjáradék, profit stb.), továbbá *milyen mértékben részesülnek a megtermelt javakból.* Elosztáson azonban itt sem csak a fogyasztási javak elosztását kell érteni, hanem a termelés feltételeinek, a termelési eszközöknek (szerszámok, gépek, munkatárgyak stb.) és a termelőerőknek az elosztását is. „Az elosztás – írta Marx – a leglaposabb felfogásban a termékek elosztásaként jelenik meg és így a termeléstől távolabb esőként és mintegy önállóként vele szemben. De az elosztás, mielőtt a termékek elosztása volna, előbb: 1. a termelési szerszámok elosztása, és 2., ami ugyane viszonynak további meghatározása, a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között... A termékek elosztása nyilvánvalóan csak eredménye ennek az elosztásnak, amely magában a termelési folyamatban benne foglaltatik, és amely meghatározza a termelés tagozódását."[7]

A termelési viszonyok egyes formáinak vázlatos bemutatásából *két lényeges következtetés adódik.* Egyrészt, hogy *ezek a formák csak egymással kölcsönhatásban léteznek,* sőt át is mennek egymásba, másrészt, hogy a termelési viszonyok rendszerén belül *a tulajdonviszonyoknak van meghatározó szerepük.* Az ugyanis, hogy a társadalom tagjai, különböző csoportjai milyen szerepet töltenek be a munka társadalmi szervezetében, irányítók vagy irányítottak lesznek-e, hogy milyen módon és mértékben részesülnek a megtermelt javakból, akár a termelési eszközök, akár a fogyasztási javak szférájáról legyen szó – *attól függ,* hogy *rendelkeznek-e vagy sem, s ha igen milyen jellegű termelési eszközökkel,* milyen helyet foglalnak el a tulajdonviszonyok rendszerében.

[7] MEM 13. köt. 162—163. old.

A termelési viszonyok alaptípusai és történelmi formái

A termelési viszonyoknak *két alaptípusa ismeretes:* az egyik *a termelési eszközök közösségi, társadalmi tulajdonára épül, a másik a termelési eszközök magántulajdonára.*

Közösségi, *társadalmi tulajdon* esetén *az alapvető termelési eszközöket az egész társadalom vagy annak nagy csoportjai közösen birtokolják,* s ebből következően a közösség vagy a közösségek alapvető érdekei, tehát céljai is egybeesnek.

Magántulajdon esetén a termelési eszközök – vagy legalábbis azok túlnyomó többsége, elsősorban az *alapvető termelési eszközök* – nem a társadalom egészének, hanem egyes tagjainak, *az uralkodó osztályhoz tartozó egyéneknek* vagy szűk csoportoknak *a tulajdonában vannak,* a társadalom másik része pedig, rendszerint a túlnyomó többsége, meg van fosztva az alapvető termelési eszközök birtoklásától. Ebben az esetben a társadalom nagy csoportjai közötti viszonyra *a társadalmi egyenlőtlenség,* az antagonizmus a *jellemző.* Az alapvető termelési eszközöket birtokló uralkodó osztályok kizsákmányolják a velük szemben álló, tulajdonnal nem vagy csak részben rendelkező osztályokat. Ezek az osztályok ennélfogva szembekerülnek egymással. Alapvető érdekeik – s ezért célkitűzéseik is – antagonisztikusak, érvényesítésükért osztályharcot vívnak. A magántulajdon talaján tehát *a termelési viszonyok* szükségszerűen *osztályjelleget öltenek.*

A termelési viszonyok mindkét alaptípusának megvannak a maga történelmi formái. A közösségi tulajdonra épülő termelési viszonyok *első formája az ősközösségi társadalmat jellemezte.* Ez a forma az emberré válás folyamatában keletkezett, s a termelőerők rendkívül alacsony fokának – a kőszerszámoknak – felelt meg. A fémszerszámokra való fokozatos áttérés azonban felgyorsította a termelőerők fejlődését, a vagyoni különbségek fokozatos kialakulása az ősközösség felbomlásához, a magántulajdon kialakulásához vezetett.

A közösségi társadalmi tulajdonra épülő termelési viszonyok *másik történelmi formája* a magántulajdon utolsó történelmi formájának megszüntetésével jön létre: *ez a szocialista, illetve*

az ebből majd kifejlődő kommunista termelési viszonyok rendszere. A szocialista társadalmi tulajdon a termelőerők fejlettségének és a termelés társadalmasításának magas fokán valósítja meg az alapvető termelési eszközök közösségi birtoklását. A szocialista társadalmi tulajdon, mint a történelmi tapasztalat mutatja, két alapformában – állami-össznépi és szövetkezeti-csoport formában – létezik, s e két formából fejlődik majd ki a kommunizmusra való áttérés folyamatában *az egységes kommunista köztulajdon.*

A termelési eszközök magántulajdonára épülő termelési viszonyok alaptípusán belül három történelmi formát szokás megkülönböztetni: a *rabszolgatartó,* a *feudális* és a *tőkés társadalom termelési viszonyait.* A rabszolgaságban nemcsak a termelési eszközök, hanem maguk a rabszolgák is a rabszolgatartók tulajdonában voltak. A feudalizmus ehhez képest nagy előrehaladást jelentett. Bár az alapvető termelési eszköz, a föld, a földesúr tulajdonában volt, a jobbágy pedig személyileg függött a földesúrtól, a termeléshez szükséges szerszámokat általában ő birtokolta, s ha teljesítette kötelezettségét a földesúrral, valamint az egyházzal szemben, munkaerejének és termékeinek fennmaradó részével maga rendelkezhetett.

A kapitalizmus a magántulajdon és az osztálykizsákmányolás legfejlettebb és utolsó történelmi formája. A gépi nagyiparra való áttéréssel korábban nem látott mértékben felgyorsította a termelőerők fejlődését. Uralkodóvá tette az árutermelést, kialakította a világpiacot és a világkereskedelmet, kiépítette a gyarmati rendszert, összekapcsolta az egyes országok, népek és földrészek életét. A kapitalizmus megszünteti a személyi (jogi) függőséget, a munkás, a proletár – Marx szavaival élve – kettős értelemben szabad: egyfelől jogilag, személyileg, másfelől „szabad a termelési eszközöktől", azaz saját munkaerején kívül semmi mással nem rendelkezik.

A magántulajdon e három történelmi formája mellett, illetve ezeken belül a magántulajdon egyéb formái is megkülönböztethetők. Ilyenek pl. a kisárutermelők sajátos tulajdonformái az egyes kizsákmányoló társadalmakban (kisparaszti birtok, kézműves műhely stb.).

Az eddigiekben a tulajdon, illetve a termelési viszonyok két alaptípusáról beszéltünk. A konkrét társadalmi-történelmi folyamatban azonban *átmenetinek nevezhető tulajdon-, illetve termelési viszonyok is kialakultak,* főként azokban az időszakokban, amikor a társadalmi-gazdasági alakulatok váltották egymást.

Ilyennek tekinthető pl. az ún. „colonatus" intézménye a rabszolgaság bomlása idején[8]; a feudális és a kapitalista tulajdon összefonódása az országok egész sorában a polgári forradalmak után. Ezekben az esetekben a magántulajdon egymást követő történelmi formái kapcsolódnak össze sajátos módon. Ugyancsak különböző tulajdonviszonyok keveredését, összefonódását jelentette az „ázsiai termelési mód" is, amelyről korábban már beszéltünk.

Átmeneti jellegű tulajdonviszonyok kialakulhatnak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet folyamatában is. A szocialista országokban ilyen formák keletkeztek a kollektivizálás időszakában (ún. I. típusú termelőszövetkezetek)[9], vagy ilyenek ma nálunk a szakszövetkezetek. Az ilyen vagy más jellegű átmeneti tulajdonformáknak különösen nagy lehetőségei vannak az úgynevezett szocialista orientációjú országokban.

Az átmeneti tulajdonnak, illetve termelési viszonyoknak ez utóbbi formáira az jellemző, hogy bennük *sajátos módon a két alaptípus* – a közösségi és a magántulajdon – *keveredik egymással.* Történelmi perspektívában a szocialista társadalmi tulajdon valamelyik alapformája fejlődik ki belőlük.

Az átmeneti tulajdonnak, illetve termelési viszonyoknak ezek a különböző változatai ismét arra intenek, hogy az előzőkben felvázolt történelmi formákat úgy tekintsük, mint amelyek a tulajdonformák fejlődésének alapvető tendenciáját, fő útvonalát

[8] A colonatus a római császárság idején kialakult földbirtoklási forma. A colonus személyileg szabad kisbérlő volt, aki bérleti díj fejében különböző szolgáltatásokkal tartozott a földesúrnak. A rabszolgatartó rend válsága idején a colonusok száma megnőtt, idővel (i. sz. 3. sz.) földhöz kötötték őket, megvonták tőlük a szabad költözködés jogát. A colonusok a jobbágyok közvetlen elődei.

[9] A termelőszövetkezet korai formája. A tagok közösen végezték a növénytermesztést, a termést azonban egyénileg takarították be.

mutatják meg, maga a konkrét folyamat azonban sokkal összetettebb, bonyolultabb volt a történelem során, s ez napjainkra is érvényes. Az egyes népek, országok fejlődésének vizsgálata ezért – természetesen az elvi alapok szem előtt tartásával – mindig konkrét és sokoldalú elemzést követel.

2. A TERMELÉSI MÓD FEJLŐDÉSÉNEK DIALEKTIKÁJA

A termelőerők meghatározó szerepe és fejlődése

A termelési módnak az előzőkben bemutatott két oldala, mint már hangsúlyoztuk, egymással állandó kölcsönhatásban létezik, változásuk és fejlődésük is csak e kölcsönhatás révén megy végbe. De a két oldal helye és szerepe különbözik is egymástól. Viszonyukban a *termelőerőké* az elsődlegesség: a termelőerők jellege, fejlettsége határozza meg minden korban *a termelés társadalmi tartalmát; a termelési viszonyok másodlagosak,* függnek a termelőerőktől, s ők *alkotják azt a társadalmi formát, amelyben a termelés* az egyes történelmi korszakokban *megvalósul.*

A termelőerők minden fejlettségi fokának tehát a termelési viszonyok meghatározott történelmi formája felel meg. „Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat – írta Marx –, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek. A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek között az emberek dolgoznak."[10] A kőbalta a társadalmi forma-oldaláról az ősközösséget, a szélmalom a feudalizmust, a gőzmalom a feudalizmus nyomába lépő kapitalizmust, a termelés teljes – minden alapvető termelési szférát átfogó – automatizálása a kommunizmust, e társadalmak termelési viszonyait jelképezi.

[10] MEM 23. köt. 170. old.

A termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvénye

A termelési mód két oldala közötti kölcsönhatás lényegét *a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvénye* fejezi ki, amelyről korábban kimutattuk, hogy az általános társadalmi törvények közé tartozik.

A termelési mód változása, fejlődése *mindig a termelőerők fejlődésével*, mégpedig, mint láttuk, rendszerint a munkaeszközök fejlődésével *kezdődik*. A termelés *állandó folyamat*, olyan lényeges társadalmi szükségesség, amelyet tartósan abbahagyni nem lehet, hiszen ez a társadalom pusztulását vonná maga után. Ebben az állandó folyamatban gyakorlatilag a munkaeszközöknek és a termelőerők egyéb elemeinek a változását, fejlődését is állandónak foghatjuk fel. Az új tapasztalatok az embert eszközei tökéletesítésére késztetik, a tökéletesített eszközök pedig újabb tapasztalatok felhalmozódásának kiindulópontjai stb. A termelőerők változásai, átalakulásai szükségszerűen magukkal hozzák az emberek közötti viszonyok változásait is, a termelési viszonyoknak pedig – előbb vagy utóbb – követniük kell a termelőerőkben végbement változásokat, összhangban kell lenniük a termelőerők fejlettségi fokával.

A *termelési viszonyok*, másodlagosak lévén, *lassabban változnak, mint a termelőerők*. Ahhoz, hogy a munkaeszközök, a munkatárgy stb. változásai az emberek közötti viszonyokban is tükröződjenek, hogy módosuljanak, átalakuljanak a munkamegosztási, elosztási, s különösen a tulajdonviszonyok, hosszabb-rövidebb időre van szükség. A termelési viszonyok rendszere ezért bizonyos mértékig elmarad a termelőerők fejlődése mögött.

A termelési viszonyoknak van bizonyos önállóságuk és önfejlődésük. Ebben, egyéb tényezők mellett, különösen jelentős szerepet játszik a felépítmény különböző részeinek, elsősorban a politikának az aktivitása, a termelési viszonyok rendszerére gyakorolt sokirányú hatása. *A viszonylagos önmozgás kifejeződhet a termelési viszonyok* nagyobb fokú – az objektív körülmények által nem indokolt – *elmaradásában*, vagy megfordítva, abban, hogy a termelési viszonyok *egyes elemei* gyorsabban változnak, mint amennyire a termelőerők fejlődése ezt megalapozná.

A termelési viszonyok visszahatnak a termelőerők fejlődésére, befolyásolják, alakítják mozgásukat, változásukat. *Ez a befolyásolás sokirányú lehet.* Ha a termelési viszonyok összhangban vannak a termelőerők fejlettségi fokával, akkor a visszahatás a termelőerők fejlődésének gyorsításában nyilvánul meg. Ha a termelési viszonyok elmaradnak a termelőerők szintje mögött, akkor gátolják, akadályozzák, vagy legalábbis lassítják a termelőerők fejlődését, s előbb-utóbb felmerül a termelési viszonyok megváltoztatásának szükségessége. A konkrét történelmi folyamatban gyakori az olyan helyzet is, amikor a termelési viszonyok egyes oldalai segítik, vagy legalábbis nem akadályozzák, más oldalai viszont gátolják a termelőerők fejlődését. (A modern kapitalizmusban például a piac és az éles konkurrencia előmozdítja a termelékenység növelését és a munkafegyelmet, viszont állandósítja a munkanélküliséget és a pénzügyi válságot stb.)

A termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvényének előbbi mozzanatai *a törvény általános tartalmát fejezik ki,* s a társadalmi-történelmi fejlődés minden fokán érvényesülnek. Megnyilvánulásuk konkrét módja ellenben *jelentősen különbözik a magántulajdonra és a közösségi tulajdonra épülő termelési módok esetében.*

Az összhang törvényének érvényesülése a magántulajdonra épülő társadalmakban

A magántulajdonra és az osztálykizsákmányolásra épülő termelési módok esetében a termelési viszonyok nem egyszerűen azért maradnak le a termelőerők fejlődése mögött, mert másodlagosak, hanem azért is, mert e termelési módokban a *termelési viszonyok osztályjellegűek.* Az alapvető termelési eszközöket birtokló *uralkodó osztályok* (rabszolgatartók, földesurak, tőkések) *a fennálló,* saját uralmukat biztosító *termelési viszonyok fenntartásában érdekeltek,* ezért konzerválásukra törekednek. A termelőerők fejlődése ennek következtében előbb-utóbb túlnő a fennálló termelési viszonyokon. *A közöttük levő összhang felbomlik,* ellentmondásuk kiéleződik, a termelési viszonyok a termelőerők továbbfejlődésének gátjaivá válnak. „Fejlődésük bizonyos fokán – írta Marx – a társadalom anyagi termelőerői

ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át."[11]

Mivel az uralkodó osztályok minden eszközzel – elsősorban a gazdasági uralmukat szavatoló politikai hatalommal, az állammal – védik a saját létalapjukat biztosító termelési viszonyokat, *az összhang újbóli megteremtése csak erőszakos úton, társadalmi forradalommal lehetséges.* A társadalmi forradalom elsősorban annak az osztálynak az érdeke, amelyik az adott történelmi időszakban társadalmi helyzeténél fogva a termelőerők továbbfejlesztéséért harcol, s arra hivatott, hogy a forradalom révén létrejövő új termelési mód uralkodó osztályává váljék. (A feudalizmus bomlási időszakában például ilyen osztály a feltörekvő polgárság.)

A társadalmi forradalom az új termelési viszonyok uralomra juttatásával *megoldja a termelőerők és a termelési viszonyok konfliktusát,* létrehozza az új összhangot, s az új termelési viszonyok – rövidebb-hosszabb időre – ismét alkalmas társadalmi formát, keretet alkotnak a termelőerők sokoldalú fejlődése számára. Előbb-utóbb azonban ez az új forma elavul. A termelőerők és a termelési viszonyok összhangja újból felbomlik, a közöttük levő ellentmondás egyre élesebbé válik, és ismét napirendre kerül a társadalmi forradalom.

A magántulajdonra épülő kizsákmányoló termelési módokban tehát *a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvényének érvényesülését a szakaszosság jellemzi.* Az adott termelési mód keletkezésekor és az azt követő első időszakban az összhang lényegében teljes, a termelőerők szabad fejlődése a társadalmi forma részéről biztosítva van. A továbbfejlődés során azonban a termelési viszonyok elmaradása nő, s előbb-utóbb újabb forradalom válik szükségessé.

Amikor a termelési viszonyok elmaradásáról, konzerválódásáról beszélünk, *ezt semmiképpen sem szabad teljes változatlanságnak gondolni.* A kései feudalizmus például lényegesen különbözött a koraitól, vagy az imperializmus, különösen mai,

[11] MEM 13. köt. 6. old.

állammonopolista szakaszában a klasszikus kapitalizmustól. Ezek a különbségek azonban a feudális, illetve a tőkés termelési viszonyokon belül maradnak. *A termelési viszonyok alapvető lényege, tartalma* – az, hogy melyik osztály birtokolja az alapvető termelési eszközöket, szabja meg a társadalmi termelés célját stb. – az adott termelési mód keletkezésétől megszűnéséig *ugyanaz marad*, a változások a fennálló termelési viszonyok rendszerén belül történnek.

Az összhang törvényének érvényesülése a szocializmusban

Az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonára épülő termelési mód – a szocialista és az ebből kifejlődő kommunista termelési mód – új feltételeket teremt a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvényének érvényesüléséhez. Miután a szocialista forradalom folyamatában megszűnik az osztálykizsákmányolás, felszámolják a volt kizsákmányoló osztályokat, a társadalom összes osztályainak és rétegeinek alapvető érdekei egybeesnek, nincs olyan társadalmi erő, amely érdekelt lenne a régi termelési viszonyok konzerválásában és akadályozná a termelési viszonyok fejlődését. A termelési viszonyok fejlődésének az előző társadalmakra jellemző szakaszossága megszűnik, *a termelési viszonyok fejlődése mindinkább követi a termelőerőkben végbemenő átalakulásokat*, ezért a termelési viszonyok rendszere többé-kevésbé mindig megfelel a termelőerők adott fejlettségi fokának.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang abszolút és változatlan módon érvényesülne. A termelési viszonyok a szocializmusban is másodlagosak és viszonylagos önmozgással rendelkeznek, következésképpen *a szocialista termelési módon belül is vannak ellentmondások*. Objektív és szubjektív okoknál fogva előfordulhat a termelési viszonyok egyik vagy másik elemének nagyobb fokú lemaradása vagy esetleges előreszaladása, feszültségek kialakulása a gazdaság különböző szektoraiban. A lényeges azonban az, hogy egyrészt a termelési viszonyok egésze soha nem kerül konfliktusba a termelőerők fejlettségi fokával, másrészt az egyes területeken kialakult lemaradás megszüntetés-

se, az összhang újbóli megteremtése nem a fennálló viszonyok megváltoztatását, mással való felváltását, hanem *azok tökéletesítését, továbbfejlesztését eredményezi.*

A szocialista termelési mód fejlődésének ezek a jellemzői – az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdona mellett – abból is fakadnak, hogy a szocializmus viszonyai között egyre inkább a *tudatos társadalomirányítás érvényesül,* a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvénye a szocialista gazdaság tervszerű és tudatos fejlesztésén keresztül hat. Az állam gazdasági szervező és irányító funkciója mindinkább a felismert objektív törvények követelményeire épül, s ezáltal – gazdaságpolitikáján keresztül – képes a termelési viszonyok tökéletesítésére, a termelőerők fejlettségéhez való igazításukra.

A termelési mód fejlesztésének fő feladatai hazánkban

Hazánk a fejlett szocializmus megteremtésének időszakában van. A fejlett szocialista társadalom létrehozásának alapfeltétele *a termelőerők továbbfejlesztése és színvonaluk emelése.* A termelőerők fejlesztésének legfontosabb feladatai a jelenlegi helyzetben – az intenzív fejlődésre való áttérés időszakában és a szigorodó külgazdasági feltételek közepette – a meglevő anyagi és szellemi erőforrások hatékonyabb hasznosítása, a szakképzettség növelése, a vezetés tökéletesítése, valamint a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban, különösen a KGST-ben rejlő lehetőségek jobb kihasználása. Ezek teljesítése a népgazdaság különböző területein más és más feladatokat állít előtérbe. Az ipari termelést differenciáltan kell fejleszteni, végre kell hajtani az ipar szerkezetének és a gyártmányösszetételnek a korszerűsítését. Elsősorban azoknak az iparágaknak a fejlesztése kívánatos, amelyek a gazdaságos export növelését, importmegtakarítást, nagyobb népgazdasági jövedelmet tesznek lehetővé, s kevésbé anyag- és energiaigényesek. „Előrehaladásunknak – hangsúlyozza az MSZMP KB 1983. április 12–13-i ülésének határozata – kulcskérdése a műszaki fejlesztés meggyorsítása, a munka termelékenységének növelése, a minőség és a munkakultúra javítása, s mindezek révén a termelés jövedelmezőségének és versenyképességének fokozása. A fejlesztési forrásokat elsősorban rekonstrukciókra, a mű-

szaki színvonal emelésére, a technológia korszerűsítésére, az anyag- és energiagazdálkodás racionalizálására kell fordítani. Gyorsítani szükséges a tudományos eredmények alkalmazását, a korszerű technológiák bevezetését."[12] Hazánk természeti adottságai folytán indokolt és megvalósítható a mezőgazdasági termelés kiemelt fejlesztése, de a mezőgazdasági termelésben is jobban figyelembe kell venni a világpiac változásait, s ezekhez tudatosabban kell alkalmazkodni.

Fontos feladat a szocialista termelési viszonyok továbbfejlesztése, a bennük rejlő lehetőségek mind teljesebb kibontakoztatása is. Azok a változtatások, amelyek népgazdaságunk szerkezetében, a vállalatok kapcsolatrendszerében és felépítésében, a gazdasági szabályozókban, a gazdaságirányítás szervezeti rendjében, az ösztönzési és érdekeltségi rendszerben, a munkahelyi demokrácia érvényesítésében az utóbbi időszakban végbementek és végbemennek, ezt a célt szolgálják.

A termelési viszonyok fejlesztésében jelenleg igen fontos szerep jut az *irányítási és szervezeti rendszer korszerűsítésének.* A vállalati szervezeti rendszer korszerűsítése révén jobb arányok alakulnak ki a nagyobb méretű és összetettebb szervezésű gazdálkodó egységek, valamint a közepes és kisebb méretű vállalatok között, s ez segíti a rugalmasabb gazdálkodást. Hasonló célt szolgál a szocialista kisvállalkozások engedélyezése, a kisvállalatok, kisszövetkezetek, gazdasági társulások és munkaközösségek létrejöttéhez és működéséhez szükséges feltételek biztosítása. Mindez a termelési viszonyok olyan irányú korszerűsítését jelenti, amelynek hatására a népgazdaság minden területén - a nagy- és a kisvállalatoknál egyaránt - erősödik a kezdeményezés, az innovációs készség, a rugalmasság, a kockázatvállalás, az alkotóképesség.

A termelési viszonyok továbbfejlesztésének elengedhetetlen oldala *a munkaerő-gazdálkodás megjavítása.* Ennek fontos eleme a munkaerő olyan átcsoportosítása, hogy lehetőleg mindenki ott dolgozzon, ahol munkájával a legtöbb hasznot hozza a társa-

[12] A XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól. (Az MSZMP KB 1983. április 12—13-i ülésének dokumentumai.) Kossuth Könyvkiadó 1983. 44. old.

dalomnak, és képességeinek megfelelő munkát végezhet. Ugyancsak fontos követelmény, hogy nőjön a magasan kvalifikált és lelkiismeretes munka presztízse.

Jelentős feladataink vannak *az elosztási viszonyok fejlesztése, az elosztás szocialista elveinek következetes érvényesítése terén.* A KB áprilisi ülésének határozata hangsúlyozza: „Változatlan cél, hogy a dolgozók keresete mindenütt kerüljön jobban összhangba a végzett munka mennyiségével, minőségével, feltételeivel és eredményeivel. A bérszabályozás, a bérrendszer hasson abban az irányban, hogy a dolgozók keresete arányos legyen a teljesítménnyel. Ezért a gazdálkodó egységek belső érdekeltségi rendszerét tökéletesíteni kell. A vállalati vezetés teremtsen olyan feltételeket, melyek lehetővé teszik, hogy a kiemelkedő munkát végző szellemi és fizikai dolgozók megfelelő anyagi elismerésben részesüljenek. ... Meg kell akadályozni viszont a teljesítménnyel nem arányos jövedelmek keletkezését."[13]

Az erőforrások jobb hasznosításával függ össze a háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett munka ösztönzése, a családi munkaerőforrások jobb hasznosítása a szolgáltatások, a lakásépítés, a vendéglátás területén és másutt. Az ilyenfajta kisegítő, kiegészítő tevékenység fontos szerepet játszik a szükségletek rugalmas és sokoldalú kielégítésében, a lakosság ellátásának javításában. Ahol a munkaeszközök jellege miatt a nagyüzemi szervezettség előnyei nem érvényesülhetnek, ott sok esetben az egyéni vagy családi munkatevékenység az alkalmasabb forma, ez felel meg leginkább az adott termelési eszközöknek.

Szocialista elveinkkel az ilyenfajta tevékenység nincs ellentmondásban, hiszen a háztáji vagy kisegítő gazdaság, az iparengedéllyel végzett javítás vagy szolgáltatás, az államtól bérbe vett étterem stb. révén szerzett jövedelem tényleges munkából származik. Korlátozni – mint a KB határozat is aláhúzta – a végzett munkával arányban nem álló, kiugróan magas jövedelmek képződését kell, erőteljes eszközökkel akadályozva a spekulációt, a nyerészkedést. A kiegészítő és kisegítő gazdaságok, a családi munkaerő foglalkoztatását szolgáló más formák, a különféle kisebb társulások létét nem átmeneti kompromisszumos

[13] Ugyanott, 48. old.

megoldásnak, hanem előreláthatólag termelési viszonyaink tartós elemének kell tekinteni.

A termelőerők és a termelési viszonyok fejlesztése terén az MSZMP XII. kongresszusa által kitűzött és a KB 1983. április 12–13-i ülésén megerősített feladatok sikeres és eredményes végrehajtása tovább erősíti szocialista rendszerünket, előbbre visz a fejlett szocializmushoz vezető úton.

II. téma

A TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE ÉS POLITIKAI ÉLETE

A felépítménnyel foglalkozó fejezet megállapította, hogy a felépítmény legfontosabb része a politikai, jogi eszmerendszer és az ennek megfelelő intézmények. E fejezetben a társadalom politikai szerkezetét és mechanizmusát, politikai és jogi viszonyait, illetve az ezeket közvetlenül meghatározó osztályviszonyokat vizsgáljuk.

Az emberiség története során az ősközösségi viszonyok felbomlásával törvényszerűen kifejlődik az osztálytársadalom, ennek termékeként megjelenik az állam, és a társadalom életében kialakul a politikai szféra. A társadalom fejlődése során az osztálytársadalom különböző formái váltották egymást. A kizsákmányoló társadalmak utolsó formája a kapitalizmus. E társadalmi-gazdasági alakulatban jelenik meg a proletariátus, az a társadalmi osztály, amelynek harca szükségszerűen elvezet a kizsákmányolásmentes, majd az osztály és politika nélküli társadalom megteremtéséhez. Ez a forradalmi átalakulás azonban roppant nehéz, bonyolult, sok áldozatot igényel, s véghezviteléhez eszmei tisztánlátás szükséges. Ahhoz pedig, hogy a társadalmi kérdésekben tisztán lássunk, a valóságnak megfelelően kell ismernünk a társadalom osztályszerkezetét és politikai életét.

AZ OSZTÁLYOK ÉS AZ OSZTÁLYHARC MARXI-LENINI FELFOGÁSA

1. A TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE

A marxizmus—leninizmus az osztályok és az osztályharc keletkezéséről

A materialista történetfelfogás az őstársadalommal foglalkozó tudományok eredményeivel megegyezően feltárta, hogy az ősközösségi társadalomban nem voltak osztályok. A társadalom kialakulásának és fejlődésének kezdeti fokán a termelőerők alacsony fejlettségének a kollektív jellegű termelési viszonyok feleltek meg. A föld, a szerszámok, a kezdetleges termelési eszközök közös tulajdonban voltak. Így az embereknek a tulajdonhoz való viszonya sem különbözött. Az emberek a természet vak erőivel szemben egymásra voltak utalva. Közösen, együttműködve termeltek, többnyire csak annyit, amennyit el is fogyasztottak. Mivel a tulajdonhoz való viszonyuk egyforma volt, a társadalomban nem alakult ki osztályjellegű alá- és fölérendeltség.

Az ősközösségi társadalom felső szakaszán jött létre az első nagy társadalmi munkamegosztás, amelynek eredményeképpen elvált egymástól a földművelés és az állattenyésztés. Egyes csoportok földet műveltek, mások állattenyésztéssel foglalkoztak. Később további munkamegosztásra került sor: elkülönültek egymástól a mezőgazdasági és a kézműves munkát végzők.

A termelés folyamatában a termelőerők fejlődtek és tökéletesedtek. Ennek eredményeként az emberek már többet termeltek, mint amennyit elfogyasztottak. Az így jelentkező terméktöbblet lehetővé tette, hogy egyesek a közösség erőfeszítéseiben, munkájában való részvétel nélkül szerezzék meg az életük fenntartásához és vagyonuk gyarapításához szükséges javakat. A terméktöbblet kialakulásával tehát fokozatosan megjelent a vagyoni különbség, majd a magántulajdon, ami előbb-utóbb a kizsákmányolás és az osztálytársadalmak kialakulásához vezetett. A munkamegosztás és a magántulajdon létrejöttének következtében *a társadalom osztályokra bomlott.*

Így alakult ki fokozatosan az új, osztályalapokon nyugvó első társadalmi rend, a rabszolgatartó társadalom. Ennek két alapvető osztálya volt, a rabszolgák és a rabszolgatartók osztálya. A rabszolgák és a rabszolgatartók között antagonisztikus ellentmondás van, a két osztály harcban áll egymással. Az osztályharc tehát az antagonisztikus ellentmondás következménye.

A társadalom osztályszerkezetével, az osztályharccal és a politikai szférával már Marx és Engels előtt is sok teoretikus foglalkozott. Többen, így pl. az angol klasszikus polgári közgazdaságtan képviselői, Adam Smith és David Ricardo felismerték, hogy a társadalom egymással ellentétes osztályokra bomlik. A francia restauráció történetírói közül Guizot, Thierry és Mignet már azt is kimutatták, hogy ezek között az embercsoportok között osztályharc folyik. Ezek a gondolkodók azonban csak megállapították az osztályok létezését, de nem tudtak tudományos magyarázatot adni keletkezésük okaira. Nem ismerték fel az osztályok, valamint az osztályharc megszűnésének útját.

Marx és Engels a történelmi materializmus kidolgozásával tudományos alapra helyezték az osztályok és az osztályharc elméletét. Marx egy 1852-es levelében így ír erről: „... Ami mármost engem illet, nem az én érdemem sem a modern társadalomban levő osztályok létezésének, sem ezek egymással való harcának a felfedezése. Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem, az annak bizonyítása volt, 1. hogy az *osztályok létezése* csupán a *termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz* van kötve; 2. hogy az osztályharc szükségszerűen a *proletariátus diktatúrájához* vezet; 3. hogy maga e diktatúra csak átmenet *valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz.*"[1]

Az osztályok lenini meghatározása

Az osztályok marxista meghatározását Marx és Engels alapján legtömörebben Lenin adta meg. „... Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt he-

[1] MEM 28. köt. Budapest 1971. 477. old.

lyük, a termelési eszközökhöz való (nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében különböző a helyzetük."[2]

Vizsgáljuk meg ezt a meghatározást valamivel részletesebben.

Lenin az osztályokat először is mint az emberek *nagy csoportját* határozza meg. Osztályokról nem lehet szó egy, tíz vagy száz ember esetében, csak az emberek nagy csoportja alkothat társadalmi osztályt. Az osztályokat négy fő sajátosság jellemzi.

1. Az első ismérv Lenin szerint *„a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük"*. Ez azt fejezi ki, hogy az osztályok történelmileg alakultak ki. Másrészt az osztálytársadalom minden formájában az adott termelési módra jellemző osztály- és rétegtagozódás létezik. A rabszolgatartó termelési módra pl. a rabszolgák és a rabszolgatartók osztálya a jellemző (mellettük pedig más osztályok és szociális rétegek találhatók, pl. a szabad kézművesek, kereskedők és szabad parasztok); a feudalizmusban a termelési mód jellemző és szükségszerű tagozódása a jobbágyok és a földesurak osztályának elkülönülése (mellettük megtalálhatók a céhmesterek és kereskedők, az uzsorások, valamint ellenpólusaikként a mesterlegények stb. társadalmi csoportjai.) A kapitalizmusra sajátosan jellemző két osztály a burzsoázia és a proletariátus (mellettük megtalálhatók a földesúri és a parasztí osztályok maradványai, a kisárutermelők tömegei stb.).

A különböző elnyomott és kizsákmányolt osztályok az egyes társadalmi-gazdasági alakulatokban minden esetleges hasonlóságuk ellenére eltérnek egymástól. Ugyanígy különböznek egymástól az uralkodó osztályok is, noha abban hasonlítanak, hogy kizsákmányolást folytatnak, de ezt minden termelési módban jellegzetesen, sajátosan, az adott termelési mód által meghatározott formában végzik.

[2] LÖM 39. köt. 15. old.

Az osztályoknak ez az ismérve azt is magába foglalja, hogy azok az osztályok, amelyek több társadalmi-gazdasági alakulatban is jelen vannak, mindegyikben más-más szerepet töltenek be. (A burzsoázia pl. a feudalizmusban alávetett,. a kapitalizmusban uralkodó osztály.) Ezenkívül azt is jelzi, hogy a különböző osztályok a termelés folyamatában *alapvetőek-e* vagy *nem alapvetőek*. Egy-egy termelési módban mindig azok az osztályok az alapvetőek, amelyek nélkül az adott termelési mód nem állhatna fenn. *Az alapvető osztályok tevékenysége és kölcsönös viszonya rányomja a bélyegét a termelési mód, a társadalom egészére.* A kapitalista termelési mód két alapvető osztálya pl. a burzsoázia és a proletariátus, nélkülük kapitalizmus nem létezik.

A történelemben gyakorlatilag nem fordulnak elő olyan társadalmi formák, amelyekben csak az alapvető osztályok léteznének. Az alapvető osztályok mellett minden társadalmi formában vannak nem alapvető, illetve úgynevezett „átmeneti" osztályok és rétegek is. Ezek vagy az előző termelési mód osztályainak maradványai, vagy az eljövendő társadalom kezdeményei. A feudalizmusban pl. ilyen szociális csoport a kialakulóban levő polgárság vagy a kialakuló bérmunkásság. Említsünk még egy példát: a kapitalista termelési módban a földbirtokosok osztályát a feudális termelési mód maradványának tekinthetjük. Az ilyen társadalmi csoportok nem játszanak meghatározó szerepet az adott termelési módban, szerepük mégsem elhanyagolható.

2. Az osztályok marxista meghatározásában a legfontosabb ismérv *„a termelési eszközökhöz való, nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzített viszonyok"* szerinti megkülönböztetés. Történelmileg is az egyes embereknek a termelési eszközökhöz való viszonya, azaz egyesek magántulajdona, mások tulajdonnélkülisége volt az alapja annak, hogy az osztályok létrejöttek és fennmaradtak. Jelenleg is ez az osztályok egyik leglényegesebb kritériuma. Ebből következik az osztály összes többi sajátossága. Ez határozza meg az osztályok egymáshoz való viszonyát, azt, hogy melyik miként szerzi meg jövedelmét és milyen mértékben részesedik a társadalmi javakból. Mivel a termelési eszközökhöz való viszony ilyen jelentős, a forradalmak, illetve az ellenforradalmak során a különböző osztályok általában a tu-

lajdonviszonyok gyökeres megváltoztatására törekednek. Ezért minden győztes forradalom nemcsak a hatalom, hanem a tulajdonviszonyok terén is radikális változásokat eredményez.

3. A marxizmus aszerint is megkülönbözteti egymástól az osztályokat, hogy milyen *„a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük"*. Ez azt fejezi ki, hogy az egyes osztályok irányítók-e vagy irányítottak. Ez is a termelési eszközökhöz való viszonyuktól függ: a termelési eszközök tulajdonosai általában irányító szerepet játszanak a társadalmi termelésben, mindazok az osztályok pedig, amelyek meg vannak fosztva a termelési eszközöktől, irányítottak, vezetettek. Marx erről „A tőké"-ben a következőket írja: „A tőkés nem azért tőkés, mert ipari vezető, hanem azért lesz ipari parancsnok, mert tőkés. A főparancsnokság az iparban a tőke velejárója lesz, mint ahogy a hűbériség idején a főparancsnokság háborúban és bíráskodásban a földtulajdon velejárója volt."[3]

Egyes burzsoá szociológusok azt állítják, hogy a mai modern kapitalizmusban a tudományos-technikai forradalom eredményeként végbement a „menedzserek", az „igazgatók" forradalma. Ezért a mai kapitalizmusban a burzsoázia már nem játszik irányító, vezető szerepet a munka társadalmi szervezetében. Ezt a feladatot egy „új osztály", a műszaki vezetők, igazgatók, menedzserek „osztálya" látja el.

A tőkés fejlődés során valóban megfigyelhető, hogy a termelési folyamat közvetlen vezetésére a tőkésosztály fizetett megbízottakat alkalmaz. E foglalkoztatottak fizetését, alkalmazását és felmentését azonban az dönti el, hogy milyen hasznot tudnak biztosítani a tőke tulajdonosai számára. A társadalmi termelés irányítását ugyanis nem szabad azonosítani azzal, hogy az osztály *közvetlenül* részt vesz a munkafolyamatok irányításában. A társadalmi termelés irányítása azt jelenti, hogy a termelési folyamatok társadalmi szempontból fontos kérdéseit, fejlesztésük intenzitását és ütemét egy meghatározott osztály, mégpedig az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően határozzák meg. A vezetés akkor is az uralkodó osztály kezében van, ha ő maga közvetlenül nem vesz részt a munka, a termelés irányí-

[3] MEM 23. köt. 312. old.

tásában. A tőkésosztály választja ki a saját érdekeinek megfelelő fizetett megbízottakat és állítja őket irányító helyükre annak alapján, hogy milyen eredményesen tudják szolgálni a profitérdekeket. A vezetésbe tehát a tőkés érdekek legmegbízhatóbb kiszolgálói kerülnek. A mai tőkés világban, éppúgy mint korábban, a klasszikus kapitalizmus idején, a burzsoázia vezető körei határozzák meg e megbízottak tevékenységének fő irányát. A burzsoázia ily módon változatlanul meghatározó szerepet játszik a társadalomban és a termelésben.

Az állítólagos „új osztály" összetételének vizsgálatakor kitűnik továbbá az is, hogy az igazgatók, a menedzserek túlnyomó többsége a tőkésosztály soraiból kerül ki. Hogy milyen ezeknek az ügyintézőknek a termelési eszközökhöz való viszonya, kitűnik, ha megvizsgáljuk, hogy az általuk irányított vállalatok tőkés tulajdonosai a menedzserek anyagi érdekeltségének fokozása érdekében jelentős részvénykötegeket engednek át nekik, amellyel társtulajdonosokká válnak. Ezek után már nem lehet meglepő, hogy ez az állítólagos új társadalmi vezető erő – anyagi és társadalmi helyzetét tekintve – *lényegében* nem különbözik a tőkésosztály többi tagjától, s ennek az osztálynak az egyik rétegét alkotja.

Az osztály harmadik ismérve magába foglalja még *a munkamegosztás szerinti tagozódást* is, azt tehát, hogy a különböző osztályok az egyes termelési módokban konkrétan szellemi vagy fizikai, ipari vagy mezőgazdasági munkát végeznek-e, a kereskedelemben, a szállításban, illetve a szolgáltatások más területén dolgoznak.

4. Az osztályok a *jövedelem megszerzésének módja és nagysága tekintetében* is különböznek egymástól. Ez az ismérv azt foglalja magába, hogy az egyes osztályok jövedelmének mi a forrása: munkabér, profit, földjáradék, kamat, alkalmazotti fizetés stb.

Ez az ismérv azt is jelzi, hogy az egyes osztályok milyen arányban részesednek a nemzeti jövedelemből. Ezeket a tényezőket ismét az osztályoknak a termelési eszközökhöz való viszonya határozza meg. A kapitalizmusban például, ahol a termelési eszközök a burzsoázia kezében vannak, ez az osztály jövedelmét, a profitot kizsákmányolás útján szerzi meg. A proletariá-

tus, amely nem rendelkezik termelési eszközökkel kénytelen munkaerejét áruba bocsátani. Ezért munkabért kap, munkaerejének az árát, azt a költséget, amely a munkás munkaerőként való újratermeléséhez szükséges, s amelynek mértékét a munkaerő-piac mindenkori viszonyai határozzák meg.

A burzsoázia különböző rétegei azonban nem egyforma módon jutnak a dolgozók által megtermelt többletértékhez. Az ipari tőkés az értéktöbblet, a földtulajdonos a földjáradék, a banktőkés kamat formájában részesedik belőle.

Noha a kizsákmányoló osztályok minden társadalomban úgy jutnak jövedelmükhöz, hogy kizsákmányolják a dolgozó tömegeket, ez a kizsákmányolás minden társadalmi formában más és más módon jelenik meg. A rabszolgatartók például a nyílt erőszak, a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával jutottak jövedelmükhöz. A rabszolga maga is a rabszolgatartó tulajdona. A feudalizmusban a jobbágyok már bizonyos önállósággal, sőt termelőeszközökkel is bírnak. A földesurak azonban itt is főleg erőszakkal, a robotmunka, a természetbeni szolgáltatások, az adó kikényszerítésével zsákmányolják ki a dolgozót. A proletariátust a tőkés a gazdasági kényszer eszközével, burkolt formában zsákmányolja ki. Az értéktöbblet termelése a tőkés–munkás viszony lényege.

Az osztályismérvek mindenkor együttesen érvényesülnek. Ezért az osztályok vizsgálatánál egyetlen ismérvet sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Az osztályismérvek felsorolása után Lenin, az osztálybékét hirdető opportunistákkal vitázva, azt írja, hogy az osztályok olyan embercsoportok, „amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében különböző a helyzetük".[4]

Az osztályoknak ez az ismérve csak az antagonisztikus osztálytársadalmakra vonatkozik. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdona következtében már egyik osztály sem zsákmányolhatja ki a másikat.

[4] LÖM 39. köt. 15. old.

Az osztályok másodlagos jellemzői

Az osztályoknak az előbbiekben ismertetett *döntő és elsődleges* jellemzői mellett mindenkor megtalálhatók a *másodlagos* jellemzők. Másodlagosnak azért nevezzük őket, mert az elsődleges jegyektől függenek.

Az osztályok másodlagos jellemzői közé tartozik mindenekelőtt az egyes társadalmi csoportok jövedelemfelhasználásának módja. Ez mindenekelőtt az egyes osztályok lakásviszonyait, műveltségi és iskolázottsági színvonalát, egészségügyi és szociális ellátottságát foglalja magába. A másodlagos osztályjellemzők fontos eleme az is, hogy az egyes osztályok jövedelmük mekkora részét képesek a közvetlen létfenntartáson kívüli tényezőkre fordítani, azaz telik-e nekik, és ha igen, milyen mértékben, kulturális vagy luxusnak minősülő javakra és szolgáltatásokra. Az állandó érintkezés és gondolatcsere nyomán másodlagos osztályismérvként alakul ki a különböző osztályok és szociális rétegek tagjai között bizonyos *közös szemlélet és értékelési mód a jelenségek megítélésében.* Az azonos osztályhoz tartozók között szorosabb a kötelék, mint amilyet más osztályok és rétegek tagjaival létesítenek. Ez a kapcsolat nemcsak a termelésre, hanem a magánéletre, a családi és baráti, az egyesületi kapcsolatokra stb. is kiterjed.

A *társadalmi presztízs* ugyancsak az osztályok fontos másodlagos jellemzője. A kizsákmányoló társadalmakban a kizsákmányoló osztályok tagjait mind elsődleges, mind másodlagos osztályjegyeik alapján – helyzetüknél fogva – „természetes főnöknek", „jobb körökhöz" tartozóknak, „elitnek" stb. tekintik. Olyan embereknek tartják őket, akikről érdemes beszélni, mindennapos tevékenységüket mint a társadalmi élet fontos eseményét meg kell tárgyalni. A kizsákmányolt osztályhoz tartozókat általában alacsonyabb rendű embereknek tüntetik fel. Ez a társadalmi tekintélybeli különbség, amely az előítélet rangjára emelkedik, jelentős tévedésekhez vezet bizonyos osztályok és társadalmi tevékenységük megítélésében.

Az osztályokat tehát annak alapján is megkülönböztethetjük, hogy milyenek az életmódbeli és szociális viszonyaik (lakáshelyzetük, kulturális szintjük, egészségügyi ellátottságuk stb.), mi-

lyen a többi osztállyal való kapcsolatuk, a társadalmi presztízsük.

Az osztályok elsődleges és másodlagos jellemzőit mindenkor összetetten kell vizsgálni. Mellőzésük a társadalmi osztályok és mozgásuk hamis megítélését vonja maga után.

Az osztályok elsődleges és másodlagos jellemzői természetesen mindig tendencia-jelleggel érvényesülnek és a különböző korokban és társadalmakban állandóan változnak. Ezért elengedhetetlen, hogy az egyes osztályokat és rétegeket történelmi összefüggéseikben, konkrétan vizsgáljuk. Az elsődleges és másodlagos jellemzők az osztályok legáltalánosabb ismérvei. Átfogó ismérvek, amelyek egy-egy társadalmi osztály tagjaira *nagy átlagban* vonatkoznak.

Társadalmi rétegek

Az osztályok azonban nem homogén embercsoportok. Az egyes osztályokon belül is rendkívül jelentős különbségek vannak. A nagyipari munkás pl. különbözik a kisiparitól vagy a mezőgazdasági munkástól. Hasonlóképpen különböznek egymástól az ipari, a kereskedelmi és pénztőkések, a kapitalista földesurak és földbérlők, jóllehet mindannyian a tőkésosztályhoz tartoznak. Ezeket a különböző csoportokat társadalmi rétegeknek nevezzük.

Egy-egy *osztályon belül* a leglényegesebb különbségek azok, amelyek az osztály rétegeinek sajátos gazdasági és életmódbeli eltéréseiben nyilvánulnak meg. Jelentős különbség mutatkozik pl. a burzsoázia felső és alsó, kispolgári rétegei között; ez a különbség nemcsak gazdasági jellegű, hanem politikai és ideológiai téren is megnyilvánul. Hasonlóképpen különbözik a proletariátuson belül a munkásarisztokrácia a proletariátus törzsétől, és mind a kettő az úgynevezett lumpenproletariátustól.

Vannak *nem osztályjellegű rétegek* is. Egy ország lakosságát pl. megkülönböztethetjük életkor szerint, nemek szerint stb. Ennek a megkülönböztetésnek az a jelentősége, hogy egy-egy ilyen rétegnek (pl. ifjúság, nők, időskorúak) megvannak a maguk sajátos problémái.

Az értelmiség

Nemegyszer találkozhatunk olyan törekvésekkel, amelyek az értelmiséget valamiféle sajátos külön osztályként próbálják feltüntetni. Az értelmiség azonban nem osztály, hanem az osztálytársadalmak sajátos társadalmi rétege. Ha az értelmiséget aszerint vizsgáljuk, hogy milyen helyet foglal el *„a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében"*, kiderül, hogy az értelmiség nem egyetlen társadalmi alakulat terméke: már az első osztálytársadalomban, a fizikai és a szellemi munka ellentétének kifejlődésével létrejött és azóta minden társadalmi formában megtalálható. Mindegyikben fontos, bár nem önálló társadalmi szerepet játszik. Többnyire az alapvető osztályok érdekeit fejezi ki és szolgálja. A kapitalizmus előtt az értelmiség nem alkotott külön réteget, hanem többnyire az uralkodó osztály tagja volt; csak a kapitalista fejlődés formált e társadalmi csoport tagjaiból számottevő réteget.

A kapitalizmusban az értelmiség felső rétege, pl. a menedzserréteg, közvetlenül összeolvad a burzsoáziával, amelyet magas jövedelem fejében kiszolgál. Az értelmiség másik része – általában a szabad foglalkozásúak – többnyire a közép- és kispolgárságnak megfelelő társadalmi helyzetben él. És van e rétegnek olyan része is, amelyet a proletariátushoz hasonlóan kizsákmányolnak. Az értelmiség társadalmi szerepének vizsgálatakor is látjuk, hogy a munka társadalmi szervezetében az értelmiség társadalmi helyzete nem egységes, mint ahogy a jövedelem megszerzésének módját és méreteit tekintve sem.

Az értelmiséget csak azoknak a közös vonásoknak az alapján lehet rétegnek nevezni, amelyek a magasabb képzettséget igénylő szellemi munka természetéből fakadnak. Objektív társadalmi helyzete alapján tehát az értelmiség nem nevezhető osztálynak. Tagjai mindig valamilyen osztályt szolgálnak ki, a túlnyomó többség a mindenkori hatalmon levő osztályt. Az elmondottakból következik, hogy az értelmiség világnézete sem egységes. A kapitalizmus válságának idején a többség világnézetére az ingadozás, a kétkedés jellemző.

A jelenkori burzsoá szociológusok számos képviselője azt hirdeti, hogy korunk atomkorszak, a tudományos és technikai haladás kora, és ebben az értelmiségé a vezető szerep. Az értelmi-

ségnek azonban, mint a fentiekből kitűnhetett, nincs egységes és önálló politikai arculata. Éppen ezért nem lehet az osztályok fölött álló önálló erő a jelenkori társadalmi mozgalmakban sem. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az értelmiségnek nincs jelentős szerepe. Ha képviselői megtalálják a kapcsolatot a társadalmi haladásért küzdő osztályokkal, más rétegekkel, akkor ez a réteg a társadalmi mozgás fontos tényezőjévé válhat. Küzdelme különösen akkor lesz eredményes, ha a legforradalmibb osztály, a proletariátus mögé sorakozik fel. A jelenkor egyik nagy eredménye, hogy a szocialista országokon kívül a kapitalista országokban is kezd megszűnni az értelmiség túlnyomó többségének politikai közömbössége, passzivitása.

A társadalom osztályszerkezete

Az osztályok és a társadalmi rétegek minden társadalomban az emberek különböző csoportjainak sajátos rendszerét, a társadalom osztályszerkezetét alkotják. Ezt – először is – a társadalmi termelés rendszere határozza meg, de hat rá az adott ország történeti fejlődése is, amelynek következtében a különböző osztályok, rétegek és viszonyaik sajátos nemzeti jellegű formát öltenek.

Az egyes társadalmak osztályszerkezete állandóan változik. A társadalmi folyamatok hatására olykor jelentős módosulások is bekövetkezhetnek, anélkül, hogy az osztályszerkezet minőségi jellemzői gyökeresen megváltoznának. A jelenlegi fejlett tőkés társadalmakban pl. megfigyelhető a tőkésosztályhoz tartozók számának csökkenése, s a megmaradók, a kapitalista oligarchia erejének és társadalmi befolyásának óriási megnövekedése. Az úgynevezett független egzisztenciák, a kistulajdonosok tömegesen mennek tönkre; a szabadfoglalkozásúak jelentős része is fokozatosan feladja önállóságát, és a magántőke vagy az állam alkalmazottjává válik. Ezt a folyamatot a polgári szociológia a „régi középosztály" hanyatlásaként írja le. Megnövekszik ugyanakkor a keresők között a különböző állami területek alkalmazottainak, illetve a tőkés monopóliumok által foglalkoztatottaknak – a polgári szociológia kifejezésével élve, az „új középosztályok" tagjainak – a száma. Csökken az ipari proletariátus

és a mezőgazdaságban dolgozók aránya, állandóan gyarapodik a szolgáltatásokban működők száma.

A fejlődő országok jelentős részében, a korábban csaknem kizárólagosan agrárországokban, kisebb-nagyobb arányú iparosítás megy végbe. Az agrár jellegű társadalmak hagyományos osztályai (földbirtokosok, parasztok, napszámosok, kézművesek stb.) mellett egyre gyorsabban bontakozik ki a tőkés társadalomra jellemző osztályok (a tőkések, szakértelmiségiek, proletárok stb.) együttese. Ennek az evolúciónak a hatására hallatlanul megnövekszik a faluról felvándorlók, de a városban munkához nem jutók száma. Ezeket a tömegeket, amelyek kívül rekednek a többé-kevésbé körülhatárolható osztály- és rétegkereteken, *marginalizált*, azaz a határokra, a társadalom peremére szorított tömegeknek nevezik.

Az osztályszerkezet változásai természetesen jelentősen befolyásolják az egyes osztályok és rétegek helyzetét és e szociális csoportok magatartását. Ezért igen fontos, hogy az osztályszerkezetet mindig fejlődésében vizsgáljuk.

2. AZ OSZTÁLYHARC

Az osztályharc fogalma és szerepe a társadalom fejlődésében

„Minden eddigi társadalom története osztályharcok története – írta Marx és Engels »A Kommunista Párt kiáltványá«-ban – Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszóval: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött."[5]

Ha az osztályhelyzet határozza meg az egyes embercsoportok cselekvését, akkor azoknak az osztályoknak, amelyeknek érdekei keresztezik egymást és csakis egymás rovására érvényesíthetők, össze kell ütközniük és elkerülhetetlenül össze is ütköznek. Ez *az érdekellentét az osztályharc forrása.*

[5] MEM 4. köt. Budapest 1959. 442. old.

Az osztályharc objektív alapja a társadalom olyan gazdasági berendezkedése, amelynek következtében az egyik osztály kizsákmányolja és elnyomja a másikat. Mindaddig, amíg ez fennáll, az osztályharc elkerülhetetlen.

Az osztályharc formái Az osztályharc különböző formákban nyilvánul meg, és különbözők lehetnek a céljai. Az osztályharc történelmileg első formája a *gazdasági harc*, amely azért folyik, hogy a küzdő felek a maguk számára kedvező módon befolyásolják az elosztási viszonyokat. Így pl. a munkások harca irányulhat nagyobb bér vagy nagyobb nyereségrészesedés elérésére. A parasztok harca folyhat termékeik kedvező árú értékesítéséért, a mezőgazdasági termelőeszközök olcsóbb áráért stb. Gazdasági harc folyhat továbbá az elnyomott osztályok részéről munkaidejük csökkentéséért, munka- és életkörülményeik javításáért. A gazdasági harc osztályonként, illetve koronként és országonként más és más formát ölthet. Napjainkban olyan formái lehetnek, mint a sztrájkok, gyárfoglalások, bojkott, a különböző rétegek és csoportok egymással folytatott alkuja stb.

Másfelől a tulajdonos osztályok küzdelmének fő formái a kapitalizmusban a gazdasági elnyomás, a zsarolás, a népi megmozdulások hatósági korlátozása, az elbocsátások, az aktívan küzdő munkások elleni megtorlások.

A gazdasági harcban rendszerint a különböző munkásszövetségek, betegsegélyező pénztárak, szakszervezetek, szövetkezetek stb. közreműködésével szervezik a munkások küzdelmét. A tőkés tulajdonosok pedig általában a gyárosok, a bankárok, a földbirtokosok különböző szövetségeibe szerveződnek.

Az osztályharc legfontosabb területe *a politikai harc*. Ha gazdasági harcaik során a dolgozó tömegek meggyőződnek róla, hogy az államhatalom a maga hatalmi szerveivel ellenük és a birtokos osztályok mellett lép fel, létrehozzák saját politikai szervezeteiket, és harcot indítanak politikai jogaikért, az államhatalomban való részvételért, végső fokon az államhatalom megszerzéséért.

A birtokos osztályok arra törekednek, hogy államuk segítségével korlátozzák a dolgozók harcát és jogait, meghiúsítsák a ki-

vívott eredmények érvényesítését; ha pedig elvesztik a hatalmat, minden rendelkezésükre álló eszközzel harcot indítanak ennek teljes vagy legalább részleges visszaszerzéséért, az új, forradalmi hatalom elgáncsolásáért.

A politikai harc formái lehetnek a petíciós mozgalmak, a választási és parlamenti harcok, a politikai sztrájkok és tüntetések stb. Legfejlettebb formájuk a fegyveres felkelés.

Az osztályharc a különböző osztályok között *szellemi-ideológiai síkon* is folyik. Minden társadalmi osztály küzdelmének feltétele, hogy kialakítsa a saját érdekeit kifejező és szolgáló sajátos eszmerendszert, amelyet ideológiának nevezünk.

A kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalmakban az uralkodó osztály csak úgy tarthatja fenn gazdasági és politikai hatalmát, ha az alávetett osztályt ideológiailag is uralma alatt tartja. Az uralkodó ideológia mindig az uralkodó osztály ideológiája. Ő rendelkezik ugyanis az ideológia kidolgozásának és terjesztésének feltételeivel: felkészült értelmiséggel, valamint a megfelelő intézményekkel és eszközökkel (egyház, iskola, újság, rádió, tv stb.).

Az elnyomott osztály felszabadulása tehát szükségszerűen ideológiai felszabadulásával, a saját érdekeit tükröző ideológia kidolgozásával és elsajátításával kezdődik. Az alávetett osztály ideológiai felszabadulásának szükségletét mindig a társadalmi ellentmondások kiéleződése idézi elő.

Az osztályharc különböző formái hatnak egymásra, dialektikus kölcsönhatásban állnak egymással. A gazdasági harcnak van ideológiai és politikai aspektusa és megfordítva.

Az osztályharc és az osztályszövetség

Az osztályok, miközben saját érdekeikért küzdenek, arra törekednek, hogy megfelelő szövetségesekre tegyenek szert azok között az osztályok vagy rétegek között, amelyekkel érdekeik bizonyos mértékig egybeesnek és amelyek hajlandók őket támogatni a különböző társadalmi mozgalmakban.

Ezért *az osztályharcnak mindenkor része és szerves kiegészítője az osztályok szövetségi politikája.*

A szövetségi politika mindenekelőtt az érdekek bizonyos fokú egybeesésén nyugszik. Ez az alap. Nem a szubjektív szándékon

és elhatározáson múlik, hogy egy osztály egy adott időszakban milyen más osztályokkal és rétegekkel léphet szövetségre.

Az érdekek egyezése vagy ütközése mindig a konkrét helyzettől, a harc céljaitól és körülményeitől függ. A francia burzsoázia pl. a XVIII. század végén, a nagy francia forradalomban szövetségre lépett a plebejus tömegekkel, a nép alsó rétegeivel a feudális nemesség ellen. A német burzsoázia ezzel szemben a XIX. század közepén, amikor forradalmi harcát megindította, ezt a harcot nem vitte következetesen végig, hanem inkább kiegyezett ellenfelével, a nemességgel, mert fenyegetve érezte magát a népi tömegektől, elsősorban a már viszonylag fejlett proletariátustól.

Amint láttuk, az osztályok és rétegek érdekközösségének objektív alapja van. Ez azonban önmagában még nem elég ahhoz, hogy a közös érdekű osztályok és rétegek szövetségre lépjenek egymással. Ehhez az *érdekközösség felismerésére* és *tudatos érvényesítésére* van szükség, vagyis arra, hogy közös akciókat szervezzenek, és összehangolják politikai tevékenységüket. A felismerés és a közös tevékenység kölcsönösen feltételezi egymást, mindegyik a másikat erősíti. Minél nagyobb eredményeket ér el az adott osztály az osztályharcban, annál nagyobb esélye van arra, hogy maga mellé állítsa a potenciális, de korábban ingadozó szövetségesként számbajövő osztályokat és társadalmi rétegeket. Minél nagyobb számú szövetségest tud maga mögött egy osztály, annál jobban tudja folytatni a saját érdekeit érvényesítő küzdelmét.

A legszilárdabb szövetséget olyan osztályok vagy rétegek köthetik egymással, amelyek között nincsenek antagonisztikus ellentmondások.

A szövetségesek természetesen az egységfrontban is megőrzik sajátos arculatukat, érdekeiket, törekvéseiket. Ezért közöttük is van sajátos ellentmondás; ez az osztályharc speciális frontja és formája lehet. Ez volt a helyzet hazánkban pl. az 1958—1962. évi kollektivizálás előtt, amikor a munkás-paraszt szövetség erős volt, ugyanakkor vita is, harc is folyt eszmei képviselőik (a párt és az úgynevezett népi írók egy része) között a mezőgazdaság szocialista átszervezésének szükségességéről, módjáról és üteméről. Azok az ellentmondások, amelyek a szocializmusban élő dolgozó osztályok között jelentkeznek, nem öltenek kiélezett és végzetes

formát. A marxi—lenini alapokon álló munkásmozgalom ezeket az ellentmondásokat az „értedet és nem ellened küzdok" elv alapján kezeli.

A nemzetközi osztályharc

Korunkban az osztályharc kilépett nemzeti kereteiből és nemzetközi jellegűvé vált. Ez egyrészt összefügg azzal, hogy a kapitalizmus világrendszerré fejlődött, és ennek megfelelően minden kontinensen kialakult a munkások és a tőkések osztálya. A különböző országok munkásosztályainak lényegileg azonosak az érdekei. A különböző országok tőkésosztályait szintén közös érdekek fűzik össze. Ennek felismerése alapján jelent meg az egyes osztályok közötti szolidaritás, amely egymás kölcsönös támogatásában fejeződik ki. Ennek szükségességét hirdette meg a munkások számára Marx és Engels híres jelszava: „Világ proletárjai, egyesüljetek!"

A jelenkorban, amikor különböző – tőkés és szocialista – rendszerek léteznek egymás mellett, amelyek élesen szemben állnak egymással, amikor a közlekedés és hírközlés meggyorsulása következtében a távolságok lerövidültek, a világon megnyilvánuló minden lényegesebb jelenség közvetlenül hat a különböző táborokra. Az egyes országokban végbemenő osztályharcra hatnak a nemzetközi erőviszonyok és osztálymozgások, másrészt az egyes nemzeti keretekben folyó osztályküzdelmek maguk is messzemenően befolyásolják a nemzetközi osztályharcot. Így szükségessé válik, hogy az egyes országokban harcoló osztályerők ne csak saját osztályellenségük, hanem a nemzetközi szövetség mozgását és erejét is figyelembe vegyék, és harcukat nemzetközileg is folytassák.

Az osztályharcnak sajátos nemzetközi színterei alakultak ki: az egymással ellentétes koalíciók viszonya és harca, a nemzetközi szervezeteken (ENSZ stb.) belüli küzdelem stb.

Az osztályok és az osztályharc létezésének tényéből kiindulva arra van szükség, hogy a társadalmi jelenségek mélyebb megértése érdekében mindenkor számba vegyük, milyenek a társadalmi csoportok és mozgalmaik a társadalmi színtéren.

3. A TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETÉVEL ÉS AZ OSZTÁLYHARCCAL KAPCSOLATOS TUDOMÁNYTALAN NÉZETEK ÉS KRITIKÁJUK

Az osztályok keletkezésével kapcsolatos tudománytalan nézetekről

Az osztályok keletkezésével és létezésével kapcsolatban a hamis nézetek több típusa létezik.

a) Az a felfogás, amely az isteni elrendelésre hivatkozva azt hirdeti, hogy az osztályok öröktől fogva léteznek és örökké fenn is fognak maradni. E felfogás nem csupán a vallás hagyományos és ősi tanítása, hanem bizonyos módosítással ma is fellelhető. Ez a nézet a kizsákmányolt osztályokat arra ösztönzi, hogy törődjenek bele sorsukba, hiszen az isteni elrendeléssel szemben semmit sem tehetnek.

b) Az a felfogás, amely az osztályok kialakulását az erőszak alkalmazására, hódításokra és a fegyveres erőszak más formáira vezeti vissza. E felfogás egyik változata az úgynevezett „erőszak-elmélet", amelyet többek között a német Dühring fejtett ki.

Engels *„Anti-Dühring"* című művében élesen bírálja az „erőszak-elméletet" valló Dühring idealista koncepcióját. Ez a kritika azonban egyben az erőszakelmélet minden fajtáját is cáfolja. Engels bebizonyítja, hogy egy embernek más ember által való erőszakos leigázásához és kizsákmányolásához a termelőerők meghatározott színvonala szükséges, fejlettségük olyan foka, amely gazdaságilag lehetővé teszi a kizsákmányolást. A terméktöbbletnek előbb meg kell jelennie ahhoz, hogy azt valaki eltulajdoníthassa. Maga az erőszak alkalmazása és ennek módja szintén a termeléstől, többek között a haditermeléstől és a haditechnika színvonalától függ.

Az erőszak és a gazdaság viszonyában tehát a gazdaságnak van elsődleges, meghatározó szerepe. Az erőszak a gazdaság érdekeit szolgálja, s így nem oka, hanem eszköze és következménye az osztályok létrejöttének.

c) Az osztályok keletkezésével és létezésével kapcsolatban gyakran találkozni hamis analógiákkal, amikor a társadalmat az élő (biológiai) szervezethez hasonlítják. Ennek egyik változata a Herbert Spencer által a XIX. században megfogalmazott, úgynevezett *„organikus" elmélet.* Az élő szervezet biológiai műkö-

désével való analógia lényege az, hogy ahhoz hasonlóan, ahogy az emberi testben a végtagok és a gyomor, illetve a fej és a szervezet egyéb részei egymásra vannak utalva, az egyes osztályok is különböző, nélkülözhetetlen funkciókat látnak el és kölcsönösen feltételezik egymást. A kizsákmányoló osztályok fenntartása ezért az egész társadalom jól felfogott érdeke. Ezt a vélekedést maga a valóság cáfolja. Először is, a nagy tőkés vállalatok tulajdonosai többnyire már ma is megbízottak útján irányítják üzemeiket, bebizonyítva, hogy a termelésben nincs rájuk semmi szükség; másodszor, a termelőerők társadalmasulásának folyamata megteremti az osztályok teljes megszűnésének, az osztály nélküli társadalomnak a lehetőségét. Ez a lehetőség a kommunizmus világméretű győzelmével válik majd valóra.

d) Napjainkban feltűnnek olyan irányzatok, amelyek genetikai vagy *pszichológiai sajátosságokra* hivatkozva igyekeznek megalapozni azt a nézetüket, hogy az osztálykülönbségek természetesek, az osztályok nem szüntethetők meg. Az emberi természet különbségeiből kívánják levezetni az osztálykülönbségeket a franciaországi újjobboldali GREECE-csoport tagjai, vagy az egyesült államokbeli úgynevezett etnorasszista, illetve pszichorasszista teoretikusok, akik a néprajzi vagy a pszichikai tulajdonságokat tekintik a társadalmi alá- és fölérendeltség alapjának.

Az osztályszerkezet polgári felfogása

A mai polgári szociológusok többsége megkerüli a társadalom osztályszerkezetének kérdését s az osztály fogalmát a réteg fogalmával helyettesíti. Ebben jelentős szerepet játszanak az úgynevezett sztratifikációs elméletek. Az elnevezés a geológiában használatos kategóriából ered (sztrata–réteg). A sztratifikációs elméletek is megállapítják, hogy az egyes embercsoportok különböznek egymástól, és kísérletet tesznek arra, hogy e különbségek alapján az emberek között kialakuló viszonyokat feltárják. Az elmélet képviselői azonban úgy vélik, hogy az emberek közötti bármely különbség reális alapot ad a társadalmi osztályozáshoz. Szerintük a szociális különbségek az etnikai, faji, nemzeti stb. csoportok különbségeiből vagy a nyelvi, vallási, értékelésbeli stb. eltérésekből erednek. A sztratifikációs elmé-

tek hívei nem tagadják a szociális különbségek jelentőségét, ezeket azonban elvileg kiküszöbölhetetleneknek minősítik.

Nem nehéz felismerni az ilyesfajta elméletek igazi osztálytartalmát. Ezekben az elméletekben elvész a szociális csoportok valódi minőségi különbsége. Összekeverednek és egy szintre kerülnek a lényeges és a lényegtelen eltérések, az elsődleges, meghatározó és a másodlagos, leszármaztatott eltérések. Másodszor, a szociális különbségeken belül egyúvé kerül pl. a faji jelleg és a pontatlanul szociális státuskülönbségnek nevezett eltérés. Nyilvánvaló azonban, hogy az egyes emberek társadalmi helyzetét és etnikai sajátosságainak társadalmi értékelését a társadalmi viszonyok határozzák meg. Az pl. hogy a fekete bőr a néger elnyomásának ürügye lesz-e, mint Dél-Afrikában és az Egyesült Államok déli részén, vagy a feketét szabad, egyenlő emberként kezelik, a társadalmi rend függvénye. Harmadszor, a szociális különbségek feloldhatatlanságának hirdetése arra szolgál, hogy a társadalmi ellentmondásokat öröknek tüntesse fel, és leszerelje a megoldásukra irányuló harcot.

Első pillantásra úgy tűnhet, mintha a szociális státus kategóriája – legalábbis egyes vonásaiban – hasonlítana a marxi-lenini osztálykoncepcióhoz. Az alaposabb vizsgálat azonban kideríti, hogy ez távolról sincs így. A sztratifikációs elméletek hívei szerint pl. a szociális státuskülönbségek eredetét az embercsoportok nézeteiben, életmódjában, műveltségi szintjében, foglalkozásában vagy jövedelmében kell keresni. Amint látható, ezek az elméletek gondosan megkerülik az alapvető, a felsorolt tényezőket meghatározó kritériumot, a termelési eszközökhöz való viszonyt. Így azonban a másodlagos, leszármaztatott ismérvek lesznek az osztályozás alapjai.

A sztratifikációs elméletek osztálymeghatározási módszerei között jelentős szerepet tölt be a kérdőíves vizsgálat, amely szinte teljesen szubjektívvé teszi az osztálykülönbségek megállapítását. Erről szemléltetően tanúskodnak az Eysenck angol pszichológus által ismertetett tények is. Amikor egy reprezentatív felmérés során arra szólították fel a kérdezetteket, zömükben fizikai munkásokat, hogy jelöljék meg, melyik osztályba, a felső, közép-, illetve az alsó osztály tagjai közé sorolják-e magukat, a válaszolók 8%-a a felső, 79%-a a közép- és 8%-a az alsó osztály tagjának vallotta magát. A többi „nem tudommal" felelt. A középosztályhoz tartozás bevallása az általános, az alsóbb osztályhoz

való tartozás megvallása viszont nem népszerű. Ezért, amikor a kérdést úgy tették fel, hogy felső, közép-, alsó vagy dolgozó osztályhoz tartozónak vallja-e magát, a kérdezetteknek csupán 1%-a vallotta magát alsóbb osztálybelinek, 51% dolgozó osztálybelinek. Mondanunk sem kell: az ilyen vizsgálatok a legjobb esetben is csak azt mutathatják ki, hogy minek *hiszi* magát valaki, s *nem azt,* hogy *milyen osztályhoz tartozik.*

4. A TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETÉNEK ALAKULÁSA A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Osztályviszonyok a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején

A szocialista hatalom megteremtése után és tevékenységének eredményeképpen jelentősen megváltoznak az osztályviszonyok. Ilyen szempontból az átmeneti korszak első szakasza két fő periódusra osztható. Az első a proletárdiktatúra megteremtésétől a szocializmus alapjainak lerakásáig tart. (Ez hazánkban 1947–48-tól 1961–62-ig tartott.) A második történelmi szakasz a szocializmus alapjainak lerakásakor kezdődik és átfogja a fejlett szocializmus felépítésének hosszú szakaszát. (Ez a folyamat Magyarországon 1962-ben kezdődött.)

Az első szakaszban a társadalom osztályszerkezetét az jellemzi, hogy a társadalom vezető erejévé a hatalmat meghódító munkásosztály vált, amely közösségi tulajdonba veszi az alapvető termelési eszközöket, s a társadalmi viszonyok szocialista átalakítását vezeti. A másik nagy dolgozó osztály az átmeneti időszak e periódusában a zömében kisárutermelő parasztság, amelynek osztályhelyzete eredetileg differenciált volt (szegényparaszt, középparaszt, kulák), de a munkásosztály vezetésével fokozatosán szocialista típusú termelőszövetkezetekbe tömörült, ami gyökeres fordulatot jelentett a parasztság osztálytermészetében. A két nagy dolgozó osztály – a munkásosztály és a parasztság – mellett ebben a periódusban, és később is, jelentős dolgozó rétegek a számban egyre növekvő, szocialistává váló értelmiség és az alkalmazotti réteg. Hosszú ideig, bár csökkenő létszámban, megtalálhatók társadalmunkban a kisárutermelők, egyéni parasztgazdák, a kisiparosok és kiskereskedők csoportjai is.

A régi kizsákmányoló osztályok nem tűntek el azonnal a szo-

cialista forradalom kezdetén. Az ipari, kereskedelmi burzsoáziát, valamint a földbirtokos osztályt hazánkban – éppúgy, mint a szocialista országok túlnyomó többségében – kisajátították. Megfosztották őket legfőbb anyagi bázisuktól, de osztálylétükben ezzel még nem semmisítették meg őket. Mindaddig, amíg az új rend meg nem szilárdul, még rendelkeznek anyagi tartalékokkal, politikai és ideológiai befolyásukat, tapasztalataikat az új renddel szemben ellenforradalmi célokra próbálják felhasználni. Az átmeneti korszak első szakaszának osztályszerkezete éppen ezért antagonisztikus ellentmondásokkal volt terhes. Ennek megfelelően e szakaszban hol nyíltan, hol burkoltan megnyilvánult az osztályharc is.

A szocializmus építésének eredményeivel párhuzamosan megszilárdul a dolgozó osztályok helyzete és gyengül az ellenséges osztályok, illetve maradványaik ereje. Így az osztályszerkezet minőségi változáson megy keresztül. Közben nagyarányú mobilitás figyelhető meg a társadalmi osztályok között. A mobilitással együtt nagyfokú szakmai-politikai fejlődés jellemzi a mind szocialistábbá váló társadalmi osztályokat és rétegeket.

Az átmeneti korszak második szakaszában, a szocializmus alapjainak lerakása után a „ki kit győz le" kérdése minden társadalmi létszférában a munkásosztály és a dolgozó nép javára dőlt el. A társadalom antagonisztikus osztályellentmondásai lényegében megszűntek. A két nagy dolgozó osztály helyzetét a szocialista termelési viszonyok határozzák meg. A munkásosztály ereje, műveltsége, politikai tekintélye megnőtt. Megszilárdult a szocialista termelőszövetkezeti parasztság helyzete, fejlődése egyre több ponton találkozik, összefonódik a munkásosztály fejlődésével. A szocialista viszonyok győzelme döntő hatással van az értelmiség és az alkalmazottak rétegének fejlődésére. A változások ellenére továbbra is fennmarad a társadalmi egyenlőtlenség, a szociális különbségek, amelyek esetenként jelentős feszültségeket okozhatnak az egyes osztályokon belül és a különböző csoportok között.

Sok vita folyt és folyik ma is a magyar társadalom jelenlegi osztályszerkezetéről. E viták során olyan állásfoglalások is születtek, amelyek kétségbe vonták annak szükségességét, hogy a szocialista építés jelen

szakaszában osztályokról, illetve társadalmi rétegekről beszéljünk. E nézetek képviselői azzal érveltek, hogy a dolgozók túlnyomó többsége szocialista tulajdont megtestesítő vállalatokban, termelőszövetkezetekben dolgozik, s ezért az osztályok leglényegesebb jegye már nem hat differenciálóan. Másrészt arra hivatkoztak, hogy fokozatosan végbemegy az osztályok és rétegek egymáshoz való közeledése, helyzetük egyre inkább hasonlóvá válik. Ilyen körülmények között az osztályok és rétegek helyzetét döntően munkaviszonyuk, a munkamegosztásban játszott szerepük befolyásolja.

Ezek az álláspontok valóban reális tendenciákat ábrázolnak, s e jelenségek valóban megfigyelhetőek.

Kétségtelen tény, hogy hazánkban jelenleg a fejlődési folyamatot figyelembe véve roppant nehéz megkülönböztetni egymástól a különböző társadalmi osztályokat és rétegeket. Részben azért, mert az osztály- és rétegképző tényezők a kizsákmányoló osztálytársadalmakhoz viszonyítva minőségi változáson mentek keresztül. A munkamegosztás a szocializmust építő osztályokban pl. felszabadul az örökletes és megmásíthatatlan társadalmi munkamegosztás hatása alól. Másrészt a tudományos és technikai forradalom hatására Magyarországon is sok területen átalakult a munka jellege. Folyamatosan megszűnik a nehéz fizikai munka; a mezőgazdaság gépesítése, az automatizálás stb. átalakítja a munka jellegét. Ezenkívül a falu és a város, az ipari és a mezőgazdasági munka egymáshoz való közeledése, továbbá az a tény, hogy a családok jelentős része olyan változáson ment át, amelynek következtében még a falun élő családok tagjainak többsége is ipari munkát végez, nehezíti az osztályhovatartozás meghatározását. E folyamatok hatására újszerű formákat öltenek és új tartalommal telítődnek az osztály- és rétegkeretek

Az osztályok és a társadalmi rétegek azonban a fejlődés jelenlegi szakaszában e folyamatok ellenére is léteznek. Először is, a tulajdonviszonyok az osztályoknak csak egyik kritériumát jelentik. Másrészt a szocialista tulajdon két formája (az egyesítő vonások mellett) fontos differenciáló tényező lehet. Gondoljunk pl. arra, hogy a tsz-ek gazdálkodása jóval kötetlenebb, a gazdasági folyamatokra rugalmasabban reagálhatnak (és reagálnak is), hogy a tsz-ek kiegészítő ágazataiban dolgozók jóval nagyobb jövedelmet kaphatnak ugyanazért a munkáért, mint az állami ipar dolgozói stb. Mindez arról tanúskodik, hogy még a szocialista tulajdon különböző formái is eltérő helyzetet teremtenek a dolgozók számára, s eltérő érdekek forrásaivá válhatnak.

Másodszor, az osztályok és rétegek egymáshoz való közeledése ellenére ma még jelentős különbségek is vannak a közös tulajdon feletti rendelkezés módjában, a munkavégzés módjaiban (gondoljunk a háztáji jelentőségére), a jövedelmek terén, az életmód számos mutatójában, az életvitelben stb.

Társadalmunk osztályszerkezete

Hazánkban jelenleg *két alapvető osztály* létezik: *a munkásosztály és a szocialista paraszti osztály. A munkásosztályhoz tartozik* az iparban, bányászatban, kereskedelemben, közlekedésben, a szolgáltatások területén és az állami gazdaságban dolgozó fizikai munkát végzők tömege, valamint a közvetlen termelési irányítók csoportja.

A *szocialista paraszti osztályt* a termelőszövetkezetekben dolgozók, döntően a mezőgazdasági fizikai munkát végző termelőszövetkezeti tagok és az ott működő közvetlen termelésirányítók alkotják.

A szövetkezeti parasztságnak nincsen a másik dolgozó osztállyal, a munkásosztállyal ellentétes osztályérdeke. A munkásosztálynak a szocialista társadalom építéséért folytatott küzdelmei egészében megegyeznek a szövetkezeti parasztság alapvető történelmi érdekeivel.

A szocialista társadalmat építő társadalmi rétegeket döntően az *értelmiség* és az *alkalmazottak* alkotják. Társadalmunknak a magántulajdonhoz kapcsolódó sajátos csoportját alkotják a *kistulajdonosok* – kisiparosok, kiskereskedők, egyénileg gazdálkodó parasztok (a magánszektorhoz tartoznak továbbá bizonyos fajta gazdasági munkaközösségek, polgári jogi társaságok főfoglalkozású tagjai). 1982. január 1-én hazánkban a munkásosztályhoz az aktív keresők 56,9 %-a tartozott, a szövetkezeti parasztsághoz az aktív keresők 13,8%-a. Az értelmiség és az alkalmazottak aránya 25,7%-a volt. A kistulajdonosok aránya 3,6% volt.

A kizsákmányoló társadalmak antagonisztikus osztályait merev határok választják el egymástól. A szocializmust építő országokban az osztály- és réteghatárok fellazulnak, és tipikussá válik az átrétegződés. Az egyes osztályok és rétegek közötti társadalmi mobilitás jóval nagyobb arányú, mint a kizsákmányoló társadalmakban.

Ez nem jelenti azt, hogy már nem is léteznek ezek az osztályhatárok. Először is, az osztályok különböző termelési viszonyokhoz kötődnek, s amíg a viszonyoknak ez a különbsége fennáll, addig a belőlük eredő osztálykülönbségek is megmaradnak. Továbbá, ma is megfigyelhető, hogy a rugalmasabbá vált határo-

kon *belül* elhelyezkedő embercsoportok társadalmi helyzete, munkája, jövedelme, életmódja sok tekintetben eltérő. A különböző társadalmi csoportok tagjai pedig az eltérő szociális csoportosulások különbségeinek megfelelő módon reagálnak a társadalmi élet jelenségeire: más és más módon gondolkodnak és tevékenykednek. Sőt az is tény, hogy az osztályok és társadalmi rétegek, az erősödő mobilitás ellenére, döntő részben önmagukat reprodukálják, tagjaik zöme nem válik más osztály vagy réteg tagjává.

Szövetségi politika, nemzeti egység a szocializmus építésének folyamatában

A helyes szövetségi politika a szocializmus építésének nélkülözhetetlen alapja és eszköze. A szocialista társadalom építése csak akkor hozhat sikereket, ha az egész dolgozó **népért** és a **néppel** együtt történik. A párt, a tömegszervezetek és tömegmozgalmak, az állam és az állami szervezetek ennek a társadalomépítő tevékenységnek az előmozdítói.

A helyes szövetségi politika szempontjából nélkülözhetetlen az osztályok és rétegek objektív helyzetének, érdekeinek, tudatának és magatartásának vizsgálata. Elsősorban a két nagy osztály mozgását kell figyelembe vennünk, de a viszonylagos önmozgással rendelkező egyéb társadalmi csoportok helyzete és fejlődése sem hagyható számításon kívül. A szövetségi politikának tekintettel kell lennie a munkamegosztásból fakadó sokoldalú különbségekre, a társadalmi egyenlőtlenségekre stb. De a polgári sztratifikációs elméletektől eltérően, nem szabad összekeverni a társadalmi élet fő és alárendelt tendenciáit. Sohasem szabad szem elől téveszteni, hogy a nem osztályjellegű társadalmi csoportokat, bármilyen nagy hatást gyakorolnak is az osztályok mozgására, mindig a társadalom alapvető osztálymozgása határozza meg.

A szövetségi politika fontos eleme a párt és a párton kívüli dolgozók kapcsolata. A marxista párt élcsapat és tömegpárt. A dolgozó tömegek csak akkor követik, ha politikája kifejezi érdekeiket. Ehhez nap mint nap meg kell nyerni a párton kívüli dolgozók támogatását. Magyarországon a szövetségi politikát szolgálja az az 1956 óta következetesen érvényesített intéz-

kedés, hogy a pártfunkciók kivételével minden funkciót pártonkívüliek is betölthetnek. A vezető posztok betöltésének feltétele nem a párttagság, hanem a szakmai rátermettség, a szocialista rendszer iránti elkötelezettség és a szervezőképesség.

A helyes szövetségi politika elősegíti a szocialista nemzeti egységet.

5. A NEMZET LÉNYEGE, HELYE ÉS SZEREPE A TÁRSADALOM ÉLETÉBEN

A társadalom fejlődése során az emberi közösségek különböző társadalmi formái alakulnak ki. Ezeket *makro- és mikroszintűekre* szokás felosztani. A makroszintűek alapja a nagy társadalmi csoportok (az osztályok, rétegek, nemzetiségek stb.) és a nemzet, amely a társadalom fejlődésének meghatározott szakaszán átfogja az egész társadalmat. A mikroszintű közösségek alapja a kis társadalmi csoportok (a család, a szomszédság, a baráti kör stb.)[6].

A nemzet lényege, fogalma

A nemzet meghatározásával kapcsolatban jelentős viták vannak a tudomány művelői között. A marxisták körében általánosan elfogadott nézet szerint *a nemzet történelmileg kialakult tartós közösség, amelyet a terület, a gazdasági élet és a nyelv közössége, valamint a kultúra sajátszerű vonásai jellemeznek.*

A nemzet mint az egész társadalmat átfogó közösségi forma a kapitalizmusban alakult ki. Létrejöttét azonban megelőzte egyes jegyeinek, például a nyelvnek, a nemzet bizonyos etnikai-kulturális elemeinek stb. megjelenése.

A nemzet egy-egy ismérve különböző időben, különböző folyamatok eredményeképpen jött létre. A legdöntőbb ismérv a nemzeti méretű gazdaság, a nemzeti piac. Ez csak a tőkés ter-

[6] E szociális csoportok közül a család kérdéseivel a következő téma keretében foglalkozunk. E fejezetben csupán a nemzet kérdéseit tárgyaljuk, és ezeket is csak a társadalom osztálystruktúrájával és politikai életével összefüggésben.

melési mód létrejöttével, a társadalmasult termeléssel, a nemzeti piacon megjelenő munkamegosztással alakult ki.

A feudális széttagoltság idején az ország termelőerői egymástól elszigetelten működnek. A hűbéri birtokok, tartományok, fejedelemségek gazdaságilag és jogilag egyaránt szétparcellázták még az erősen egymásra utalt területeket is. Lakóikra másmás gazdasági, jogi, politikai rendszabályok voltak érvényesek.

Amikor a feudalizmus termelési viszonyai már jelentősen gátolni kezdték a termelőerők fejlődését, szükségszerűen kialakultak olyan mozgalmak, amelyek a feudalizmus ellen, a polgári társadalomért s egyben a nemzetté válásért küzdtek. Lenin írja erről: „Az a korszak, amelyben a kapitalizmus végleg legyőzi a feudalizmust, világszerte nemzeti mozgalmakkal járt együtt. E mozgalmak gazdasági alapja az, hogy a burzsoáziának az árutermelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, állammá kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága egyazon nyelven beszél, elhárítva mindazokat az akadályokat, amelyek gátolják e nyelv fejlesztését és az irodalomban való rögzítését."[7]

A nemzetek megjelenése új körülményeket teremt az államok közötti kapcsolatokban. Amint Marx és Engels írják: „A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki."[8]

A nemzetté válás a különböző országokban eltérő módon ment végbe. A fejlődő országokban pl. előbb a gyarmatosítók elleni függetlenségi háborúkban, majd a megszerzett önállóság után a neokolonialista erőkkel és tendenciákkal szembeni küzdelemben, a függetlenség megerősítéséért, a tényleges önrendelkezésért. A nemzet kibontakozásáért folyó harcban ugyancsak egybeesik a nemzeti harc, az osztályharc és a társadalmi haladásért folyó küzdelem.

[7] LÖM 25. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 258. old.
[8] MEM 4. köt. 445. old.

Osztályérdekek, nemzeti érdek

Minden nemzet különböző osztályokra és rétegekre tagozódik. A kapitalizmus körülményei között a nemzeten belül antagonisztikus osztályellentmondások vannak. A hatalmon levő burzsoázia előszeretettel hivatkozik a nemzeti érdekre, amely közös elnyomó és kizsákmányolt számára egyaránt. Valóban előfordulhatnak olyan történelmi szituációk, amikor egy-egy uralkodó, kizsákmányoló osztály érdekei bizonyos fokig össztársadalmi és egyben össznemzeti érdekeket fejeznek ki. Ez volt a helyzet például a feudalizmus elleni harc idején, amikor a polgárság a társadalmi haladást képviselte, és egyben a nemzeti mozgalom élén állt. Antagonisztikus osztályokat is magába foglaló nemzeti egység létrejöhet a nemzeti függetlenségért vívott harcban is, pl. a második világháború idején a fasiszta megszállás ellen küzdő nemzeti ellenállási mozgalmak esetében. A fasizmus elleni küzdelem egyszerre szolgálta a nemzeti érdekeket és a társadalmi haladást. Ez a nemzeti egység azonban akkor is ellentmondásos volt. Az uralkodó, a kizsákmányoló osztályok antifasiszta harcukban is arra törekedtek, hogy a küzdelem során a vezetés szilárdan a kezükben maradjon, s már ekkor kedvező jövőbeli pozíciókra tegyenek szert, jövőbeli ellenfeleik rovására.

Ha konfliktus támad a nemzeti és az osztályérdek között, akkor a reakciós társadalmi osztályok még a nemzeti ügy elárulását is vállalják. Ez volt a helyzet például a Magyar Tanácsköztársaság idején, amikor a magyar ellenforradalom erői hátbatámadták és elárulták a munkáshatalom honvédő háborúját. A reakció, az ellenforradalom hívei a jelenben a nép szocialista hatalmával szemben a nemzeteket elpusztítással fenyegető háborút pártolják. Hasonlóképpen lép fel minden nemzet megdöntött burzsoáziája.

Ezzel szemben a társadalmi haladás hívei valóban a nemzet érdekeit képviselik. A munkásosztály azzal, hogy osztályérdekeinek megfelelően a társadalmi haladásért küzd, egyben a nemzet többségének a javát, a nemzet felemelkedését szolgálja. A szocializmus ma egy-egy ország, nemzet kereteiben épül. Eredményei tehát a nemzeti gazdaság, a nemzeti kultúra felvirágzását hozzák magukkal.

A jelenkori nemzetközi osztályharcban a burzsoáziának megkülönböztetett eszköze, módszere, taktikája a szélsőséges nacionalizmus kialakítása és táplálása, a nemzetek közötti gyűlölködés felszítása, a sovinizmus reakciós gondolatának elterjesztése, a nemzeti sérelmek előtérbe állítása, burzsoá interpretálása és felhasználása a szocialista országok egységének megbontására. A szocializmus erői éppen a dolgozók osztályérdekéből, a társadalmi haladás érdekéből kiindulva harcolnak a dolgozó tömegek sorait megosztó nemzeti elnyomás és viszálykodás ellen, s védik országuk nemzeti függetlenségét. Az osztályérdek ily módon is egybeesik a nemzeti érdekkel és az egyes nemzetek szabad fejlődésével.

A szocialista nemzet

A szocializmus építésének folyamatában az osztálystruktúra gyökeres átalakulása fokozatosan megváltoztatja a nemzet jellegét is. A nemzet ugyan még osztályokra tagozódik, de az osztályok viszonyára már az alapvető érdekek egyezése a jellemző, a még fennálló másodrendű érdekellentétek pedig fokozatosan megszűnnek. Ez a folyamat az egyre egységesebbé váló szocialista nemzet kialakulásához vezet. A szocializmus kedvező feltételeket teremt a szocialista nemzet fejlődéséhez. A közös gazdaság, a közös kultúra óriási fejlődésnek indulhat. A nemzet igazi népi értékeket jelentő haladó hagyományait csakis a szocializmus tárhatja fel és ápolhatja.

A kizsákmányoló osztályok felszámolásával a korábbi történelmi időszakokban szükségképpen csak átmenetileg érvényesülő nemzeti egység a szocializmus viszonyai között egyre tartósabban és mind több vonatkozásban valósul meg.

A szocializmus építése és a szocialista nemzetté válás során létrejönnek a nemzetek közötti ellentétek felszámolásának, a szocialista országok és nemzetek közötti új, egyenjogú viszonyoknak a feltételei. A nemzetek közötti antagonizmus helyébe teljesen új gazdasági, politikai, katonai, ideológiai és egyéb együttműködési formák lépnek. Ez természetesen bonyolult, hosszú folyamat. „... A szocialista termelési mód lényegi közös vonásain túl a szocialista országok belső fejlődésére, egymáshoz

fűződő kapcsolatuk jellegére rányomja bélyegét az is, hogy az egyes országok között lényeges különbségek is vannak a termelőerők fejlettségi színvonalában, a gazdaság struktúrájában, a lakosság társadalmi összetételében, a mozgalmi-történelmi hagyományokban. Ilyen körülmények között rendkívül fontos mind a nemzeti sajátosságok figyelembevétele, mind ezek összekapcsolása a szocialista fejlődés meghatározó közös nemzetközi érdekeivel . . ."[9]

Fontos tehát, hogy jól megértsük a nemzeti sajátosságokat, amelyeket a haladó történelmi hagyományokkal és a helyes marxista nemzetiségi politikával együtt bele kell foglalnunk a szocialista társadalomépítő tevékenységbe.

A nemzetek közötti új viszonyok kialakításának folyamatát lassítja, hogy az emberek tudata hosszú időn át nacionalizmussal telítődött, ami megnehezíti az internacionalista együttműködést, a nemzetek közötti bizalmatlanság felszámolását, a nemzeti kérdés marxista megoldását.

A burzsoá nacionalizmus a felszabadulás előtti időkben súlyos károkat okozott hazánknak, Kelet-Európa népeinek. Ez ma is a reakciós és imperialista erők egyik legfontosabb eszmei fegyvere. Nem véletlen tehát, hogy az imperializmus tudatosan kelti és szítja a nemzeti elfogultságot és a nemzetek közötti gyűlölködést, hogy megbontsa a népek egységét és éket verjen a szocialista országok közé. Az MSZMP KB 1983. évi áprilisi határozata hangsúlyozta: „Pártunk, kormányunk a leghatározottabban elítéli a burzsoá nacionalizmus minden megnyilvánulását, mert ezek ma is súlyos károkat okozhatnak népünknek. Nemzetünk felemelkedését, hazánk és népünk érdekeit, a Kelet-Európában oly bonyolult nemzeti kérdés igazságos és tartós megoldását csak a szocialista társadalom fejlődése biztosíthatja. Ezért a burzsoá nacionalizmussal szembeszegezzük szocialista hazafiságunkat és internacionalizmusunkat. Politikánkban természetesen ötvöződik nemzeti önbecsülésünk más népek tiszte-

[9] *Óvári Miklós:* Történelem és ideológia. Kossuth Könyvkiadó 1980. 93. old.

letével, nemzeti érdekeink szolgálata a népek közötti barátság és szolidaritás ápolásával."[10]

2. fejezet

A TÁRSADALOM POLITIKAI ÉLETE

1. A POLITIKA MARXISTA ÉRTELMEZÉSE

A politika lényege

A politika lényege a hatalomért folytatott harc, az osztályok olyan tevékenysége, amely a társadalom hatalmi szerveinek befolyásolására, végső fokon pedig e szervek megtartására vagy megszerzésére irányul. Ezt fejezi ki Lenin, amikor így ír: „... A politika az *állam* ügyeiben való részvétel, az állami tevékenység formáinak, feladatainak, tartalmának meghatározása."[1]

Hosszú időn keresztül a politikai tényezőt tartották a legdöntőbbnek a történelemben, és ez a nézet még ma is eleven. Az ilyen értelmezés azonban megmarad az idealizmus talaján, nem képes tudományosan megmagyarázni a társadalom politikai viszonyaival és szervezetével kapcsolatos kérdéseket.

A marxizmus–leninizmus e kérdések vizsgálatakor abból indul ki, hogy *a politika a felépítmény része*, ezért mindig csak az adott gazdasági alapból kiindulva érthető meg, nem szakítható el a társadalom gazdasági életétől.

Az elmondottakból következik, hogy a politikában a hangoztatott célok, elvek és jelszavak mögött mindig gazdasági érdekeket, osztályérdekeket kell keresni – ami többnyire nem egyszerű feladat, mert a hangoztatott szólamok elfedik az igazi mozgatóerőket, és ezeket sokszor azok sem ismerik, akik a szóban forgó politikai mozgalomban közvetlenül részt vesznek.

„A politikában az emberek mindig az ámítás és az önámítás együgyű áldozatai voltak és azok is maradnak, amíg meg nem

[10] A XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól. Az MSZMP KB 1983. április 12—13-i ülésének dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó 1983. 50—51. old.

[1] LÖM 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 236. old.

tanulják, hogy bármely erkölcsi, vallási, politikai, szociális frázis, nyilatkozat, ígéret mögött fel kell fednünk egyik vagy másik osztály érdekeit."[2]

A politika alkotóelemei egyrészt a *politikai tudat*, amelynek egyik összetevője a politikai érzelem (pl. osztályszolidaritás, a hazafiság érzése stb.), másrészt *akaraton nyugvó céltudatos cselekvés. A politikai akarat totális jellegű.* Ez részint azt jelenti, hogy a társadalomnak mint egésznek a befolyásolására irányul, részint pedig azt, hogy egy osztálynak vagy rétegnek mint egésznek az érdekeit fejezi ki egy másik osztály vagy réteg érdekeivel szemben.

Osztályok, népek, nemzetek mozgása; pártok, egyesületek, állami intézmények működése és állásfoglalásai; koalíciók, államszövetségek együttműködése és harca — mindez a politikai élet megnyilvánulásai közé tartozik. Ha hozzátesszük, hogy ez a sokrétű mozgás nyílt háborúk és illegális mozgalmak, szabadságharcok és kulisszák mögötti tárgyalások, békés megegyezések és ádáz küzdelmek formáját öltheti, akkor könnyű belátnunk, hogy a politika — mind szerepkörét, mind megnyilvánulásait tekintve — a társadalmi élet egyik legbonyolultabb, legváltozatosabb színtere.

A gazdaság és a politika viszonya

„A politika a gazdaság koncentrált kifejezése" – írja Lenin.[3] A marxizmusnak ez a megállapítása mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy a politikát mint felépítményi viszonyt a társadalom gazdasági élete, a gazdaság határozza meg. A politika nem mindenható. Irányát és céljait alapvetően a gazdasági viszonyok szabják meg. Ez elsősorban annyit jelent, hogy a politika eredetét, alapját mindenkor a társadalom anyagi életfeltételeiben lehet megtalálni. Továbbá, a termelés fejlettsége határozza meg a politikát, annak eszközeit, formáit, a politikai hatalom gyakorlatát, érvényesítésének módjait.

Az, hogy a politikát a gazdaság határozza meg, végül abban is kifejezésre jut, hogy *a politika végső fokon mindenkor a gazdaságot szolgálja.* Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a politika és a gazdaság viszonyában a gazdaság az elsőd-

[2] LÖM 23 köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 46. old.
[3] LÖM 42 köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 271. old.

leges, a meghatározó. Lenin ennek ellenére ezt is mondta: A marxizmus ábécéje, „... hogy a politikának feltétlenül elsőbbsége van a gazdasággal szemben".[4]

A gazdasági viszonyok elsődlegessége (meghatározó szerepe) és a „politika elsőbbsége" (a politikai megközelítés döntő jelentősége) között látszólag logikai ellentmondás van. Ez a logikai ellentmondás azonban a gazdaság és a politika dialektikus, ellentmondásos viszonyának két valóságos oldalát fejezi ki. Ezt egy példával próbáljuk érthetővé tenni. A monopoltőke magatartását gazdasági céljai szabják meg; ezeket röviden úgy foglalhatnánk össze, mint törekvést a lehető legnagyobb haszon, a maximális profit elérésére. Ezt a törekvést a nagytőke nyilvánvalóan csak az államhatalom birtokában valósíthatja meg, és csak olyan körülmények között, ha ez a hatalom viszonylag szilárd, nem veszélyeztetik nagyobb belső feszültségek. A szociális feszültségek levezetésére a monopoltőkés állam aránylag jelentős összegeket szán: munkanélküli-segélyt fizet, szociális juttatásokra költ stb. A monopoltőke tehát, bár közvetlen érdeke a lehető legnagyobb haszon, hajlandó profitjának egy részéről lemondani, ha „áldozatával" megőrizheti a viszonylagos társadalmi békességet, megszilárdíthatja politikai hatalmát mint elsőrendű feltételét annak, hogy gazdasági céljait elérhesse. A politikai cél – a hatalom szilárd birtoklása – a közvetlen gazdasági érdekek rovására is érvényesülhet.

A politika elsőbbsége tehát azt jelenti, hogy az osztályok alapvető érdekeit érintő jelenségekhez minden osztálynak elsősorban politikai szempontból kell közelítenie, hiszen minden osztály legmélyebb és lényeges érdekeit a politika foglalja össze és fejezi ki. Ebből következik, hogy az osztálytársadalmakban az osztályok harca szükségszerűen politikai harc, a hatalomért folytatott küzdelem formáját ölti.

A politika elsőbbsége elvének nagy jelentősége van a hatalom kivívása után is. A munkásosztály is csak a politikai harc eszközeivel, a burzsoázia politikai hatalmát megdöntve és saját politikai hatalmát megteremtve valósíthatja meg alapvető céljait. A hatalom megszerzése után minden lényeges döntést

[4] Ugyanott.

abból a szempontból kell mérlegelnie, hogy az mennyire erősíti vagy gyengíti hatalmát – állapította meg ezzel összefüggésben Lenin.

A politika elsőbbsége a szocializmus viszonyai között a párt vezető szerepében, valamint abban jut kifejezésre, hogy az állam jelentős társadalomirányító, szocialista építést szervező és kulturális nevelő funkcióval rendelkezik.

Belpolitika és külpolitika

A politika mint az általános osztályérdek kifejezője belpolitikára és külpolitikára tagolódik. A *belpolitika* az osztályoknak, a társadalmi rétegeknek, a nemzetiségeknek egy adott országon belül egymáshoz és a politikai hatalomhoz, mindenekelőtt az államhoz való viszonya, másrészt az állam viszonya e társadalmi csoportokhoz. A *külpolitika* egy adott uralkodó osztály államának más államokhoz, államszövetségekhez, a nemzetközi helyzethez való viszonya, amelyet döntően az állam jellege határoz meg. A bel- és külpolitika kapcsolatában a belpolitikáé a meghatározó szerep. Másrészt, minden uralkodó osztály a külpolitikával saját belső pozícióit igyekszik megerősíteni.

A politika és a politikai rendszer

A politikai mozgás mindenkor meghatározott szervezeti keretek között megy végbe. Különböző pártok, egyesülések, mozgalmak szolgálják a hatalomért küzdő osztályokat és rétegeket; az uralkodó osztályok pedig mindenekelőtt az államot használják fel a hatalom gyakorlásának eszközéül. E különböző politikai szervezetek a társadalom politikai rendszerének részei. *A társadalom politikai rendszere magába foglalja az államot, az adott társadalom összes politikai szervezeteit, intézményeit, nézeteit, eszméit.*

A politikai rendszer a különböző társadalmi csoportok *politikai* kapcsolatának kifejezése.

A politikai rendszer két egymással szorosan összefüggő részből áll: *a különböző társadalmi csoportok szervezeteiből és a társadalom adott állapotára tipikusan jellemző politikai-uralmi elvekből.*

Azokban a társadalmakban, amelyekben ellentétes érdekű osztályok léteznek és küzdenek egymással, ez óhatatlanul visszatükröződik a politikai rendszerben is. Az osztályok harcának, illetve együttműködésének legfőbb színtere maga a politikai rendszer. Végeredményben a proletariátus és a burzsoázia küzdelme is ezen a csatatéren dől el. A proletariátus azzal méri a döntő csapást a tőkésosztályra, ha politikai szervezetei által vezetett küzdelmével, politikai harccal kiragadja a hatalmat kizsákmányolói kezéből, s a régit gyökeresen átalakítva, létrehozza a saját érdekeit kifejező új politikai rendszert.

A politika minden osztálytársadalomban az államhatalomhoz kapcsolódik. Az államhatalom az osztályuralom szerve, eszköze.

2. A MARXISTA ÁLLAMELMÉLET LÉNYEGE

Az állam keletkezése

Az ősközösségi társadalomban még nem létezett állam. Persze a társadalom akkor sem nélkülözött minden szervezettséget. Az ősközösségi társadalomban kialakult a nemzetségi, törzsi szervezet. A nemzetségi szervezetben az együttélés a vérségi-rokonsági kapcsolatokon alapult. A társadalom nem tagozódott kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra, így nem volt szükség olyan gépezetre sem, amely a kizsákmányolást biztosította volna.

Az állam keletkezésének okait a társadalom gazdasági viszonyainak megváltozásában kell keresni. Már az ősközösségi társadalomban fokozatosan kialakult a magántulajdon, s ez szétbomlasztotta az ősi közösséget. Lehetővé tette, hogy némelyek kezében felhalmozódjon a vagyon, mások pedig, akiket megfosztottak a termelőeszközöktől, nekik dolgozzanak. Ahogy a termelés fejlődése s a magántulajdon kialakulása előrehaladt, úgy vált általánossá az osztályokra szakadás.

A magántulajdon és az osztályok megjelenésével felbomlott az ősközösségi társadalomra jellemző nemzetségi szervezet. Azok a gazdasági-társadalmi viszonyok, amelyeken a nemzetségi szervezet épült, megszűntek. Helyettük új gazdasági viszonyok, új szükségletek, újfajta érdekek születtek. Az újonnan kialakult objektív viszonyoknak megfelelően új szervezet- és intézményrendszer jött létre: az állam. *Az állam az osztálytársadalom ki-*

alakulásának, az osztályok közötti antagonizmusnak a következménye. Engels szavai szerint az állam „a társadalom terméke meghatározott fejlettségi fokon; annak bevallása, hogy ez a társadalom megoldhatatlan ellentmondásba bonyolódott önmagával, kibékíthetetlen ellentétekre hasadt, amelyeknek megfékezésére képtelen".[4/a]

Az állam ismérvei

Milyen ismérvek különböztetik meg az államot a társadalom régebbi szervezetétől?

1. Az állam *első ismérve* az, hogy *a lakosság már nem a vérségi-rokonsági kötelékek alapján szerveződik, hanem területi, közigazgatási egységek szerint.* (Magyarországon pl. ilyen egységek a megyék stb.)

2. Az állam *második és egyben fő ismérve,* hogy a néptől elkülönült közhatalom.

Általánosságban szólva, a hatalom nem más, mint a társadalmi együttélésnek, az együttes cselekvésnek a biztosítása az irányítás, a szervezés, a szabályozás eszközeivel. A hatalom mindig magába foglalja a kényszerítés elemét.

Az ősközösségi társadalomban ilyen elkülönült hatalom nem létezett. A hatalmat a közösség együttesen gyakorolta; a termelés nem vált külön a társadalom irányításától, nem voltak külön fegyveres erők, a felfegyverkezett nép maga harcolt érdekeiért az idegenekkel szemben.

Más a helyzet a kizsákmányoló társadalmakban. A gazdasági élet irányítása a birtokos osztályok kezében van, s ezek arra törekednek, hogy a társadalom egész életét saját érdekeik szolgálatába állítsák. Mivel azonban érdekeik kibékíthetetlenül ellentétesek a kizsákmányolt osztályok érdekeivel, akaratuk érvényesítése rendszerint az elnyomott tömegek nyílt vagy burkolt ellenállásába ütközik. Ezért az uralkodó osztályoknak szükségük van egy külön gépezetre, az államra, amellyel akaratukat az egész társadalomra rákényszeríthetik, a társadalom tevékenységét és viszonyait saját érdekeiknek megfelelően szervezhetik.

A társadalom tevékenységének és viszonyainak egy meghatározott osztály érdekeihez igazodó szervezését és irányítását *kormányzásnak* nevezzük. A hatalom gyakorlása mindenekelőtt a kormányzás mindennapos tevékenységében fejeződik ki. A társadalmi fejlődés régebbi időszakaiban a hatalom birtoklása és a kormányzás szorosan összefonódott; a rabszolgatartó vagy a feudális földesúr, tulajdonosi mivoltánál

[4/a] MEM 21. köt. Budapest 1970. 150. old.

fogva, közvetlenül látta el a hatalom gyakorlásának különböző funkcióit (a feudalizmusban pl. a hűbérurakat megillette a katonaállítás, a vámszedés, a bíráskodás joga stb.).

A tőkés társadalomban a hatalom és a kormányzás világosan kettéválik. A burzsoázia túlnyomó része közvetlenül nem vesz részt a kormányzásban. Kifejlődik és megerősödik egy külön kormányzati, igazgatási apparátus, amelynek tagjai hivatásszerűen intézik a közügyeket, a társadalom politikai, jogi irányítását, a társadalmi rend fenntartását és védelmét. Ez az elkülönült apparátus a mindenkori uralkodó osztály érdekei szerint tevékenykedik.

Az államgépezet egyik legdöntőbb elemét az *erőszakszervezetek* (hadsereg, rendőrség és egyéb fegyveres erők, bíróságok, büntető intézmények) alkotják. Végső fokon ezek szavatolják az uralkodó osztály akaratának érvényesítését. Ennek azonban nem az erőszak az egyetlen eszköze. Az állam révén az uralkodó osztály rendelkezik az oktatás és az egyéb ideológiai hatáskifejtés intézményeivel, amelyeknek elsőrendű céljuk, hogy az alávetett osztályokat a fennálló rend „önkéntes" elfogadására késztessék.

Ennek a bonyolult gépezetnek a fenntartása és működtetése nagy anyagi eszközöket igényel. Az államot többek között az jellemzi, hogy különböző módokon, elsősorban *polgárainak megadóztatásával* fedezi kiadásait.

Az állam lényege, társadalmi szerepe, funkciói

Az állam a politikai felépítmény legfontosabb része. Mindenekelőtt az osztályuralom szerve. Annak az osztálynak a gépezete, amely rendelkezik az alapvető termelési eszközökkel, tehát gazdaságilag is uralkodik. Az állam lényegét, társadalmi szerepét funkciói fejezik ki. Az állam funkcióin az állam alapvető tennivalóinak, feladatainak rendszeres és intézményes ellátását értjük. Ezeknek a feladatoknak a végrehajtási módja sokféle lehet, végeredményben azonban *minden állam két alapvető funkciót lát el*, a *belsőt* és a *külsőt*. A *belső a fő* funkció, amely döntően arra irányul, hogy a társadalom uralkodó osztálya elnyomja, féken tartsa a vele szemben álló erőket, és saját érdekeinek megfelelően irányítsa a társadalmat. A belső funkció a társadalom gazdasági, politikai és ideológiai szférájában egyaránt érvényesül.

A *külső* funkció részint az állam *területének védelme* más államokkal szemben, részint pedig – ha kizsákmányoló osztályok államáról van szó – *a területi terjeszkedésre irányuló politika* végrehajtása, más népek elnyomása és leigázása. A külső funkció a belső természetéből, lényegéből és osztálytartalmából következik. A külső funkció sohasem válhat fő funkcióvá, de meghatározott történelmi körülmények között (háborúk esetén) előtérbe kerülhet.

Az állam szerepét, feladatainak jellegét az állam osztályjellegén, társadalmi tartalmán kívül sok más körülmény is befolyásolja (pl. az osztály- és nemzetközi erőviszonyok, az egyes történelmi időszakok társadalmi szükségletei, az államok közötti viszonyok stb.).

Az állam típusa és formája

A történelmi materializmus az államokat mindenekelőtt aszerint különbözteti meg, hogy milyen társadalmi-gazdasági alakulat államáról és milyen módon működő államról van szó. Ennek megfelelően beszélünk *államtípusról* és *államformáról.*

Az *államtípus* azt fejezi ki, hogy milyen társadalom, milyen uralkodó osztály államával van dolgunk. Az állam típusát mindig az határozza meg, hogy az állam milyen termelési viszonyokra épül és ebből következően milyen az osztálytartalma. Minden társadalmi-gazdasági alakulatnak megvan a maga jellemző államtípusa. Ennek alapján az állam öt típusát különböztetjük meg: az ázsiai termelési mód államát, az antik (rabszolgatartó), a feudális, a polgári és a szocialista államot.

Egy adott államtípus többféle formában jelenhet meg. Ezt fejezi ki az *államforma* fogalma, amely a hatalom megvalósításának módját, módszereit, szervezeti rendszerét jelenti és az államtípushoz képest mindig másodlagos.

Az államforma fő részei

Ha az államforma fogalmát meg akarjuk világítani, legalább három egymással összefüggő, de mégis megkülönböztetést igénylő elemet kell szemügyre vennünk.

1. Az állam *kormányzati formája.* Ez azt fejezi ki, hogy az állam köztársaság-e vagy monarchia, továbbá, hogy milyen fajtá-

jú köztársaság vagy monarchia (a köztársaság pl. lehet elnöki rendszerű, ha az elnök kezében jelentős hatalom összpontosul, mint pl. az Egyesült Államokban; lehet nem-elnöki rendszerű, ahol a köztársasági elnök lényegileg csak reprezentatív funkciót tölt be, mint pl. az NSZK-ban; a monarchia lehet alkotmányos és úgyszólván csak képletes, mint Angliában vagy a skandináv államokban, de lehet abszolút is, királyi önkényuralom, amilyen Franciaországban volt a XVII–XVIII. században).

2. Az államforma magába foglalja az állam *szervezeti felépítésének mikéntjét* is, pl. azt, hogy mennyire központosított, milyen mértékű az önkormányzat stb. (az Egyesült Államokban pl. a szövetségi államok széles körű önkormányzattal rendelkeznek és sok tekintetben függetlenek a központi kormányzattól).

3. A legfontosabb formai különbség a *politikai hatalom gyakorlásának módjában* van. Ez azt fejezi ki, hogy az uralkodó osztály nyílt vagy kevésbé nyílt elnyomással, több vagy kevesebb demokratizmussal vagy éppenséggel zsarnoki, önkényuralmi eszközökkel gyakorolja-e hatalmát.

Különböző államtípusok azonos formát ölthetnek (pl. mind a feudális állam, mind a tőkésállam lehet monarchikus), másrészt ugyanaz az államtípus különböző formákban létezhet (pl. a tőkésállam lehet monarchikus vagy köztársasági, illetve demokratikus vagy önkényuralmi). *Az államformát mindenekelőtt az állam osztályjellege határozza meg* – éppúgy, mint az állam típusát –, de hatással vannak rá az osztályok közötti harc formái, az uralkodó osztályon belüli frakcióharcok, a hagyományok, az etnikai viszonyok, a történelmi körülmények stb.

Demokrácia és diktatúra

Amint láttuk, a demokrácia és a diktatúra az államformával függ össze. A szó hétköznapi értelmében a demokrácia népuralmat, általános szabadságot, a diktatúra pedig az erőszak alkalmazását jelenti. Valójában mindkettő a hatalom érvényesítésével összefüggő osztálykategória.

A demokrácia és a diktatúra az állammal együtt keletkezett. Amíg osztálytársadalom, illetve állam van, nincsen „tiszta", mindenfajta erőszaktól, elnyomástól mentes „teljes" demokrácia. Osztálytársadalmakban és különösen a kizsákmányoláson

nyugvó társadalmakban csak osztálydemokrácia lehetséges, amely ugyanakkor az uralkodó osztályt veszélyeztető osztályok elleni osztályerőszakként, azaz diktatúraként nyilvánul meg. Lenin sokszor írt arról, hogy a demokrácia és a diktatúra mindenkor osztályok uralmához és egyben más osztályok és szociális rétegek elnyomásához kapcsolódik. Ezért csak úgy lehet feltenni a kérdést, hogy milyen osztálytartalommal bír a demokrácia és a diktatúra. Kinek a számára demokrácia és kivel szemben osztályelnyomás? Minden más kérdésfeltevés hamis és a dolgozó osztályok és társadalmi rétegek tudatának elködösítését eredményezi.

A demokrácia és a diktatúra viszonyának marxista megítélése máig sem vesztett időszerűségéből. A tőkésállam mindig a burzsoázia diktatúráját testesíti meg, tekintet nélkül arra, hogy milyen arányban és mértékben él az erőszak eszközeivel, illetve az „önkéntes" engedelmességet és beleegyezést kiváltó eszmei-politikai befolyásolással — vagy ahogy Lenin mondja, a korbáccsal és a mézesmadzaggal.

A mai kapitalizmusban ilyen szempontból a hatalom gyakorlásának sokféle formája figyelhető meg. Azokban az országokban, ahol a lakosság nagy tömegeit a tőkésosztály szilárdan a maga eszmei-politikai befolyása alatt tartja, a kormányzás általában demokratikus módszerekkel történik. Ahol ez a befolyás gyengébb, ott a hatalom gyakorlásának erőszakos formái kerülnek előtérbe, a demokratikus jogokat korlátozzák vagy teljesen megszüntetik. Ez sok országban a fegyveres erők közvetlen beavatkozásával, katonai diktatúra megteremtésével megy végbe, sőt megtalálható az elnyomás nyíltan terrorisztikus, véres és brutális formája, a fasizmus is.

A burzsoázia számára kényelmesebb, ha érdekeinek és akaratának a durva erőszak mellőzésével, a kormányzottak tömegeinek egyetértésével tud érvényt szerezni, ha nem erőszakkal fojtja el a társadalmi konfliktusokat, hanem a közmegegyezés kialakításával eleve útjukat állja. A monopoltőke nem sajnálja erre sem a pénzt, sem az energiát. Hatalmas manipulációs gépezetet fejlesztett ki, hogy meggyökereztesse a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak „társadalmi partnerségének" gondolatát. Ebben az iskola, a tömegtájékoztatási rendszer és a különféle egyházak éppoly fontos szerepet játszanak, mint a polgári és kispolgári pártok, társadalmi szervezetek és egyesületek.

A polgári demokratikus kormányzati forma a monopoltőke számára azért is előnyös, mert a tömegek esetleges elégedetlenségét a kormányzati „váltógazdálkodás" segítségével olyan keretek között tarthatja, hogy maga a tőkés rendszer ne kerüljön veszélybe. Amikor az egyik polgári párt vagy koalíció „elhasználódik", elveszti népszerűségét, az addig ellenzékben levő, de lényegében azonos célokat követő polgári

párt vagy koalíció lép a helyébe. Az utóbbi évtizedben ez szinte szabályszerű módon ismétlődött a Nyugat polgári demokratikus államaiban. Ahol jobboldali, konzervatív párt vagy koalíció kormányzott, ott a választásokon gyakran baloldali, liberális polgári erők győztek, ahol viszont az utóbbiak kezében volt a kormányrúd, ott a tőlük jobbra álló ellenzék jutott hatalomra. Ezek a változások bizonyos fokig módosították mind a kül-, mind a belpolitikát (különösen a gazdasági és szociálpolitikát), de a hatalom lényegén, osztálytartalmán szemernyit sem változtattak. Kohl másképpen kormányoz, mint Schmidt, Mitterrand másképpen, mint Giscard, de bármelyikük is az elnök vagy a kancellár, a nyugatnémet vagy a francia burzsoázia uralma változatlanul fennáll.

3. A TÁRSADALMI FORRADALOM ELVI KÉRDÉSEI

A társadalmi forradalom a társadalom fejlődésének objektív törvénye. A forradalom tudományos elméletét Marx és Engels dolgozta ki.

A társadalmi forradalom jellemzői

A társadalmi hatalom jellegében az osztálytársadalmakban csakis a társadalmi forradalom okoz gyökeres változást. A forradalmak olyan *átfogó társadalmi fordulatok, melyek a társadalom fejlődésében alapvető minőségi változásokat hoznak: a társadalmi-gazdasági alakulatok egészének gyökeres átalakulását eredményezik. A társadalmi forradalom a régi, elavult társadalmi alakulatnak egy új, fejlettebb alakulattal való felváltása.* Ennek során minőségi változás következik be a gazdasági, a politikai és az ideológiai-kulturális élet minden területén.

A társadalmi forradalom legfontosabb eleme *a politikai forradalom*, amely *megdönti a volt uralkodó osztály államhatalmát, és egy új típusú, az új uralkodó osztály érdekeit kifejező és szolgáló állammal váltja fel.* A politikai forradalom lényege mindig az államhatalom meghódítása.

A társadalmi forradalom nem azonosítható a társadalmi reformokkal. A reformok egy adott társadalmi alakulat keretében hozhatnak olykor jelentős változást, de nem változtatják meg alapvetően az egész alakulat jellegét. Léteznek olyan reformok, amelyek elősegítik a társadalmi forradalmat, s vannak olyanok

is, amelyeknek célja éppen ennek megakadályozása. De a legmélyrehatóbb reform sem pótolhatja a társadalmi forradalmat.

A társadalmi forradalom az osztálytársadalom fejlődésének törvényszerű folyamata. Korunk polgári társadalomelméletei általában tagadják, hogy a társadalmi forradalmak törvényszerűek volnának. A forradalmakat gyakran véletlen jelenségnek vélik vagy szubjektív okokkal magyarázzák, a forradalmi helyzetet a társadalom „beteg állapotának", a forradalmak kitörését többnyire katasztrófának tekintik. Csak a haladó erők ismerik fel a társadalmi forradalom szükségszerűségét, látják objektívan tényleges társadalmi szerepét.

A társadalmi forradalmak alapvető oka és feltételei

A társadalmi forradalmak döntő oka a társadalom fejlődésének sajátos feltételeiben rejlik. *A forradalom gazdasági alapja a termelőerők és a fejlődésüket gátló termelési viszonyok ellentmondása.* Ez az ellentmondás azért alakul ki, mert az osztálytársadalmakban az elavult termelési viszonyokkal összefonódott, fenntartásukban érdekelt osztályok nem akarják önként feladni uralkodó helyzetüket. Ezt az ellenállást csakis a forradalmi átalakulásban érdekelt osztályok küzdelme, erőfölénye, forradalmi akciója küzdheti le.

Ahhoz, hogy a társadalmi forradalom valamely országban sikeresen végbemenjen, a termelőerők és az elavult termelési viszonyok antagonisztikussá váló ellentmondásán kívül arra is szükség van, hogy forradalmi helyzet alakuljon ki.

A forradalom sikeréhez tehát meghatározott szubjektív feltételek is szükségesek. A forradalmi osztálynak szüksége van olyan politikai pártra, amely a gyökeres társadalmi átalakulás programját megfogalmazza, a forradalmi harcot előkészíti és széles tömegbefolyása révén ténylegesen vezeti is a néptömegek forradalmi tömegakcióját, mely elég erős ahhoz, hogy a régi uralkodó osztály hatalmát megdöntse.

A forradalmi helyzetről Lenin így ír: „A forradalom alaptörvénye, melyet minden forradalom és különösképpen a XX. század mindhárom orosz forradalma igazolt, a következő: a forradalomhoz nem elegendő az, ha a kizsákmányolt és elnyomott tömegek belátják, hogy a régi módon lehetetlen tovább élniük, és

változást követelnek; a forradalomhoz az is szükséges, hogy a kizsákmányolók ne tudjanak élni és kormányozni a régi módon. Csak amikor az »*alul levők*« *nem akarják* a régit, és amikor a »felül levők« *nem tudnak élni és kormányozni a régi módon*, csak akkor győzhet a forradalom. Ezt az igazságot más szavakkal így fejezhetjük ki: a forradalom nem lehetséges általános nemzeti (a kizsákmányoltakat és a kizsákmányolókat egyaránt érintő) válság nélkül. Tehát a forradalomhoz, először is, azt kell elérnünk, hogy a munkások többsége (vagy mindenesetre a tudatos, gondolkodó, politikailag aktív munkások többsége) teljesen megértse a forradalom szükségességét és kész legyen érte akár halálba menni; másodszor, hogy a kormányzó osztályok olyan kormányzati válságot éljenek át, amely a legelmaradottabb tömegeket is bevonja a politikába."[5]

A forradalom győzelméhez meghatározott külső, nemzetközi feltételekre is szükség van. Közülük a legfontosabb az, hogy a forradalom olyan nemzetközi feltételek között menjen végbe, hogy ne kerüljön szembe a belső ellenforradalmi tényezők és külső szövetségeseik együttes erejével stb. Csak azok a forradalmak bizonyulnak tartósaknak, amelyek többé-kevésbé kedvező külső feltételek közepette mennek végbe.

A társadalmi forradalom feltételeinek áttekintése alátámasztja, hogy a forradalom szükségszerűen következik az objektív társadalmi viszonyokból és a forradalomra kész osztályok, tömegek akcióiból. Eleve bukásra van ítélve az a forradalom, amelynek nem értek meg az objektív és a szubjektív feltételei. A forradalom tehát nem hajtható végre önkényesen. Ugyanígy nem lehet egyik országból valamely másik országba exportálni. A forradalom pusztán szubjektív akarása vagy egy másik országra való ráerőszakolása ugyanis nem teremti meg a feltételeit, s a talajtalan, a tömegek támogatását nélkülöző folyamat szükségszerűen elbukik.

[5] LÖM 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 66—67. old.

A forradalmak jellege és hajtóerői

A társadalmi forradalmak különböző korokban, különböző körülmények között játszódnak le. A forradalom jellegére abból is következtethetünk, hogy milyen osztály vezeti, és milyen osztályok vesznek benne részt. A forradalom jellegét azonban alapvetően az határozza meg, hogy milyen termelési viszonyok és milyen politikai hatalom ellen irányul, s győzelme esetén milyen új politikai hatalom alakul ki, melyik osztály veszi kezébe a hatalmat, milyen új társadalmi-gazdasági viszonyokat tesz uralkodóvá. Alapvetően a politikai hatalom és a társadalmi-gazdasági viszonyok megváltoztatásának iránya és társadalmi tartalma határozza meg a forradalom jellegét.

A forradalom vezető ereje rendszerint az az osztály, amely már az új termelési viszonyok hordozója. A forradalom hajtóerői mindazok az osztályok, amelyek a legjobban szenvednek az idejét múlt társadalmi rend ellentmondásaitól, elsősorban a dolgozó rétegek. Az osztályerők konkrét csoportosulása, amint az osztályok tárgyalásánál láthattuk, az azonos típusú forradalmakon belül is különböző lehet. Az, hogy a forradalomban vezető szerepet játszó osztály milyen más osztályokra vagy rétegekre támaszkodhat, jelentősen befolyásolja az adott forradalom eredményeit. A polgári forradalom radikalizmusa pl. jelentősen fokozódik, ha széles néptömegek vesznek részt benne.

Az ellenforradalom

A társadalmi fejlődés sokrétűen ellentmondásos folyamat. Előfordul, hogy valamely ország haladó társadalmi-gazdasági alakulatát a külső vagy a belső reakció erői – legtöbbször a kettő együtt – megdöntik és visszaállítják az elavult, régi társadalmi alakulatot. Ez a folyamat az ellenforradalom. Az ellenforradalom – a forradalmakkal ellentétben – akadályozza, hátráltatja a társadalmi haladást. Az ellenforradalmi folyamatok szervezői manapság általában nem hirdetik nyíltan valóságos céljaikat, hanem kisajátítják a forradalmi mozgalmaktól kölcsönzött jelszavakat; így saját lényegüket leplezve igyekeznek félrevezetni a tömegeket. Az ellenforradalmak azonban – mint azt a történelmi tények bizonyítják – csak időlegesen tudják visszaállítani az önmagát

túlélt társadalmi-gazdasági alakulatot. A szükségszerűvé vált gyökeres társadalmi átalakulásra előbb vagy utóbb mindenképpen sor kerül.

A társadalmi forradalom és a politikai forradalom

Említettük, hogy különbséget kell tenni társadalmi és politikai forradalom között. Társadalmi forradalomról akkor beszélünk, ha egy új, haladóbb termelési mód váltja fel a régit; politikai forradalomról pedig akkor, ha az új, fejlettebb termelési módot képviselő osztály elhódítja az államhatalmat a régi uralkodó osztálytól.

Társadalmi forradalom volt az ősközösségről az osztálytársadalomra való átmenet. Ez a társadalmi forradalom azonban nem úgy zajlott le, hogy egy új osztály kivetette volna a hatalomból a régit, hiszen az ősközösségben sem állam, sem osztályok nem voltak.

A rabszolgatartó társadalomról a feudalizmusra való átmenet szintén társadalmi forradalom volt. Ez a forradalom sem úgy zajlott le, hogy a rabszolgák osztályharca megdöntötte volna a rabszolgatartók uralmát: a rabszolgák ugyanis, bár szinte szakadatlan — nyílt vagy burkolt — osztályharcot folytattak uraik ellen, nem egy fejlettebb termelési módért harcoltak, hanem egyszerűen azért, hogy ne legyenek rabszolgák többé A rabszolgatartó társadalmat nem a rabszolgák osztályharca döntötte meg — ez csupán aláásta és meggyengítette —, hanem lényegileg az idegen hódítás, amely a régi rabszolgatartó birodalmak romjain új, fejlettebb feudális viszonyokat honosított meg.

A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet az első olyan társadalmi forradalom, amely nem mehet végbe politikai forradalom nélkül, tehát anélkül, hogy a régi rend méhében kifejlődött és az új, fejlettebb termelési módot képviselő osztály el ne hódítaná az államhatalmat az előző uralkodó osztálytól.

A polgári forradalmak

A polgári forradalom megdönti a feudális osztály hatalmát, megszünteti a hűbéri társadalmi viszonyokat, *betetőzve* azt az átalakulást, amely már a feudális rendben megkezdődött. Törvényesíti a tőkés termelést, és ezzel szabaddá teszi az utat a tőkés termelőerők fejlődése számára. A polgári forradalom, amelynek teljes végbevitele általában hosszú évtizedekig tart, a tőkésállam és a kapitalizmus fejlődését előmozdító jogi rendezéssel és az azt szolgáló intézményrendszer megteremtésével lezárul.

A polgári forradalom vezető ereje a burzsoázia, a tőkések osztálya. Ez az osztály a feudalizmus korában bontakozik ki. Amint már szó volt róla, a feudalizmus két alapvető osztálya a földesuraké és a jobbágyoké. A burzsoázia még nem alapvető osztály, mégis csak ő állhat a társadalmi átalakulásért folytatott harc élére, mint az új, fejlettebb termelési mód hordozója. A parasztság *hajtóereje* ugyan ennek a változásnak — osztályharcával éppúgy meggyengíti és aláássa a feudalizmust, mint annak idején a rabszolgák a rabszolgatartók uralmát —, de szétszórtsága és mind technikai, mind kulturális elmaradottsága miatt nem tűzhet ki célul egy fejlettebb termelési módot.

A polgári forradalmak korszaka a XVII. században kezdődött és máig sem fejeződött be: ma is vannak olyan országok — pl. Latin-Amerikában vagy Ázsiában —, ahol még mindig megoldatlan a feudális viszonyok felszámolása.

Aszerint, hogy a burzsoázia a társadalmi fejlődés milyen fokán lép a porondra, megkülönböztetünk *korai, klasszikus* és *kései* polgári forradalmakat. A korai polgári forradalmakban — pl. a XVII. századbeli angol és németalföldi forradalmakban — a burzsoázia végül is kiegyezett a konzervatív földbirtokosokkal, és megosztotta velük a hatalmat, elsősorban azért, mert még nem volt elég ereje a hatalom önálló gyakorlásához. A klasszikus polgári forradalom példája az 1789-ben kirobbant Nagy Francia Forradalom, amelyben a burzsoázia a plebejus, népi tömegekkel szövetségben harcolt a feudalizmus ellen, és gyökeresen kiirtotta a hűbéri viszonyokat. A kései polgári forradalom példája a XIX. század közepén lezajló német forradalom, amelynek időpontjában a munkásosztály már önálló politikai erőként lépett fel, s ezért a burzsoázia szövetséget kötött vele szemben saját ellenfelével, a földbirtokos nemességgel.

A forradalmak nem mindig nyilvánulnak meg a történelem során „tisztán". Osztályjellegük lehet homogén, mint pl. a polgári vagy a szocialista forradalmak esetében, lehet összetett, heterogén. Korunkban a forradalom két alaptípusa – a polgári és a szocialista forardalom – mellett léteznek s létezhetnek különböző egyéb: nemzeti demokratikus, valamint általános demokratikus forradalmak is.

A nemzeti demokratikus forradalom többnyire a nemzeti vagy gyarmati elnyomás alatt levő országokban bekövetkező gyökeres hatalmi átalakulás. A néptömegek széles körű bevonásával felszámolja az imperialista anyaországtól való függést. Megszünteti a kapitalizmus fejlődését gátló viszonyokat, megteremti a társadalom demokratikus átalakulásának feltételeit, sőt esetenként teret nyithat a szocialista orientáció számára is.

Az általános demokratikus forradalom többnyire a polgári társadalmakban meghonosodott fasiszta vagy egyéb antidemokratikus rendszereket felszámoló forradalom. Ennek során a dolgozók aktívan részt vesznek a társadalmi haladásért folyó küzdelemben. Olyan új típusú demokratikus rendszer alakul ki, amely a polgári demokráciánál szélesebb beleszólást biztosít a nép számára. Ez a rendszer közvetlenül még nem haladja meg a polgári társadalmi-gazdasági viszonyokat, de magában rejti a szocialista átalakulás lehetőségét. Ilyen természetűek voltak kezdeti szakaszukban a népi demokratikus forradalmak, így kezdődött a kubai forradalom is.

A forradalomnak ez a két típusa kapitalista és szocialista úton egyaránt továbbfejleszthető. Az, hogy melyik fejlődési irány valósul meg, az osztályok harcától, az erőviszonyok alakulásától függ. A második világháború után a reakció erőinek felülkerekedése vetett véget annak, hogy a nyugati kapitalista országokban megindult népi demokratikus fejlődés szocialista forradalommá érlelődjön. 1975-ben viszont a demokratikus haladó és szocialista erők dél-vietnami győzelme biztosította azt, hogy Dél-Vietnam nemzeti demokratikus forradalma szocialista forradalommá fejlődjön.

A szocialista forradalom

A szocialista forradalom a társadalmi forradalmak sajátos típusa. Eredményeként a munkásosztály kerül hatalomra. Létrejön a munkáshatalom, a *proletárdiktatúra.* A szocialista forradalom *nem tetőzheti be* a tőkés gazdasági rendben végbemenő változásokat, mivel a szocialista viszonyok mentesek a kizsákmányolástól, és a kizsákmányoló társadalomban nem alakulnak ki a „csírái". Így a proletárforradalom az egész társadalom újraalakításának, átformálásának *kezdete* és *feltétele.* A szocialista hatalom talaján kibontakozó társadalmi forradalom teremti meg a szocializmus felépítésének lehetőségét.

A szocialista forradalom abban is különbözik a korábbiaktól, hogy nem egy újfajta kizsákmányoló társadalmat állít a régi kizsákmányoló társadalom helyébe, hanem eltörli, felszámolja a kizsákmányolás mindenféle fajtáját.

A szocialista forradalom a különböző történelmi időszakokban különbözőképpen valósul meg. A Nagy Októberi Forradalom fegyveresen győzött. Fegyveres harc során jött létre a Szlovák Tanácsköztársaság. A Magyar és a Bajor Tanácsköztársaság – ettől eltérően – viszonylag „békés" hatalomátvétellel jött létre.

Az első világháború utáni forradalmi hullám eredményeként a proletárdiktatúra szovjet formái jöttek létre. A második világháború antifasiszta harcainak szocialista forradalommá való átfejlődése nyomán a proletárdiktatúra népi demokratikus formája alakult ki. A kubai forradalom a szocialista átalakulás különleges, sajátos útját jelentette.

Előre látható, hogy a szocialista forradalmak a jövőben további változatos formákat fognak ölteni. Ezért nem lehet és nem szabad a szocialista forradalmakat egyik vagy másik formájukkal azonosítani.

A szocialista forradalom nemzeti sajátosságaiból azonban nem következik, hogy nincsenek közös és általános vonásaik. Lenin írja: „Az átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba természetesen feltétlenül létrehozza a politikai formák óriási gazdagságát és változatosságát, de a lényeg emellett elkerülhetetlenül ugyanaz lesz: a *proletariátus diktatúrája.*"[6]

4. A SZOCIALISTA ÁLLAM KÉRDÉSEI

A kapitalizmusból a kommunizmusba való átmeneti időszak

A szocialista forradalom eredményeként létrejön a szocialista államhatalom. Megkezdődik a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető átmeneti korszak. Marx erről a következőket írja: „A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint a *proletariátus forradalmi diktatúrája.*"[7]

Az átmenet első szakaszában felépül a szocialista társadalom, a kommunizmus alsó foka. Ennek létrejötte után végbemegy az

[6] LÖM 33. köt. 32. old.

[7] MEM 19. köt. 26. old.

átmenet a társadalmi fejlődés magasabb fokára – a szó tulajdonképpeni értelmében vett kommunizmusra. Ezzel Marx szerint lezárul az emberiség előtörténete és megkezdődik az emberiség igazi története, megvalósul a szabadság birodalma.

A kapitalizmusból a kommunizmusba vezető átmeneti korszakra azért van szükség, mert az új, kizsákmányolástól mentes társadalmi formát nem lehet egy csapásra megteremteni. Egyrészt a régi, elavult rend képviselői még sokáig erősen tartják magukat. Másrészt a szocialista államhatalom megteremtése utáni társadalom viszonyai még magukon viselik a kapitalizmus sok jegyét. Az építés körülményeire pl. hosszú ideig rányomja bélyegét a kapitalista örökség és környezet, valamint az a körülmény, hogy a szocializmus feltételei csak fokozatosan alakulhatnak ki. Az új társadalom építéséhez nincs elég iskolázott, kulturált, művelt ember stb. Lenin így ír erről: „A régi utópista szocialisták úgy képzelték, hogy a szocializmust fel lehet építeni más emberekkel, hogy előbb derék, minden tekintetben kifogástalan, jól képzett embereket nevelnek és ezekből fogják felépíteni a szocializmust. ... A kapitalizmus csak egy kisebbségnek biztosít kultúrát. Márpedig nekünk ebből a kultúrából kell felépítenünk a szocializmust. Más anyagunk nincs ... A szocializmusnak győznie kell, és nekünk, szocialistáknak és kommunistáknak gyakorlatilag be kell bizonyítanunk, hogy képesek vagyunk felépíteni a szocializmust ezekből a téglákból, ebből az anyagból, képesek vagyunk felépíteni a szocialista társadalmat olyan proletárokból, akik csak elvétve jutottak kultúrához, és burzsoá szakemberekből."[8]

Mind a régi viszonyok leküzdése, mind az új viszonyok megteremtése, az emberek nagy tömegének átnevelése hosszabb időt, egy egész történelmi korszakot igényel.

Az átmenet nehézségeit fokozza az a tény, hogy a szocialista forradalom eddig olyan országokban győzött, ahol a termelőerők viszonylag fejletlenek voltak, a lakosság zömét többnyire a parasztság alkotta, a munkásosztály létszáma messze elmaradt a paraszti és kispolgári tömegekké mögött, s a mezőgazdaságban csaknem mindenütt fennálltak még a feudális viszonyok. (Fej-

[8] LÖM 38. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 51—52. old.

lett iparral csupán az NDK és Csehszlovákia rendelkezett, de kezdetben még ebben a két országban is hiányzott a megfelelő nehézipari bázis.) Ráadásul ezekben az országokban súlyos károkat okozott a háború (a világháború mindenütt, több országban, így a Szovjetunióban is, a polgárháború, az ázsiai szocialista országokban pedig ezen felül a korábbi gyarmati és félgyarmati helyzet).

A szocializmust építő országok tehát a fejlett tőkésországokhoz képest eleve hátrányos helyzetben kezdték építeni új történelmi korszakukat. Nehézségeiket csak fokozza, hogy kapitalista környezetben alakítják ki az új rendet. Az imperialista körök pedig sohasem adták fel a szocializmus aláásására és megsemmisítésére irányuló szándékukat. Fegyverkezésükkel, katonai fenyegetéseikkel arra kényszerítik a szocialista országokat, hogy anyagi eszközeik jelentős részét védelmi célokra fordítsák. A szocialista országok fejlődését tehát napjainkban nemcsak a szocializmus törvényei határozzák meg, hanem azt a gazdasági, politikai, katonai és ideológiai nyomás is, amelyet ezekre az országokra az imperialista környezet gyakorol.

A proletárdiktatúra a szocialista állam első szakaszának hatalmi formája

A szocialista forradalom eredményeként létrejövő szocialista állam első szakaszának hatalmi berendezése *a proletárdiktatúra, a munkáshatalom.*

Mi a proletárhatalom? A munkásosztály más osztályokkal meg nem osztott hatalma, diktatúrája a dolgozó nép ellenségeivel szemben és a legszélesebb demokrácia a dolgozó tömegek számára. Olyan szövetség és együttműködés a többi dolgozó osztállyal, amelynek célja a szocializmus felépítése.

Lenin ezt írja: „A burzsoázia megdöntése csak úgy valósítható meg, ha a proletariátus *uralkodó osztállyá* válik, amely meg tudja törni a burzsoázia elkerülhetetlen, kétségbeesett ellenállását, és a dolgozók és kizsákmányoltak *egész* tömegét meg tudja szervezni egy új gazdasági forma megteremtésére.

A proletariátusnak szüksége van az államhatalomra, a hatalom központosított szervezetére, az erőszak szervezetére – azért is, hogy a kizsákmányolók ellenállását elnyomja, és azért is,

hogy a lakosság hatalmas tömegeit, a parasztságot, a kispolgárságot és a félproletárokat *vezethesse* a szocialista gazdaság »berendezésében«.[9]

A munkáshatalom fő funkciói:

– a szocialista társadalom gazdasági építése;

– az állami szervezet és a politikai rendszer szocialista irányú átszervezése;

– a legszélesebb körű demokrácia biztosítása;

– a kiszákmányoló osztályok szellemi monopóliumának megtörése, a szocialista eszmék döntő befolyásának biztosítása.

A proletárhatalom *munkás* jellege nem jelent valamiféle diszkriminációt a többi dolgozó osztállyal szemben. Ellenkezőleg, minthogy a szocialista célkitűzések nem csupán a munkásosztály, hanem valamennyi dolgozó igazi, tartós érdekei is, a munkásérdekek ingadozásmentes érvényesítése a dolgozók összességének érdekeit szolgálja.

Miután a szocializmus, a kommunizmus felépítése minden dolgozó osztály és réteg közös érdeke, ennek alapján létrejöhet a munkásosztály és a nem proletár rétegek szoros együttműködése és tartós szövetsége. Lenin ezért nevezte a proletárdiktatúrát *különleges osztályszövetségnek.* Ez először is olyan osztályok közötti szövetséget jelent, amelyek gazdaságilag, politikailag, társadalmilag, szellemileg nem egyformák. Továbbá, a munkáshatalom körülményei között *az osztályok együttműködése nem öncélú, hanem a szocializmus, az osztály nélküli társadalom felépítésére irányul.* A proletárhatalom különleges osztályszövetség olyan szempontból is, hogy *a munkásosztály vezető szerepe állami formát ölt,* azaz a munkásság a többi osztályt az állami szervezet, intézményrendszer segítségével vonja be a szocializmus építésébe és a hatalomgyakorlásba.

A proletárdiktatúra új módon diktatórikus és új módon demokratikus hatalom. A munkáshatalom, mint Lenin írja, nem ámít senkit és önmagát sem a szabadságról, egyenlőségről stb. szóló édeskés beszédekkel.[10]

Az összes forradalmak tapasztalata egyaránt bizonyítja, hogy

[9] LÖM 33. köt. 24. old.

[10] Lásd LÖM 38. köt. 361. old. — A kérdésről lásd 325—366. old.

a társadalom minden gyökeresebb átalakulása után a hatalomra került osztály diktatúrát hoz létre, amelynek segítségével elnyomja a volt uralkodó osztály restaurációs törekvéseit. A proletariátus hatalma, annak ellenére, hogy az eddigi államtipusoktól eltérően a nagy többség, a dolgozók hatalma, nem mondhat le az osztályerőszak alkalmazásáról. El kell nyomnia a volt kizsákmányoló osztályok ellenállását és restaurációs törekvéseit. A munkáshatalomnak a volt kizsákmányoló osztályokkal szemben alkalmazott osztályelnyomása azonban gyökeresen különbözik más osztályok diktatúrájától, amennyiben az addig elnyomott és kizsákmányolt többség diktatúrája a volt kizsákmányoló kisebbség felett. Ez az osztályelnyomás nem a kizsákmányolás fenntartására, hanem mindenfajta kizsákmányolás teljes felszámolására irányul.

Új típusú hatalom a proletárdiktatúra olyan értelemben is, hogy a legdemokratikusabb osztályuralmat jelenti. Ez a hatalom a történelemben első ízben törölt el mindenfajta generációs, nemi, vallási, nemzetiségi vagy faji eltéréseken alapuló reakciós megkülönböztetést, s ezzel biztosítja a dolgozó állampolgárok egyenlő jogait. A jogegyenlőség kimondásán túl a szocialista állam átveszi és újjáformálja a történelem során megalkotott szabadságjogokat és újakkal egészíti ki őket. A proletárdiktatúra demokratizmusára jellemző, hogy nem elégszik meg a jogok rögzítésével, hanem gondoskodik arról is, hogy a dolgozók élhessenek is e jogokkal, biztosítja ehhez az anyagi, politikai és kulturális feltételeket.

A proletárdiktatúra lényege az új szocialista társadalom építése. Mint Lenin írja, a proletárdiktatúra „nemcsak erőszak a kizsákmányolókkal szemben, sőt nem is legfőképpen erőszak. Ennek a forradalmi erőszaknak gazdasági alapja, életképességének és sikerének záloga az, hogy a proletariátus a társadalmi munkaszervezetnek magasabb típusát képviseli és valósítja meg, mint a kapitalizmus. Ez a lényeg. Ez a kommunizmus elkerülhetetlen teljes győzelmének erőforrása, záloga."[11]

[11] LÖM 39. köt. 14. old.

A szocializmus politikai rendszere és a szocialista társadalom szervezetei

A szocializmus politikai rendszere magába foglalja mindenekelőtt *a marxista pártot, a szocialista államot,* minden *szocialista* és egyéb *következetesen haladó* jellegű *szervezetet, intézményt, mozgalmat, a szocializmus iránt elkötelezett erők egyesüléseit.*[12]

A szocializmus polititkai rendszerében a társadalom vezető ereje a marxista párt, amely irányító szerepét a társadalom szolgálatának tekinti. A kommunista párt vezető szerepe a szocialista államban a társadalom objektív viszonyaiból következik. A marxista párt mindenkor a dolgozó osztályok haladó, öntudatos, aktív képviselőinek szervezete, amely nemcsak élenjáró elmélettel, hanem sokoldalú szervezeti tapasztalatokkal és magas fokú szervezőkészséggel rendelkezik, képes mozgásba hozni és irányítani a párton kívüli dolgozók nagy tömegeit.

A szocializmus politikai rendszerében a marxista párt sajátos közvetítő funkciót is ellát, összeköti a dolgozók és az állam tevékenységét. Egyrészt képviseli és kifejezi a dolgozók akaratát, a dolgozók véleményének és érdekeinek határozott formát, keretet biztosít; másrészt megfogalmazza a dolgozó tömegek érdekeinek megfelelő politikát, és nemcsak önmaga, hanem az általa orientált és meggyőzött tömegszervezetek, valamint az állami intézményrendszer segítségével munkálkodik ennek valóra váltásán.

A párt mellett a szocialista elkötelezettségű, osztályjellegű szervezeteknek és mozgalmaknak is nagy jelentőségük van abból a szempontból, hogy védik a dolgozók különböző csoportjainak érdekeit és bevonják őket a szocializmus építésébe. A szakszervezetek a szervezett dolgozókat, a KISZ az ifjúságot, a békemozgalom a békéért harcoló dolgozókat tömöríti stb.

[12] Több szocialista országban, így pl. az NDK-ban, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Bulgáriában, Kínában, Vietnamban a marxista párt mellett léteznek nem marxista jellegű pártok és haladó jellegű vallási politikai szervezetek. Ezek szintén a szocialista rendszer szerves részét alkotják.

A szocialista állam funkciói

A szocialista társadalomban is megtalálható a hatalmi és a kormányzati szervek közötti munkamegosztás. A szocialista állam intézményesült formában, rendszeresen és szervezetten a munkásosztály megbízottjaként, a dolgozók akaratának végrehajtójaként tevékenykedik. Ezért is mondta ki az MSZMP XI. kongresszusa: „A szocialista állam fenntartására és erősítésére mindaddig szükség van, amíg az imperializmus léte veszélyezteti a világ békéjét, amíg külső és belső reakciós erők zavarkeltő kísérletei akadályozhatják a szocializmus építését. Társadalmunk belső fejlődése is szükségessé teszi az állam fennmaradását mindaddig, amíg a gazdasági és kulturális építés alapvető feladatai csak az állam irányító és szervező tevékenységével oldhatók meg."[13]

A szocialista állam is állam. De gyökeresen különbözik a kizsákmányoló államoktól. Először is abban, hogy a lakosság nagy többségének, a dolgozóknak az érdekeit szolgálja. Másodszor abban, hogy apparátusának tagjai a dolgozók soraiból kerülnek ki. Harmadszor, a szocialista állam működését közvetlenül vagy közvetve maguk a dolgozók irányítják és ellenőrzik, főleg társadalmi szervezeteik, mindenekelőtt a kommunista párt révén. Negyedszer, a szocialista állam mind nagyobb mértékben vonja be funkcióinak ellátásába a dolgozók tömegeit és szervezeteit.

A szocialista államnak a dolgozó népet szolgáló tevékenysége elsősorban ennek a szervezetnek állandó és intézményesült működésében, az állam *funkcióiban* fejeződik ki.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában a szocialista állam funkciói közé tartozik a *belső elnyomás* is, amely a kizsákmányoló osztályok felszámolására, valamint a belső rend és a közbiztonság fenntartására irányul.

A szocialista állam *legfőbb funkciója az új társadalmat építő, szervező és nevelő tevékenység.* Ide tartozik a társadalom gazdasági, politikai és kulturális életének szocialista átalakítása, az egész nép szükségleteit szolgáló feladatok (pl. egészségvédelem, környezetvédelem stb.) ellátása, a szocialista rendszer sza-

[13] Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 501. old.

kadatlan fejlesztése, a tömegek munkájának, energiájának tudatos megszervezése, a tudatosság, tervszerűség és szervezettség érvényesítése a társadalom vezetésében.

A szocialista államnak nagyon fontos *külső funkciói* is vannak. Megszervezi és védi a szocialista társadalmat a külső ellenséges támadástól. Együttműködik a szocialista országokkal, küzd a békéért, gondoskodik a különböző országok, különösen a szocialista államok és a harmadik világ országai közötti államközi kapcsolatok kialakításáról és fejlesztéséről.

A szocialista állam és a szocialista demokrácia

A szocialista hatalom abban is különbözik minden megelőző államtól, hogy *létrejöttétől kezdve* új típusú demokráciát valósít meg.

A szocialista demokrácia munkásdemokrácia, amelyet elsősorban a munkásosztály érdekei, nézetei, szokásai, életvitele határoz meg. Ebben fejeződik ki, hogy a munkásosztály a szocializmust, a kommunizmust építő társadalom vezető osztálya.

Mivel a szocializmus, a kommunizmus építése nemcsak a munkásosztálynak, hanem minden dolgozó osztálynak és rétegnek a legbensőbb történelmi érdeke, a szocialista demokrácia a legszélesebb körű tömegdemokráciává válhat. A szocialista demokrácia egész intézményrendszere először is arra irányul, hogy minél szélesebb tömegeket vonjanak be a hatalom gyakorlásába; másodszor, hogy lehetővé tegyék számukra a kormányzás tartalmának-irányának közvetlen vagy közvetett meghatározását és ellenőrzését. *Ez a demokrácia tehát részben közvetett, részben közvetlen demokratikus eszközök alkalmazásán, a nép aktivizálásán nyugvó uralom, amely a tömegek érdekében és velük együtt valósul meg.*

A szocialista demokrácia elsősorban a politika területén érvényesül és döntően a politika szabályozását valósítja meg. Annak következményeként azonban, hogy köztulajdon van, amely az egész társadalom érdekét szolgálja, továbbá, hogy a szocialista állam a dolgozó nép megbízottjaként jelentős szervező, nevelő, társadalomirányító tevékenységet folytat, valamint, hogy a kommunista párt vezető szerepet tölt be, a demokrácia kiléphet a po-

litikai szféra kereteiből és áthathatja a társadalmi élet csaknem minden területét.

A demokrácia olyan lényeges megnyilvánulási formái, mint pl. a véleménynyilvánítás, a bírálat, a különböző alternatívák vitája, a többségi véleményt figyelembe vevő szabályozás, a széles körű népi ellenőrzés stb., kiterjednek a gazdasági folyamatok vezetésére, az ügyintézésre, az ellenőrzésre éppúgy, mint a kultúrára, a szociális szférára, az emberek közötti viszonyok szabályozására stb. Ezzel lehetővé válik, hogy a dolgozók közvetlenül, illetve közvetetten – képviselőik útján – a politikán kívül is érvényesíthessék akaratukat, megvalósíthassák minden társadalmi területre kiterjedő uralmukat.

A szocialista demokrácia a legszélesebb szabadságjogot biztosító népuralom. A szocialista demokráciában *„a törvényesség egy és oszthatatlan"*, nincsen külön törvény a vezetők és a vezetettek számára. Emellett a szocialista demokrácia új jogokat is biztosít, amelyek előmozdítják az egyén emberi szabadságának és sokoldalú kibontakozásának elérését.

A szocialista demokrácia magába foglalja *a jog és a kötelesség egységét.* Nincsen jog kötelességteljesítés nélkül és nincsen kötelességteljesítés megfelelő jogok biztosítása nélkül.

A szocialista demokrácia formái állandóan változnak. Formája, mértéke mindenkor a konkrét történelmi helyzettől függ.

A szocialista demokrácia fejlesztésének feltételei, szükségessége és fő feladatai

Az elmúlt évtizedekben országunkban bekövetkezett fejlődés lehetővé és egyben szükségessé teszi, hogy újabb lépést tegyünk előre a szocialista demokrácia fejlesztésének útján. Az MSZMP XII. kongresszusa leszögezte: „A szocialista demokrácia érvényesülésének eddigi eredményeivel nem lehetünk megelégedve. Gondoskodni kell róla, hogy a szocialista demokrácia fórumai rendeltetésüknek megfelelően, tartalmasan működjenek. Minden munkahelyen, minden közigazgatási egységben növekedjék a dolgozók részvétele az ügyek intézésében, és az egyrészt terjedjen ki a véleményezésre, a javaslattételre, az ellenőrzésre, va-

lamint – mindazokban az esetekben, ahol lehetséges és szükséges – a döntésekre is."[14]

Milyen feltételek teszik lehetővé a szocialista demokrácia fejlesztését?

Mindenekelőtt az, hogy hazánkban nincs kizsákmányolás, és ennek következtében nincsen olyan ellenséges osztály vagy réteg, amely a demokratikus jogok kiszélesítését felhasználná a szocializmus ellen. Nincs tehát olyan belső erő, amely rendszerünket megdönthetné, kívülről pedig a szocialista országok szövetségi rendszere véd bennünket.

Másodszor, a szocializmus alapjainak lerakása után a társadalom gazdasági és politikai helyzete megszilárdult. A dolgozó osztályok és rétegek érdeke egyre több ponton egybeesik, egyre erősödik közöttük a szövetség.

Harmadszor, a dolgozó tömegek a munkáshatalom évtizedei alatt hozzászoktak a demokratikus rendhez, mind többen és mind jobban megtanulták a közügyek demokratikus intézését.

A szocialista demokrácia fejlesztése szükségszerű. Ezt először is az teszi elkerülhetetlenné, hogy *a szocialista építés megköveteli a dolgozó tömegek aktivitásának* további *kibontakoztatását.* Ehhez viszont meg kell teremteni a megfelelő feltételeket, lehetőségeket.

Másodszor, ahhoz, hogy a dolgozó tömegek valóban szocialistává váljanak, elengedhetetlen, hogy *tudatosan bekapcsolódjanak a közügyek intézésébe.*

Harmadszor, a szocialista demokrácia s ezen belül a tömegek aktivitásának fejlődése előmozdítja, hogy a dolgozók feltárhassák és *realizálhassák* mindazokat *a pozitív lehetőségeket,* amelyeket a szocializmus magába rejt, és hatékonyan *küzdhessenek a* különböző *negatív tendenciák ellen.*

Végül, de nem utolsósorban, a szocialista demokrácia fejlett formájában *vonzó példa lehet a tőkés világ dolgozói számára.*

A szocialista demokrácia feltételezi a dolgozó tömegek társadalmi aktivitásának fokozását. Ez összetett feladat, magába foglalja: 1. a különböző határozatok előkészítésében és meg-

[14] Az MSZMP XII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1980. 101. old.

hozatalában, 2. a döntések végrehajtásában, valamint 3. a végrehajtás ellenőrzésében való részvételüket.

A tömegek részvétele mindenekelőtt a különböző határozatok megalkotásában jelentős. A dolgozók pótolhatatlan helyzetismerettel rendelkeznek. Ezzel jól kiegészíthetik a vezetők tájékozottságát. Továbbá, a határozathozatal során a tömegeket tájékoztatni kell a döntések indítékairól, végrehajtásuk menetéről és ezek várható következményeiről. A döntés jogának megosztása növeli a dolgozók felelősségérzetét. Ez egyúttal az egyik fontos biztosítéka is annak, hogy a határozatokat a tömegek támogassák és végrehajtsák.

A demokrácia fontos területe, hogy a tömegeknek joguk legyen bekapcsolódni a határozatok végrehajtásának ellenőrzésébe, a szocialista szervek felügyeletébe. Ez először is arra ösztönöz, hogy érdemben megismerjék azt, amit ellenőrizniük kell. Másodszor, az ellenőrzés azonosulást jelent azzal az üggyel, amelynek érdekét szolgálja. Ily módon a nép ellenőrző tevékenysége növeli a dolgozó tömegek felelősségérzetét és aktivitását. Ezzel kapcsolatban Kádár János így fogalmazott: „Ha minden állampolgárunk mindenütt szocialista vívmányaink birtokosaként védi rendszerünket és eredményeit, szemben áll rosszindulatú bírálóival és csorbítóival és a visszaélőkkel, ha mindenki saját példás magatartásával és munkájával bizonyítja, hogy nálunk a hatalom és minden jog a dolgozó népé, de a jog és az igazság a helytállás és a követelményteljesítés révén valósul meg - akkor ez hatalmas lendületet ad a demokrácia fejlődésének."[15]

A szocialista demokrácia nem jelenti azt, hogy a dolgozó tömegek önmaguktól, automatikusan, spontánul aktivizálódnak a társadalom ügyeinek intézésére. Attól sem válnak a közélet aktív szereplőivé, ha pusztán felszólítják őket erre. Ösztönös vonzódásukat tudatosan kell megszervezni és orientálni. Ennek érdekében nagyon fontos a tömegek aktivitását gátló tényezők — a bürokratikus, lélektelen ügyintézés, a formalizmus, az újtól és a felelősségtől való irtózás stb. — megszüntetése. Ugyanakkor kedvező feltételeket kell teremteni a dolgozók aktív tevékenysége számára. Erősíteni kell bennük azt a meggyőződést, hogy

[15] Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1967. 39. old.

képesek a társadalom ügyeinek intézésére, egyidejűleg pedig fel kell lépni a szakértői, a vezetői gőg ellen, a néptől való elszakadás tendenciái ellen.

A tömegdemokrácia fejlesztése érdekében meg kell jelölni, hogy a társadalom ügyeinek intézésében a dolgozók hol és milyen szerepet játszhatnak. Végül, a pártnak saját tevékenységével kell példát mutatnia arra, miként kell részt venni a közösségi életben.

Az MSZMP X., XI. és XII. kongresszusa a szocialista demokrácia fejlesztésével kapcsolatban egyik döntő feladatként a *munkahelyi demokrácia fejlesztését* jelölte meg. A munkahelyi demokrácia a különböző munkaterületeken eltérő módon nyilvánulhat meg. Bárhol legyen is azonban a munkahely, a dolgozók elidegeníthetetlen jogaihoz hozzátartozik a munkahelyi demokráciához való jog. Ez azt jelenti, hogy akár közvetve, akár közvetlenül, biztosítani kell a dolgozók részvételét a döntéshozatalban, a végrehajtásban és ennek ellenőrzésében.

A munkahelyi demokrácia nemcsak a dolgozók, a beosztottak, hanem a vezetők érdeke is. Ezzel olyan ösztönzőhöz jutnak, olyan erőforrásra tesznek szert, amely elősegíti az adott terület munkájának állandó fejlődését.

Fontos, hogy a vezetés konkrétan jelölje meg, hol, miben, hogyan vehetnek részt a dolgozók, mire terjed ki jogkörük, a javaslattételi és a véleményezési jog, az egyetértési és kifogásolási jog, a döntési és ellenőrzési jog stb. A munkahelyi demokrácia kibontakoztatásának alapvető feltétele, hogy a dolgozó tömegeket kellően felkészítsük arra, hogy munkahelyük kérdéseiben kiigazodjanak és azokban szocialista módon állást tudjanak foglalni.

A szocialista demokrácia feltételezi a vezető szervek demokratikus vezetési stílusát és a választott vezetők demokratikus magatartását.

A közéleti aktivitás fejlesztésének feltételeiről Lenin így nyilatkozott: „A tömegnek legyen joga felelős vezetőket választani magának. A tömegnek legyen joga leváltani őket, a tömegnek legyen joga ismerni és ellenőrizni működésük legkisebb tényeit is."[16]

[16] LÖM 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 145. old.

A szocialista demokrácia kibontakoztatása nem egyszerű feladat. Az utóbbi időben számos új eredmény született e téren, ennek ellenére az MSZMP KB 1983. április 12–13-i határozata azt állapította meg, hogy erőfeszítéseink ellenére „nem értünk el kellő eredményt a szocialista demokrácia fejlesztésében. Olyan megoldások felé kell haladnunk, amelyek egyrészt szolgálják a dolgozók szélesebb körű, aktívabb részvételét a döntéshozatalban, a végrehajtásban, az ellenőrzésben és a munka hatékonyságának javítását. Szükség van választási rendszerünk továbbfejlesztésére, a népképviseleti szervek szerepének növelésére stb."[17]

A szocialista állam fejlődésének szakaszai

A szocialista állam fejlődése során eddig *két fő forma* volt megkülönböztethető: a proletárdiktatúra állama, és az egyetemes népi szocialista állam, másképpen össznépi állam.

A proletárdiktatúra a szocialista forradalmat követő időszakban a munkásosztály hatalmának formájaként jelenik meg a történelem színpadán .A fejlett szocialista társadalom felépítésével, az új társadalmi rend teljes és véglegesnek tekinthető győzelmével a proletárdiktatúra betölti történelmi feladatát, és történelmi szükségszerűsége – a szocialista társadalom belső viszonyai szempontjából – átalakul. A szocialista hatalom fejlődésének második szakaszában egyetemes, össznépi szocialista hatalommá alakul.

Az össznépi szocialista hatalomban a társadalmon belül kiteljesedik, szinte kizárólagossá válik az új társadalom építésének funkciója. A szocialista demokrácia csaknem az egész népre, nemzetre kiterjed, új dimenziókban fejlődhet és új, változatos formákat ölthet. A szocialista tudatosság magasabb szintre emelkedik.

Az össznépi szocialista állam a *fejlett szocializmus* államformája. A munkásállammal egyező vonása az, hogy szintén a dolgozó nép szervezete. Alapvetően funkcióik tartalma és rendszere is azonos.

[17] Az MSZMP KB 1983. április 12—13-i ülésének dokumentumai. 40. old.

Az össznépi államra azonban már *nem hárul a belső osztályelnyomás feladata*. Ez az állam a felépített szocializmus alapján, tehát saját szerves bázisán működik; tevékenységének fő iránya a kommunizmus építése. Ezt a korábbinál szélesebb népi egységgel, nagyobb fokú tudatossággal, népi együttműködéssel tudja elvégezni. Ez azonban hosszú történelmi folyamat.

A fejlődés jelenlegi szakaszában államunk a munkáshatalom állami formája. A szocialista állam fontos szerepet játszik a fejlett szocialista társadalom építésében és védelmében, a társadalom közösségi érdekeinek érvényesítésében, a gazdasági és kulturális nevelési feladatok végzésének szervezésében és irányításában, belső vívmányainak és külső határainak védelmében. A szocialista állam erősítése és fejlesztése alapvető jelentőségű feladat. „Az MSZMP KB határozata a XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól" c. határozatban a következőket olvashatjuk: „A XII. kongresszus határozataival összhangban meg kell gyorsítani a társadalomirányítás, a politikai rendszer fejlesztésére irányuló munkát. A hatáskörök pontosabb elhatárolásával, az állami és társadalmi szervek tevékenységének jobb összehangolásával, a közigazgatás korszerűsítésével, az ügyintézés egyszerűsítésével is növelni kell az irányítás hatásfokát és csökkenteni a bürokráciát."[18]

[18] Ugyanott, 41. old.

III. téma

A TÁRSADALOM SZELLEMI ÉLETE

1. fejezet

A TÁRSADALMI TUDAT

Tankönyvünk előző fejezetei elsősorban az alapvető anyagi, társadalmi viszonyokat, a gazdasági, szociális és politikai folyamatokat, azok törvényszerűségeit tárgyalták. A társadalom történelmi materialista magyarázata azonban nem áll meg az említett területek elemzésénél. Arra is válaszolnia kell, hogy mi jellemzi a társadalom szellemi életét, milyen törvények működnek a társadalmi tudat mozgásában.

1. A TÁRSADALMI TUDAT SZERKEZETE

A dialektikus materializmus tárgyalása során beszéltünk már a tudatról általában: megvizsgáltuk eredetét, funkcióit, az anyagi világhoz (a léthez) való viszonyát. A következőkben a társadalmi tudatot vesszük szemügyre, azt, hogy a tudatnak milyen társadalmi meghatározottsága van és milyen szerepet játszik a társadalom életében, hogyan, milyen módokon és formákban létezik és fejlődik. *A tudat tartalmait a valóság minden területére (a természetre, a társadalomra és magára a tudatra) vonatkozó eszmék, nézetek, érzelmek együttese alkotja.* Ezek közvetlenül a valóságos emberek gondolkodásában és érzelmeiben jelennek meg, az *egyének* tudatában léteznek. Milyen értelemben beszélünk *társadalmi* tudatról? Mit értünk ezen: az egyéni tuda-

tok összességét vagy valamit, ami ettől különböző, ami nem vezethető vissza egyszerűen az egyéni tudatra?

Az egyéni és a társadalmi tudat

Születésekor az ember meghatározott anyagi és szellemi környezetet talál maga körül, nem tud még sem beszélni, sem gondolkodni, nem ismeri a társadalmilag kialakult szokásokat. Mindezt fokozatosan kell megtanulnia. A nyelvet és a logikai formákat, az együttélési szokásokat a környezet közvetíti számára; a környezet pedig maga is örökölte, az előző nemzedéktől vette át mindezt, vagy legalábbis az alapokat. A tudatnak tehát *már a legelemibb tartalmai sem pusztán egyéniek*, az egyén társadalmi közvetítéssel sajátítja el őket – olyan közvetítéssel, amelyben a legkülönbözőbb közösségek és intézmények vesznek részt: például a család, az iskola, az egyház, a tömegkommunikáció, a közvélemény stb. A közvetítés módjai és eszközei koronként változnak, de a lényeg mindig az, hogy az egyéni tudat alapvető tartalmait a társadalomtól kapja.

A társadalmi tudat kétféle módon létezik: *élő és tárgyiasult* alakban. Az *élő alak* a jelenben működő egyéni tudatok összessége, az eszmék, nézetek, vélemények, érzelmek, hangulatok, vágyak termelése és átélése, egyszóval *az emberek szellemi és pszichikai tevékenysége*. A *tárgyiasult alak* e tevékenység termékeinek nyelvileg rögzített és átadott, átörökített alakja. A társadalmi tudat tárgyiasult alakja magába foglalja az erkölcsi és vallási hagyományokat, a jogszabályokat, a művészeti alkotásokat, a tudományos műveket stb. A nyelvi rögzítés nem egyszerűen a gondolatok, érzelmek stb. szavakkal való kifejezését jelenti, hanem olyan kifejezést, amely tartósabb a kimondott szónál, megőrződik a társadalmi tudatban. (A nyelvi kifejezést itt tág értelemben fogjuk fel, beleértjük a tudományok és a művészetek nyelvét is, a matematikai vagy kémiai képletek nyelvét, a képzőművészetek kifejezési eszközeit stb.)

A két alak között *állandó kölcsönhatás* van: az élő tudat rendszeresen tárgyi alakot ölt (új könyvekben, technikai eljárásokban stb.), a tárgyiasult alak pedig az élő tudat részévé lesz (az orvostanhallgatók például könyvekből és professzoraik előadá-

saíból megtanulják a gyógyítás tudományának elemeit, és orvosokká lesznek).

Az elmondottak alapján jellemezhetjük az egyéni és a társadalmi tudat viszonyát. A kettő részlegesen egybeesik és egymás nélkül nem létezhet, de a kettő *nem is teljesen* azonos, mindegyiknek van sajátos tartalma és viszonylagos önállósága is. A társadalmi tudat a nagy embercsoportokra jellemző közös eszmei tartalmakat öleli fel, az egyéni tudat ezzel szemben számos egyedi vonást (konkrét tapasztalatokat, érzelmeket, vágyakat stb.) is tartalmaz, ilyen értelemben *sokszínűbb* a társadalmi tudatnál, úgy viszonyul hozzá, mint egyes az általánoshoz. Másrészt az egyéni tudat *szűkebb* is a társadalmi tudatnál: az egyéni tudat sohasem foghatja át mindazokat az ismereteket és egyéb eszmei tartalmakat, amelyeket az egész emberiség kitermelt, az eszméknek azt a hatalmas tömegét, amely tudományos művekben, a művészet termékeiben vagy más módokon tárgyiasult és a társadalmi tudat szerves részét alkotja. Fontos különbség továbbá, hogy az egyéni tudat *az egyén életéhez kötődik* és vele együtt szűnik meg, az emberi szellem tárgyiasult alkotásai ellenben, bár ezeket is egyének hozták létre és egyének sajátítják el, nem szűnnek meg az egyénnel, hanem tőle függetlenül léteznek egy nagyobb embercsoport (egy osztály, egy nemzet, az emberiség) közös kultúrájának, azaz a társadalmi tudatnak a részeiként.

A társadalmi tudat tárgyiasult alakja alapján mondhatjuk-e, hogy a társadalmi tudat az egyéni tudattól független? Igen is, nem is. Nem lehet független tőle, mert az egyéni tudatoktól elszakítva, rajtuk kívül semmiféle tudat nem létezik. Eszmék nincsenek, ha senki sem gondolja el őket, és senki más nem gondolhatja el őket, mint a konkrét egyén. A társadalmi tudat leginkább tárgyiasult, önálló dolgokként létező elemei sem függetlenek az egyének tudatától: egy szobor csak egy darab kő volna, ha soha senki nem nézhetné meg. Ebből a szempontból tehát a társadalmi tudat *függ az egyéni tudattól.* De – amint láttuk – az is igaz, hogy *független az egyéni tudattól:* az egyes emberek születnek, élnek és meghalnak, a társadalmi tudat fennállását azonban ez a körülmény nem érinti. A társadalmi tudat létezhet egyik vagy másik egyéni tudat nélkül, de *olyan egyéni tu-*

dat nincs, amely létezhetne a társadalmi tudat nélkül. A társadalmi tudat minden új nemzedék öröklött szellemi környezete: olyan környezet, amely egyének műve ugyan, de senki sem maga választja, és nem is változtathat rajta önkényesen. Következésképpen, *a társadalmi tudat elsődleges az egyéni tudathoz képest.*

A társadalmi tudat tárgya és szerkezete

Láttuk, hogy a társadalmi tudat tartalmát eszmék, nézetek, elméletek, érzelmek stb., röviden a valóságos világ *eszmei és pszichikai tükröződése, lenyomatai* alkotják. Most részletesebben megvizsgáljuk, hogy tulajdonképpen mi is türöződik a társadalmi tudatban, mi ennek a tudatnak a tárgya.

A társadalmi tudatban *a társadalom természeti környezete és maga a társadalom tükröződik,* beleértve a társadalom szellemi életét is.

A természet tükrözése olyan szükséglet, amely az emberi faj létezési módjából, a *munkából* következik. A munkavégzéshez ismerni kell mind a természetet, mind a munka eszközeit és eljárásait, technikáját és technológiáját. A természetre vonatkozó és a műszaki ismeretek történelmileg az egyszerű, mindennapos megfigyeléssel kezdődtek, és a tapasztalatok felhalmozódásán keresztül eljutottak a tudományig, a lényeges összefüggések, a törvények rendszeréig. Ez a történelmi folyamat, amely a jelenségszintű ismeretektől a lényegi szint feltárása felé halad, szorosan a termelőerők fejlődéséhez kötődik, és kölcsönhatásban van vele. A termelőerők mindenkori fejlettsége és az ezzel kapcsolatos szükségletek meghatározzák, hogy a természetet az ember milyen szélességben és mélységben ismerheti meg. (Nem szorul magyarázatra például, hogy az atomi szinten vagy a világűrben lejátszódó folyamatok tanulmányozása elválaszthatatlan a technika fejlettségi fokától.) Másrészt, a természetre vonatkozó ismeretek fejlődése visszahat a termelőerők fejlődésére: a nagyobb tudás fejlettebb technikában és technológiában ölt testet.

A természetre vonatkozó és a műszaki ismeretek valamennyien a társadalmi tudat alkotóelemei, a legegyszerűbb tapasztalatoktól kezdve egészen a legbonyolultabb elméleti rendsze-

rekig. A társadalmi tudatnak ezek az alkotóelemei, minthogy tárgyuk szerint a természetet tükrözik, s fejlődésük közvetlenül a termelőerők fejlődésével függ össze, *nem felépítmény jellegűek.*

Más a helyzet a társadalmi jelenségek és viszonyok tükrözése esetében, amikor a tükrözés tárgyai maguk a társadalmi viszonyok, s a tükrözés tartalmát a *gazdasági alap* határozza meg. A társadalmi tudatnak azok a formái, amelyek erre a területre vonatkoznak, *felépítmény jellegűek* A felépítmény jellegű tudatformák a következők: a *politikai,* a *jogi,* az *erkölcsi,* az *esztétikai* tudat; a *társadalomtudományok; végül* pedig a *világnézet,* amelynek két fő formája a *vallás* és a *filozófia.*

A felsorolt formák kölcsönhatásban vannak, áthatják egymást, nincs is mindig egyértelmű határ közöttük. A társadalomtudományok például magukba foglalják – egyebek között – a politika tudományát, a jogtudományt, az erkölcstant, az esztétikai tudományokat; a politikai tudatnak mindig van jogi és erkölcsi oldala, a jogi tudatnak politikai és erkölcsi tartalma stb. Ami pedig a legfontosabb, a felépítményi tudatformák valamennyien *világnézeti jellegűek,* a világnézet mindegyikükben meghatározó tartalomként van jelen.

Jelenségszint és lényegi szint

A valóság a társadalmi tudat nem felépítményi formáiban és a felépítményi formákban egyaránt tükröződhet a *jelenség* vagy a *lényeg szintjén,* illetve *ösztönösen* vagy *tudatos, rendszerezett módon. A* jelenségszintű, ösztönös tükröződést *köznapi tudatnak* nevezzük.

A *köznapi tudat* törvényszerűen ismétlődő és véletlen jelenségeket, fontos és mellékes tények tükröződését, gyakran látszatokat is magába foglal; a folyamatok, események tartós és szükségszerű mozzanataihoz rendszerint nem jut el, tartalmai sok esetben ellentmondanak egymásnak. Forrását részint a közvetlen tapasztalatok, részint az ellenőrzés nélkül átvett nézetek, szokások, hagyományok alkotják. Mindezt a köznapi tudat ösztönösen beidegződésekké, úgynevezett sztereotípiákká merevíti. A sztereotípiák közé tartoznak az *előítéletek* is. Ezeket a túlzások és hamis általánosítások jellemzik. Társadalmilag

a legveszélyesebbek a különböző nemzeti, etnikai, szociális csoportokkal kapcsolatos előítéletek.

A köznapi tudatnak, ha a jelenségek szűk köréből táplálkozik is, lehetnek igaz, helyes, előremutató tartalmai. Az emberek többségét például felháborítja az igazságtalanság, a korrupció. A köznapi tudat olyan tárgyiasult alkotásai, mint a népmesék, kifejezik az igaz ügyért küzdők iránti rokonszenvet.

A lényegi szint tükrözését illetően különbséget kell tennünk a tudatformákon belül is. A politikai, a jogi és az erkölcsi tudat megjelenik a köznapi tudatban is, lényegi szintű alakja pedig a megfelelő tudomány. Ugyanez vonatkozik a világnézetre, amely többnyire ösztönös alakban létezik, de van tudományos igényű alakja is: a filozófia.

Bonyolultabb a jelenségszint és a lényegi szint viszonya az esztétikai tudatban. Az esztétikai tudat lehet passzív és aktív, vagyis befogadó és alkotó. (Befogadás például a zenehallgatás, alkotás a zeneszerzés.) A befogadás a fejlettség sokféle fokát képviselheti, a szép és a rút ösztönös megítélésétől a kiművelt esztétikai izlésig; az alkotás terméke lényegi szinten nem egy tudomány, hanem a művészet. (Bár vannak az esztétikai tudatnak elméleti természetű megnyilvánulásai is: az esztétika tudománya, a művészeti tudományok, a zeneelmélet, a művészettörténet stb.)

A vallás esetében nem beszélhetünk lényegi szintről a valóság objektív törvényeinek tudományos megragadása értelmében (a vallás ezt a hit alapján a valóság fantasztikus megkettőzésével cseréli fel). De megkülönböztethetünk ösztönös és tudatos vallásosságot; van továbbá egy olyan tudatforma, amely szorosan a valláshoz kapcsolódik és ennek tudománya kíván lenni: a teológia. Minthogy a köznapi tudat általában megreked a felszíni jelenségeknél és a látszatoknál, a lényegi szint tudatformái (a tudományokat felölelő *elméleti tudat* és a *művészet*) túlhaladnak rajta, és gyakran ellentmondásba kerülnek vele. Marx például rámutatott arra, hogy a politikai gazdaságtannak az a tétele, amely szerint az árucserét az értéktörvény határozza meg, nem egyezik a mindennapos tapasztalattal. „Ez látszólag paradox és ellentmond a mindennapos megfigyelésnek –

írta. – De az is paradox, hogy a Föld forog a Nap körül... A tudományos igazság mindig paradox, ha a mindennapi tapasztalat alapján ítéljük meg, amely a dolgoknak csak a megtévesztő látszatát ragadja meg."[1]

A társadalmi tudat érzelmi oldala

A társadalmi közösségek kollektív tudattartalmai nemcsak gondolatok, elvek stb. formájában vannak jelen: a közös tapasztalatok és élmények kollektív érzelmeket, indulatokat, szenvedélyeket is kiváltanak. Az érzelmek fontos részét alkotják az egyéni tudatnak is. Az egyén érzelmeit azonban megsokszorozzák a nagyobb csoportok, esetleg tömegek érzelmi megnyilvánulásai. A társadalmi tudatnak szinte minden formájához törvényszerűen érzelmek tapadnak.

A művészetnek és a vallásnak például lényegi alkotóeleme az érzelem. Egy regényben vagy egy színdarabban az ábrázolt szereplők, történések, viszonyok együttérzést vagy elutasítást, lelkesedést vagy felháborodást, szeretetet vagy gyűlöletet váltanak ki az olvasóból vagy a nézőből. A vallás szempontjából az érzelmeknek talán még nagyobb szerepük van. A szertartások, amelyek szorosan hozzátartoznak a valláshoz, közvetlenül a hívők érzelmeit veszik célba. A politikában pedig az érzelmek történelemalakító erővé válhatnak. Bár maga a politika az érdekekhez és nem az érzelmekhez igazodik, céljainak érvényesítésében szüksége van a tömegek támogatására, a tömegcselekvést pedig (a tüntetéseket, sztrájkokat, felkeléseket, a forradalmakat és ellenforradalmakat) erős érzelmi-indulati töltés jellemzi. Ahogy a forradalmak nem nélkülözhetik az érdekeik tudatára ébredő tömegek jogos felháborodását, éppúgy az ellenforradalmak sem nélkülözhetik a saját érdekeik ellen uszított tömegek pogrom-hangulatát.

A tudományok tárgyuk szenvedélyektől és indulatoktól mentes, objektív ábrázolására törekednek, ezért nem lényegi kísérőjelenségük az érzelem, és nem is az a céljuk, hogy érzelmeket váltsanak ki. Ennek ellenére a tudományokhoz is kapcsolódhatnak bizonyos érzelmek.

[1] MEM 16. köt. Budapest 1964. 118. old.

A társadalmi tudat funkciói. Tudatosság és ösztönösség

Az eddig elmondottakból kiderült, hogy a társadalmi tudat a valóság eszmei és pszichikai tükre. A *tükrözés* azonban *nem az egyedüli funkciója* a társadalmi tudatnak. Nem önmagáért való tevékenység ez, hanem azt a célt szolgálja, hogy megalapozza a társadalmi tudat *elsőrendű funkcióját, a cselekvés irányítását.* A műszaki ismeretek célja például a termelőtevékenység vezérlése; a politikai eszmék a politikai tevékenységet irányítják, az erkölcsi eszmék az erkölcsi magatartást stb.

Minthogy a társadalmi tudat az élet minden területét visszatükrözi, irányító szerepe valamilyen mértékben a társadalom életének minden területén, mind az anyagi, mind a szellemi termelés fejlődésében, mind az alap, mind a felépítmény működésében érvényesül. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy az emberek minden területen és minden történelmi korszakban egyformán képesek volnának társadalmi életük tudatos irányítására. Ennek mértéke a társadalmi viszonyok fejlettségétől, továbbá attól függ, hogy a társadalom tagjai, illetve azok nagy csoportjai mennyire ismerik fel egy-egy konkrét területnek és általában magának a társadalmi mozgásnak a törvényeit. Az érdekviszonyok előmozdíthatják vagy megakadályozhatják ezt a felismerést.

A burzsoázia például, amelynek létérdeke a tőkés magántulajdon, a társadalmi haladás törvényszerűségét csak addig ismeri el, amíg az megegyezik saját tulajdonosi érdekeivel: a feudalizmussal szemben a haladás szükségszerűségét hangsúlyozza, saját termelési módját azonban öröknek nyilvánítja.

A társadalom tudatos irányítása teljes mértékben csak a kommunizmus világméretű győzelmével válik lehetővé. E tudatosság elemi formái a proletárforradalom nyomán kezdenek kialakulni, de kibontakozásuk nem feltétlenül egyenes vonalú és zavartalan. Hátráltatja a kapitalista környezet, amelynek puszta léte is gazdasági feszültségeket, ezzel összefüggésben pedig politikai és ideológiai zavarokat idézhet elő.

A társadalmi tudatosság ellentétét *ösztönösségnek* nevezzük. Az ösztönösség a tudatosság hiánya vagy alacsony foka. Ilyen

értelemben beszéltünk a korábbiakban a társadalmi tudat ösztönös szintjéről.

Lenin a következőképpen világítja meg az ösztönösség lényegét. „Amikor az emberek érintkezésbe lépnek egymással, ezt mint tudatos lények teszik. ... Az emberek, amikor érintkezésbe lépnek egymással, egyetlen valamelyest is bonyolult társadalmi alakulatban *sincsenek tudatában* – és különösen a kapitalista társadalomban *nincsenek tudatában* – annak, hogy milyen társadalmi viszonyok alakulnak ki ebből az érintkezésből, milyen törvények szerint fejlődnek ezek a viszonyok stb. Például, amikor a paraszt gabonát ad el, »érintkezésbe« lép a világpiacon a világ gabonatermelőivel, de nincs ennek tudatában, és annak sincs tudatában, hogy milyen társadalmi viszonyok alakulnak ki a cseréből."[2]

Társadalmi lét és társadalmi tudat

A társadalmi tudat, mint az előzőkből kiderült, a valóságnak a cselekvés irányítását szolgáló tükrözése. Az irányítás a tükrözésen alapul. A tükrözés a valóság minden területére kiterjed, módját és lehetőségét azonban *a társadalmi lét határozza meg.* Ez azt jelenti, hogy a természet tükrözésének legfontosabb meghatározói a *termelőerők,* a felépítmény jellegű tudatformákat pedig – elsősorban a világnézetet, amely valamennyiüket áthatja – a *gazdasági alap* határozza meg. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy *a társadalmi tudatot a társadalmi lét határozza meg, a társadalom anyagi életfolyamatától függ; ehhez képest másodlagos, minden mozzanatában ezt tükrözi.*

Az előzőkben úgy fogalmaztunk, hogy a társadalmi tudat a természetet, a társadalmat, annak szellemi életét is tükrözi. Most viszont úgy fogalmazunk, hogy a társadalmi tudat minden mozzanatában a *társadalmi létet* tükrözi (ami nem foglalja magába a tudatot, a társadalom szellemi életét). Korábban azt mondtuk, hogy a társadalmi tudat formáinak megvan a maguk sajátos tárgya, és mindegyikük a maga tárgyát tükrözi: a politikai tudat a politikai viszonyokat, az erkölcsi tudat az erköl-

[2] LÖM 18. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 303—304. old.

csi jelenségeket stb.; most viszont azt állítjuk, hogy a társadalmi tudat *bármelyik* formájában a társadalmi lét tükröződik.

Próbáljuk ezt az ellentmondást egy egyszerű példával megvilágítani és feloldani. A társadalmi tudatformák közé tartoznak a társadalomtudományok; ezek egyike a történelemtudomány, amelynek tárgya egy nemzet, egy ország, egy földrész stb. története. Volt idő, amikor a történetírás a történelmet jórészt a királyok cselekedeteiből vezette le, a királyokat pedig isten földi képviselőinek tüntette fel. Ez a történetírás a történelem eseményeit és szereplőit ábrázolja, közvetve azonban, a módban, ahogyan tárgyát felfogja és kifejti, a feudalizmusnak a személyi függőségre épülő anyagi életviszonyait jeleníti meg, és állást foglal e viszonyok mellett. – Egy másik példa: a csillagászati ismeretek az égitestek helyzetére, mozgására, keletkezésére, fejlődésére, fizikai felépítésére stb. vonatkoznak, de színvonalukkal, amelyet meghatároznak a csillagászat rendelkezésére álló technikai eszközök, közvetve a termelőerők fejlettségét tükrözik.

A társadalmi tudatot tehát *kettős tükrözés* jellemzi: a *közvetlen* és a *közvetett*. Közvetlen tükrözésen azt értjük, hogy a tudatformák mindig a maguk speciális tárgyát tükrözik, mégpedig helyesen (adekvát módon) vagy hamisan; közvetett tükrözésen pedig azt értjük, hogy a megalkotott tudati kép helyessége vagy hamissága mindig szükségszerűen kifejezi a társadalom történelmileg változó anyagi létfeltételeit. „A tudat ... sohasem lehet más, mint a tudatos lét, ... az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk"[3] – írják Marx és Engels.

A társadalmi tudat ideológiai és megismerő funkciója

Láttuk, hogy a társadalmi tudatnak vannak nem felépítményi és felépítményi formái. Az utóbbiak összességét *ideológiának* nevezzük. Az ideológia a gazdasági alaptól függ: az alap változásával maga is átalakul, és osztálytársadalmakban mindig osztályjellegű. Az uralkodó osztályok ideológiájának az a feladata, hogy a társadalom tagjainak tevékenységét és magatartását ezeknek az osztályok-

[3] MEM 3. köt. 24. old.

nak az érdekei szerint szabályozza. Az alávetett osztályoknak nincs mindig önálló ideológiájuk, eszmeileg rendszerint uraiktól függnek. Ahogy Marx és Engels írják, „az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, az egyszersmind uralkodó szellemi hatalma is"[4]. Az elnyomott osztályok csak a fennálló rendszer válsága idején, különösen a forradalmi időszakokban képesek eszmeileg függetlenedni uraiktól. Ideológiájuknak az a feladata, hogy mozgósítson a fennálló viszonyok gyengítésére és megdöntésére.

A forradalmi mozgalmak az elnyomottak ideológiai függetlenedésével kezdődnek. Az 1789-es Nagy Francia Forradalmat például, amely megdöntötte a feudalizmus uralmát, a felvilágosodás eszmei forradalma vezette be: a polgári gondolkodók saját haladó politikai, jogi, filozófiai és erkölcsi nézeteiket szegezték szembe a hűbéri nemességnek jórészt a vallástól áthatott maradi nézeteivel. Hasonló eszmei forradalom — a marxista elmélet propagandája és a konkrét viszonyokra való alkalmazása — készítette elő a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat is.

A felépítmény jellegű ideológiai tudatformák *a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos érdekek közvetítésével tükrözik a valóságot*. Az ideológiai tudatformák tehát másképp tükrözik tárgyukat, mint a tudat nem felépítmény jellegű formái, például a természettudományok vagy a műszaki tudományok. Az utóbbiak ugyanis *az ember és a természet közötti viszonyt* szabályozzák, s ehhez a valóságot olyannak kell ábrázolniuk, amilyen; az ideológia ezzel szemben a *társadalmi viszonyokat* szabályozza, a fennálló gazdasági rendet erősíti vagy gyengíti, amire éppen azért képes, mert a valóságot egy bizonyos embercsoport (osztály, réteg stb.) *érdekeinek* szemszögéből ábrázolja. Fel kell tennünk tehát a kérdést, lehet-e az ideológia objektív, tárgyilagos, valósághű, ha a valóságot a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos érdekekhez igazodva tükrözi?

Az *ideológia objektivitása* (tárgyhűsége) mindenekelőtt azoknak az osztályérdekeknek a jellegétől függ, amelyeket az adott ideológia kifejez. A különböző osztályok nem egyformán érde-

[4] Ugyanott, 45. old.

keltek a társadalom objektív törvényszerűségeinek tudományos feltárásában. Az objektív törvényszerűségek feltárásában és a valóság hű ábrázolásában általában a feltörekvő haladó és forradalmi osztályok érdekeltek, a kizsákmányoló rendet és saját hatalmukat védelmező reakciós osztályoknak az érdekei viszont a valóság torz tükrözéséhez fűződnek, akadályozzák a törvényszerűségek feltárását. Az érdekek tehát segíthetik, de akadályozhatják is a helyes tükrözést. Ez az ellentmondás ugyanannak az osztálynak az érdekein belül is jelentkezhet. A burzsoáziának például forradalmi korszakában érdeke fűződött a hűbéri rend bírálatához, ellentmondásainak feltárásához, a forradalmi változás szükségességének bemutatásához; de éppúgy érdeke fűződött az általa képviselt új termelési mód, a kapitalizmus idealizálásához, ahhoz a hamis elképzeléshez, hogy a kapitalizmus megfelel az emberi természet örök törvényeinek. Jegyezzük meg mindjárt, hogy a forradalmi burzsoázia legjobbjai nem egy újabb kizsákmányoló társadalom megteremtésére törekedtek, hanem a „szabadság, egyenlőség, testvériség" hármas jelszavának megvalósítására: őszintén hittek abban a társadalmi helyzetükből fakadó illúzióban, hogy a magántulajdon, amelyet sérthetetlennek véltek, nem akadálya az emberek testvéri közösségének. A polgári ideológiában azonban objektíve a burzsoázia osztályérdekei fejeződtek ki, és ezért fő funkciója a tőkés termelési mód és a polgári rend védelme volt, ami korlátokat állított a valóság tükrözése elé.

A valóság tükrözése az ideológiában gyakran illuzórikus formában történik. Az *ideológiai illúziók* olyan viszonyok termékei, amikor az emberek még nem válnak saját társadalmi életfolyamatuk uraivá. Ennek döntő oka az őstársadalomban a termelés fejletlensége, az osztálytársadalmakban pedig elsősorban az osztályantagonizmus. Ezek az okok *szükségszerűen* idézik elő a valóság torz ideológiai tükröződését, a *hamis tudatot*. A hamis tudat általában azon a látszaton alapul, hogy a társadalom, a maga anyagi életviszonyaival együtt, eszmei irányítás alatt áll. Amikor a társadalom osztályokra bomlik, és a szellemi munka elválik a fizikaitól, ennek a látszatnak a részletes elméleti kidolgozását és terjesztését egy külön értelmiségi csoport, az ideológusoké vállalja. „Ettől a pillanattól kezdve a tudat valóban azt

képzelheti, hogy valami más, mint a fennálló gyakorlat tudata ... módjában áll, hogy ... áttérjen a »tiszta« elmélet, teológia, filozófia, erkölcs stb. kialakítására."[5]

Az ideológusok – papok, filozófusok stb. –, akik a „tiszta" elméletet termelik, rendszerint nem tudják, hogy milyen valóságos társadalmi erőt képviselnek, és osztályfelettinek gondolják saját tevékenységüket.

Az osztályfelettiség illúziója többek között abból származik, hogy az ideológusok osztályuk *gondolkodóiként* lépnek fel, és a munkamegosztásban elfoglalt különleges helyük azt a látszatot keltheti, mintha függetlenek volnának attól az osztálytól, amelyet képviselnek. Érdekellentéteik is támadhatnak ezzel az osztállyal. De mihelyt az osztály veszélybe kerül, az ellentétek azonnal elsimulnak. Egyébként az ideológiák maguk is elárulják megfogalmazóik hovatartozását. A kispolgári ideológusok például sok tekintetben bírálják a kapitalizmust, magasztalják a személyi szabadságot és az egyenlőséget, de szentnek tekintik a magántulajdont, amely mindezt kizárja. Az ideológusok tehát ugyanazokra a megoldásokra jutnak a fejükben, mint amilyenekre az általuk képviselt osztály a gyakorlatban.[6]

Az osztályfelettiség illúzióját táplálhatja az is, hogy az ideológia mindig előzményekhez, forrásokhoz, „... az adott képzetek anyagához kapcsolódva fejlődik, és ezt továbbfejleszti."[7] Ez a tény erősíti azt a látszatot, hogy az ideológus egyszerűen csak továbbgondolja az elődök nézeteit.

Bár az ideológia régebben is tartalmazhatott valósághű elemeket, mégis jobbára hamis tudat volt mindaddig, amíg ki nem alakult az az osztály, a *modern nagyipari munkásság*, amelynek objektív *érdeke a társadalmi törvények tudományos megismerése* és az ehhez szükséges *tudományos világnézet* kidolgozása. A forradalmi munkásosztály fellépésével vált először lehetővé és egyben szükségszerűvé, hogy egy osztály ideológiája az adott osztály érdekeiből következően a valóság hű tükrözésére és törvényszerűségeinek feltárására törekedjen. Ennek azonban feltétele egy következetesen tudományos világnézet kidolgozása és alkalmazása. Ennek a feladatnak a megoldásával – a marxizmus–leninizmus létrejöttével – vált lehetővé az ideológia tu-

[5] Ugyanott, 32. old.
[6] Vö. MEM 8. köt. 132. old.
[7] MEM 21. köt. 290. old.

dományos megalapozása, egy olyan tudományos ideológia kidolgozása, amelyben a történelemben először teljes összhangban van a társadalmi tudat megismerő és ideológiai funkciója.

Láttuk, hogy az ideológiai tudatformák általában a gazdasági alaptól, a nem ideológiaiak pedig (a nem felépítmény jellegűek) közvetlenül a termelőerőktől, illetve az ember és a természet közötti viszonytól függnek. Ehhez még annyit kell hozzátennünk, hogy az ideológiai formákra *közvetve* a termelőerők is hatnak, mert a gazdasági alapot végső fokon ők határozzák meg; a nem ideológiai formákra pedig *közvetve* a gazdasági alap is hat, mert meghatározza, hogy egy-egy embercsoport érdekelt-e a természet objektív megismerésében. (A kopernikuszi világképet például, amely a tényeknek megfelelően ábrázolta a Nap és a Föld viszonyát, a feudalizmust támogató egyház elítélte, híveit hosszú ideig a legkegyetlenebb inkvizíciós eszközökkel üldözte.)

Megállapíthatjuk tehát, hogy a társadalmi tudat *minden formáját* a társadalmi lét határozza meg, noha a formák jellegén múlik, hogy meghatározásukban a társadalmi létnek melyik alkotóeleme vesz részt közvetlenül és melyik csak közvetve. Ennek a meghatározottságnak az egyéni és a társadalmi tudat megkülönböztetésében is szerepe van. A társadalmi tudatot az egész társadalomnak vagy a társadalom nagyobb csoportjainak – elsősorban az osztályoknak – a *közös létfeltételei* határozzák meg; az egyéni tudatot az *egyéni létfeltételek*, amelyek mindig az általánosabbaknak a részei (az egyén egy szociális csoport, egy osztály, egy nemzet stb. tagja).

2. A TÁRSADALMI TUDAT VISZONYLAGOS ÖNÁLLÓSÁGA ÉS AKTIVITÁSA

A társadalmi tudat értelmezésében a történelmi materializmus gyökeresen *különbözik* mind az *idealizmustól*, mind a *mechanikus materializmustól*. Ellentétben az idealizmussal, amely a tudatnak, az eszméknek, a szellemi folyamatoknak abszolút önállóságot tulajdonít, a marxista filozófia a társadalmi tudatnak a társadalmi léttől, a társadalom anyagi életfolyamataitól való függőségét hangsúlyozza; a mechanikus materializmussal szem-

ben pedig, amely a tudati jelenségeket az anyagi folyamatok passzív, automatikus lenyomatának tekinti, a marxista filozófia kiemeli a *társadalmi tudat viszonylagos önállóságát és aktív szerepét* a társadalmi élet irányításában és maguknak az anyagi életfeltételeknek a formálásában.

A társadalmi tudat viszonylagos önállósága

A társadalmi tudat viszonylagos önállóságán azt értjük, hogy a tudatformáknak és fejlődésüknek vannak olyan sajátosságaik, amelyek nem közvetlenül a társadalmi létből, hanem magának a tudatnak a természetéből fakadnak. Az egyik ilyen sajátosság az, hogy a tudat fejlődésében *a szakaszosságon kívül a folyamatosság is érvényesül.* Ez azt jelenti, hogy amikor a társadalmi létben bekövetkező minőségi ugrások nyomán a szellemi élet is minőségileg átalakul, a létrejövő új eszmék, gondolatok, elméletek, ha tartalmilag elszakadnak is az előző korszak gondolatvilágától, megőrzik belőle azt, ami az új minőség szempontjából felhasználható, vagyis mindig van valamiféle kulturális előzményük.

A marxizmus például, amint tudjuk, egyértelműen szakít a polgári filozófiával, gazdaságtannal és társadalomelmélettel, de egyszersmind fel is használja mindazokat az eredményeket, amelyeket a német klasszikus filozófia, az angol politikai gazdaságtan, valamint a francia és angol utópisztikus szocializmus létrehozott.

A szakaszosság, a minőségi ugrás maga sem vezethető vissza minden esetben közvetlenül a társadalmi lét változásaira. A tudatformáknak ugyanis megvan a maguk *belső logikája, fejlődésük belső törvényszerűsége.* A matematikus vagy a filozófus például szükségképpen megoldást keres az előtte már felvetett, de meg nem oldott problémákra; a természettudós nemegyszer bukkan kísérletei során olyan jelenségekre, amelyeket az addigi ismeretekkel nem lehet megmagyarázni. Az új jelenségek felfedezésében gyakran a véletlen is szerepet játszik. Az új jelenségek felfedezése nyomán nyilvánvalóvá válik a régi elmélet elégtelensége, új elméletek kidolgozására van szükség, amelyek forradalmi változást jelentenek a tudományban: ilyen forradalmi változás ment végbe a modern fizikában a XX. század fordu-

lóján, amikor a klasszikus newtoni mechanika elégtelennek bizonyult, és megszületett a kvantumfizika, valamint az Einstein-féle relativitáselmélet. Ezeket a változásokat közvetlenül nem a termelési mód változásai idézték elő, hanem magának a tudománynak, a tudományos kutatásnak a belső szükségletei. Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy erre a tudományos fejlődésére nem került volna sor anélkül az ipari fellendülés nélkül, amely összefüggött a gőzenergiáról a villanyenergiára való áttéréssel, és a tudományokat bekapcsolta a közvetlen termelőerők sorába.

A megváltozott tudatnak a korábbi tudathoz való viszonya természetesen a különböző területeken más és más. Vannak olyan tudati területek, ahol a hagyományok szívósan éreztetik hatásukat: a köznapi tudat szintjén például rendszerint átöröklődnek a múltbeli szokások; a népművészet vagy a vallás szintén erősen hagyományőrző. Más területeken a gyökeres váltás a jellemző. Ilyen terület például a politikai tudat, különösen akkor, ha az új, uralomra törő osztály következetes politikai forradalmat készít elő és hajt végre.

A viszonylagos önállóság okai között meg kell említenünk azt is, hogy *a szellemi élet bizonyos területei közelebb vannak a társadalmi léthez, mások távolabb vannak tőle.* A politikai és a jogi tudat például közvetlenül fejezi ki a tulajdonviszonyokkal összefüggő gazdasági érdekeket, és ezért közelebb van a gazdasági alaphoz, mint a művészet, a vallás vagy a filozófia, és mozgékonyabban követi az anyagi életfolyamat változásait. A távolabbi tudati területek kevésbé gyors ütemű mozgását főleg azzal magyarázhatjuk, hogy ezek többnyire tartósabb társadalmi folyamatokhoz kötődnek, és a hagyományok is nagyobb hatással vannak rájuk. A középkor politikai eszméi például, amelyek a feudális viszonyokat szolgálták, egy fejlett tőkésállamban már aligha használhatók (nehezen képzelhetnénk el mondjuk, hogy a pápa saját felsőbbségének elismerését követelhetné a francia vagy az amerikai elnöktől), de a vallási eszmék máig is elevenek, mert fennmaradt a magántulajdon és a kizsákmányolás, nem tűntek el azok a viszonyok, amelyek megfosztják az embereket sorsuk tudatos irányításának lehetőségétől. Az elmondottakból következik, hogy a különböző tudatformák egyen-

lőtlenül fejlődnek, a társadalmi lét változásaira mindegyikük saját természetének megfelelően reagál.

A társadalmi tudat viszonylagos önállósága abban is megmutatkozik, hogy formái kölcsönhatásban vannak egymással, változásaikban közrejátszik a más tudatformáktól kapott ösztönzés. Az uralkodó osztály erkölcsét például befolyásolják az osztály politikai nézetei és megfordítva; a tudomány és a vallási ideológia az egymással folytatott vitákban fejlődik; a filozófiai eszmék minden más tudatformára hatnak stb.

Ha valamely korban egy bizonyos tudatforma kiemelkedő szerepet játszik, akkor rányomja bélyegét a többire. A középkor szellemi életében például a vallás rendelte maga alá és hatotta át a társadalmi tudat valamennyi formáját. Később, az ipari fejlődés hatására egyre inkább előtérbe nyomult a tudomány.

A társadalmi tudatformák egymáshoz való viszonyukban közvetítő szerepet is játszanak. Ez a szerep sokféle lehet. Gyakori például, hogy az egyik tudatforma anyagot szállít, feladatokat tűz ki a többieknek. A művészet vagy újabban az úgynevezett szociográfiai irodalom gyakran továbbít tudományos elméleti magyarázatra váró témákat és gyakorlatilag megoldandó feladatokat a szociológiának, a filozófiának, a politikának. Az sem ritka jelenség, hogy a megcsontosodásra hajlamos tudati képződmények, például a szokásrendszerek, beidegződések, előítéletek megbéklyóznak más tudatformákat vagy legalábbis ezeknek egy-egy területét. Így az iskolarendszer régi hagyományai, maradi beidegződései fékezhetik a pedagógia és az oktatáspolitika fejlődését.

A társadalmi tudat tehát *nem követi automatikusan a társadalmi lét mozgását, változását.* A társadalmi lét a tudat alapvető tartalmát, fő mozgásirányát határozza meg, de a viszonylagos önállóságnak jelentős szerepe van a szellemi élet folyamataiban.

A viszonylagos önállóság legszembetűnőbb megnyilvánulása, hogy *a társadalmi tudat elmarad a társadalmi lét fejlődése mögött.* Ennek elsősorban az az oka, hogy a tudat – másodlagos lévén a lét fejlődéséhez képest – csak a meglevő, kialakult vagy kibontakozó valóságot tükrözheti. Másodlagossága azonban nem zárja ki, hogy a lényegi szintű tudatformák – a tudományok és a művészetek – feltárhatják a természeti, illetve a társadalmi folyamatok fejlődési tendenciáit, s ezzel, legalábbis fő vonalaiban, előre vetíthetik a jövőt.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat közötti meg nem felelés különösen gyakori az elnyomott osztályok esetében, amelyek többnyire eszmeileg is az uralkodó osztályok függvényei. De a lét meghatározó szerepe előbb-utóbb ezekben az esetekben is szükségszerűen érvényesül. A proletariátust illetően Marx és Engels a következőket írta erről: „Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel el céljának.* Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és hogy e létének megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni. Célja és történelmi cselekvése saját élethelyzetében csakúgy, mint a mai polgári társadalom egész szervezetében érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve."[8]

A társadalmi tudat aktivitása

Beszéltünk már arról, hogy a társadalmi tudat tükröző funkciója nem öncél, hanem a fennálló viszonyok erősítését vagy gyengítését, az emberi tevékenység irányítását szolgálja. Ha tehát másodlagos és meghatározott is a társadalmi léthez képest, ez nem azt jelenti, mintha nem fejtene ki aktív hatást a társadalmi életre. Az aktív hatást az eszmék kidolgozására és terjesztésére hivatott *intézmények* közvetítik (egyházak, iskolák, sajtó, politikai pártok stb.).

A társadalmi tudat aktivitása lehet *pozitív* vagy *negatív, haladó* vagy *konzervatív* Mint említettük, a politikai forradalmakat mindig ideológiai forradalmak készítik elő. Tévedés volna azonban, ha a társadalmi tudat aktivitását mindig pozitívnak gondolnánk. A tudat reakciós tendenciái szintén aktív szerepet játszanak. A reakciós ideológia megbénítja a tömegek forradalmi lendületét, lefegyverzi őket az osztályellenséggel szemben.

A konzervatív eszmék számos árnyalatban megjelenhetnek a nyilvánvaló anakronizmustól egészen a finom, rejtett megnyilvánulásokig. Az *anakronisztikus eszme* gyakran naiv, utópikus, hirdetői úgy járhatnak, mint Don Quijote, aki azt hitte, hogy a középkori kóbor lovagság és naiv eszméi bármely korban alkalmasak az élethez.

[8] MEM 2. köt. Budapest 1958. 35—36. old.

A retrográd nézetek között az *ellenforradalmi ideológiák a legreakciósabbak. Demagógiával* leplezik igazi céljaikat, ami különösen azért veszélyes, mert a demagóg frázisok eltompíthatják a tömegek ítélőképességét, s ezzel fölerősíthetik a politikai válságot. A magyarországi, lengyelországi ellenforradalmi politikai válság egyik lényeges feltétele volt az eszmei-érzelmi zűrzavar, amelynek felszításához mindkét országban számos ideológus is hozzájárult antimarxista, antikommunista és szovjetellenes nézeteinek kezdetben burkolt, majd teljesen nyílt terjesztésével.

Ami viszont a haladó eszméket illeti, ezek a *társadalmi viszonyok fejlődési tendenciáit* fejezik ki. A haladó eszmék is történetiek és számos típusra bonthatók. Egyik típusuk azokat az eszméket tartalmazza, amelyek nem vetnek számot a valóságos viszonyokkal és *túlságosan előreszaladnak.*

Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság agrárpolitikája például a viszonyok megítélését tekintve „előreszaladt", amikor földreform helyett állami tulajdonba vette a 100 holdon felüli földbirtokokat, és ezekből szovetkezeti gazdaságokat szervezett. Ennek következtében jelentős paraszti tomegek támogatását veszítette el.

A haladó eszme lehet *„fontolgató"*, csak lépésről lépésre haladó. Az ilyen eszmék vagy egy fejlődési folyamat korai szakaszát jelzik, vagy olyan osztályok, csoportok érdekeit fejezik ki, amelyek a fennálló viszonyokon belül törekszenek bizonyos – korántsem gyökeres – változásokra, reformokra. A reformista eszmék a kapitalizmusban haladást hirdetnek, de nem mozgósítanak a kapitalizmus megszüntetésére, a proletariátus hatalmának létrehozására.

A forradalmat előmozdító, következetesen végiggondolt eszmék szerepe a legjelentősebb. Ezek az eszmék segítenek a haladás akadályainak elhárításában, az ösztönös forradalmi tömegek mozgósításában.

Korunk egyetlen következetes haladó eszmerendszere a marxizmus–leninizmus. Világméretű elterjedése történelmi szükségszerűség, amelynek objektív alapja abban van, hogy az imperializmus korának rohamosan éleződő ellentmondásait végső fokon csak a *szocialista forradalom* oldhatja meg.

A szocialista tudat közvetlen *előzménye* a proletariátus osztálytudatának kialakulása és fejlődése. Kezdetben a munkások harca a tőkések ellen *ösztönös*, a munkásosztály tudata *trade-unionista tudat*, nem megy túl a munkások napi gazdasági követelésein, amelyek nem érintik a kapitalista rend alapjait. A munkásosztály harcában és tudatának fejlődésében magasabb fokot jelentett a *munkásmozgalomnak és a szocializmus tudományos elméletének – a marxizmusnak – az egyesülése*. Ez lehetővé tette, hogy a munkásosztály tudata tudományos alapokra épüljön, s kifejezze a munkásosztály forradalmi céljait, amelyek eléréséhez a munkásosztálynak meg kell hódítania a politikai hatalmat. A forradalmi munkásosztály alapvető *célja* a tőke gazdasági-politikai, szellemi uralmának megszüntetése, és egy új, kizsákmányolástól mentes társadalom felépítése, aminek elengedhetetlen feltétele a *proletárdiktatúra* kivívása és felhasználása a *szocializmus* felépítésében. A *szocialista tudat* ezért olyan tudat, amely *történelmileg* a kapitalizmus forradalmi meghaladását tűzi ki célul, a *munkásosztály legfontosabb forradalmi célkitűzéseit fejezi ki. A* szocialista tudat tartalmát a marxizmus-leninizmus alapozza meg tudományosan.

A szocialista tudat a szó szoros értelmében *a szocialista társadalom építése során létrejövő*, az új társadalmi létviszonyokat kifejező *tudat*, amely megőrzi és egyre szélesebb tömegek gondolkodásában kifejleszti a társadalmi haladásra való irányultságot.

A szocialista tudat tömeges elterjedése, össztársadalmi kiformálódása elsősorban a társadalmi lét alakulásától, viszonyaitól függ. Előrehaladásunk az anyagi javak termelésében, a szociális viszonyok alakulásában döntően megszabja a gondolkodás alakulásának irányát, tartalmát. *A szocialista tudat a szocialista társadalmi lét tudata*, ezért a társadalmi tudat *sajátos történelmi típusa*.

A szocialista tudat nem kész formában jelenik meg, hanem az új társadalomért való aktív harcban, a szocialista forradalom és építés folyamatában. Marx és Engels „A német ideológiá"-ban a „kommunista tudat tömeges létrehozásához", mai szóval a szo-

cialista eszmeiség, elkötelezettség kialakulásához nélkülözhetetlennek tartották a forradalmat. Ezt írták: „... a forradalom... nemcsak azért szükséges, mert az *uralkodó* osztályt nem lehet más módon megdönteni, hanem azért is, mert a *megdöntő* osztály csak forradalomban juthat el odáig, hogy lerázza magáról a múlt egész szennyét és képessé váljék a társadalom új megalapozására".[9]

A szocialista közgondolkodás kialakulása nem sima „diadalút", hiszen a szocialista társadalom építésének gyakorlata nehéz, gondokkal zsúfolt, nem hibáktól mentes. Tény azonban, hogy például hazánkban a felszabadulástól a fordulat évéig, majd – az elkövetett hibák ellenére – az 50-es évek első felében is fejlődött, terjedt a szocialista meggyőződés. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1956-os ellenforradalom után az MSZMP vezetésével nemcsak a politikai konszolidáció következett be viszonylag gyorsan, hanem a tömegekben is megérett az igény a gyökeresebb és gyorsabb társadalmi változásokra. A szocializmus építésének döntő korszaka, az új társadalom alapjainak lerakása és megszilárdítása viszonylag gyorsan ment végbe. Az alapok megszilárdítása után a fejlett szocializmus programja, amelyet az MSZMP XI. kongresszusa fogadott el 1975-ben, új cselekvésre mozgósította a haladásban érdekelt tömegeket. S ha az elmúlt években – elsősorban a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok következtében – nehezebb, ellentmondásosabb, feszültségekkel terhesebb feltételek jöttek is létre, a dolgozó tömegek gondolkodásában a szocialista jelleg számos mozzanata megerősödött. Különösen jelentős a szocialista vívmányok megvédésének, a reális lehetőségek jobb kihasználásának, társadalmunk szocialista jegyei fejlesztésének igénye a munkásosztályban és más dolgozó tömegekben. Joggal állapította meg az MSZMP 1983. áprilisi KB-határozata, hogy: „Népünk nagyra értékeli vívmányainkat, szocialista céljaink valóra váltásán munkálkodik, félti elért eredményeit. Társadalmunkban meghatározó és növekvő azoknak a köre, akik értik és tudják, hogy

[9] MEM 3. köt. 40. old.

jobb munkával és nagyobb erőfeszítésekkel a nehezebb feladatok is megoldhatók."[10]

Néhány egyoldalú nézetről

A szocialista tudat alakulása számos elméletileg-gyakorlatilag lényeges folyamatot ölel fel. Ezzel kapcsolatban felhívjuk a figyelmet néhány egyoldalú, nem körültekintő nézetre.

Találkozhatunk olyan felfogással, amely az *elméleti tudatosságra szűkíti* a szocialista tudatot és csak azokat az embereket tartja szocialista gondolkodásúaknak, akik ismerik, magukévá tették a marxizmus–leninizmus egész eszmerendszerét. Ez a nézet tartalmazza ugyan azt a fontos igazságot, hogy a kifejlett szocialista gondolkodás, tudatosság fő tartalma a marxista–leninista világnézet, ugyanakkor túlzó, hibás. Elsősorban azt nem veszi figyelembe, hogy a tömegek saját mindennapi tapasztalataikból levont következtetések útján, a köznapi gondolkodásban is azonosulhatnak a szocializmussal, felismerhetik, hogy a szocializmusban nincs kizsákmányolás, a vezetés kiemelten figyeli és védi a tömegek érdekeit, jó a létbiztonság, a munkahelyi demokrácia történelmi vívmány, a kultúra nincs elzárva a tömegektől. A köznapi gondolkodásban is megszilárdulhat a kommunista párt tekintélye és a párt által kitűzött célokkal való azonosulás bizonyos (bár nem eléggé mély, átgondolt, de a cselekvést motiváló) szintje.

Nem helyes az a vélemény sem, amely *túlbecsüli a köznapi gondolkodás szocialista jellegét.* A gondolkodásnak és az azonosulásnak a köznapi szintje ugyanis labilis, bizonytalankodásra hajlamos. A társadalmi élet nehezebb, konfliktusosabb korszakaiban a köznapi gondolkodást megfertőzheti pl. a demagógia (Lengyelországban pl. a szocialistaellenes demagógia jelentős munkástömegeket is félrevezetett). A köznapi szocialista gondolkodás a megmerevedés ellen sincs felvértezve, gyakran jellemző rá az új feltételekre és feladatokra való lassú reagálás, mert szívósan tovább él benne a korábbi korszakban kialakult szemlélet. Ezért a köznapi gondolkodás fejlődésének, az új irán-

[10] A XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól. Kossuth Könyvkiadó 1983. 33. old.

ti érzékenység alakulásának lényeges feltétele a tömegek tájékoztatása, a feladatok megértetése, a tények ismertetése és a magyarázat (elméleti indoklás) is. A marxizmus-leninizmusnak a tömegek közötti terjesztése a szocialista tudatosodás alapvető feltétele. „Aktívabbá és hatékonyabbá kell tenni a marxizmus-leninizmus propagandáját, el kell érni, hogy eszméi jobban behatoljanak a tömegek gondolkodásába és uralkodóvá váljanak a társadalmi élet minden területén."[11] – fogalmazza meg az MSZMP Programnyilatkozata.

Vigyázni kell azonban arra, hogy *ne terjedjen el* az a szemlélet, amely az embereket „nevelőkre" és „nevelendőkre" osztja. Ez a felfogás hajlik arra, hogy a társadalmi haladásban a gondolkodást, a tudatot tekintse az „egyetlen" „igazi" erőnek. Az a hibás alapállás következhet belőle, amely szerint csak „meg kell győzni" az embereket, figyelmen kívül hagyva a társadalmi lét, az objektív viszonyok és érdekek szerepét a tudat alakulásában. Valójában semmiféle „felvilágosítás" nem helyettesítheti sem a termelőerők fejlődését, sem a termelési viszonyok érettebbé válását, sem pl. a szocialista demokrácia gyakorlatának tökéletesítését. A nevelés, a felvilágosító munka akkor lehet eredményes, ha az objektív determináló tényekre épül, felerősíti őket, ha tudatosítja, megmagyarázza a tömegek objektív érdekeiből következő és tapasztalataiban is megjelenő folyamatok tartalmát.

A meggyőző tevékenység lebecsülése, az egyoldalúan „cselekvéscentrikus" nézet is hibák forrása lehet. Helytelen ugyanis az a szemlélet, hogy csak az a fontos, ki mit tesz, és mellékes, hogyan gondolkozik. Valójában azt a cselekvést tartjuk a legértékesebbnek, amelyben együtt van jelen, egymást feltételezi a szocialista gondolkodás és az aktív cselekvés. Nem közömbös, mi vezeti, milyen nézetek, eszmék, érzelmek motiválják a tevékenységet. Ezért pl. a szocialista munkaerkölcs normáinak, a szocialista hazafiság elveinek meggyökereztetéséhez és elterjesztéséhez a meggyőző munkára, a nézetek ütköztetésére is szükség van.

A szocialista tudat alakulása, fejlődése törvényszerű folyamat, amelyet tanulmányoznunk kell. Ha ez nem történik meg,

[11] Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 512. old.

és *megalapozatlan célokat* tűznek ki a tudat alakításában, szükségképpen káros *voluntarista, szubjektivista* törekvésekkel kerülünk szembe. Zavart okoz a tömegek tudatának fejlődésében, ha a „fejlesztési cél" előre fut, ha egy érettebb viszonyok között természetes szintet hamarabb, idő előtt kívánnak elérni (pl. kommunista tudatot kívánnak elérni a szocializmus alapjainak lerakása idején, vagy a vallás teljes megszűnését sürgetik, miközben még jelentékeny gyökerei vannak a vallásos hitnek). Szubjektivizmus az is, ha a célkitűzés „lemarad" a meglevő lehetőségektől. Ez is negatív hatású, bizonytalanná tesz vagy régi nézeteket, beidegződéseket táplál (ha valamely szocialista országban a vezetés rosszul értékeli a helyzetet és nem látja meg, hogy a tömegek jelentős része már kezd éretté válni pl. a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi átalakítására, „elszalasztja a lehetőséget", alacsonyabb szintre süllyesztheti vissza a tömegek jelentős részének gondolkodását).

A szocialista tudat megszilárdulásához, gyakorlati tömeges működéséhez az *elviség* és a *konkrét helyzetből* eredő *rugalmas értékelés* egységére van szükség, tudatosan *elkerülve* mind *az elvek feladását,* mind a *konkrét,* változó *valósággal szembeni érzéketlenséget.*

A szocialista tudat elméletileg kifejtett szintjének, formáinak alaptartalma a marxizmus–leninizmus. A marxisták szilárd elveket vallanak a világ egészéről, a társadalomról, a szocializmusról, a kommunizmusról stb. A valóság, a társadalmi folyamatok azonban változékonyak, új folyamatok állnak elő, új feltételek között kell cselekedni. Az elvek, tételek akkor élnek, hatnak, ha a konkrét helyzet konkrét elemzésével párosulnak. Ezért a szocialista tudat érzékeny az új folyamatokra, történetileg rugalmas, tartalmában ezeket a változásokat is kifejezi.

Hibák forrása lehet az is, ha elhanyagolják a szocialista tudaton belüli különböző szintek és területek kölcsönhatásának sajátosságait. Ez a szemlélet számos konkrét formában újra és újra megjelenik. Megnyilvánulhat pl. a köznapi és az elméleti gondolkodás merev elkülönítésében és szembeállításában, valamely tudati terület lebecsülésében vagy túlbecsülésében (az erkölcs, a művészet, a tudományok, de akár a politikai tudat szerepének le- és túlbecsülésében) is.

A társadalmi viszonyok érettsége, a konkrét (külső és belső) helyzet állapota felerősítheti a különböző tudati területek egyikének vagy másikának szerepét, aktuális feladatait. A fejlett szocializmusba való átmenet idején jelentősen megnő a tudományok szerepe, nagy feladat hárul az erkölcsi nevelésre, a művészetekre is. Tartósan nagy, szinte *kiemelkedő jelentősége van a politikai tudatnak*. A köz ügyeiben való állásfoglalás szocialista tartalma, elvisége és konkrétsága gyakorolja ugyanis a legközvetlenebb hatást a cselekvés irányára, az összehangolt tevékenységre, a célok egységesebb követésére, legyen szó gazdaságpolitikai, szociálpolitikai, tudománypolitikai vagy akár művelődéspolitikai célkitűzésekről.

A szocialista politikai tudatosság szerepével kapcsolatban is előfordulnak hibás vélekedések. Politikai tudatosságon igen gyakran csak a napi feladatok vállalását, vagy éppen csak a jövőre irányuló elveket, eszméket tartalmazó tudatot értik. E felfogások következménye rendszerint az „itt és most" tennivalóinak lebecsülése az eszme nevében, vagy fordítva, az eszmeiség lebecsülése a konkrét gyakorlat nevében. Az egyiket a távlatvesztés, a másikat a mában való elbizonytalanodás kísérheti.

A szocialista politikai tudat bonyolult, dialektikus gondolkodás. Jelen van benne a szocialista építés eddig megtett útjának, eredményeinek a védelme, a tapasztalatok ismerete, átgondolása, kritikus elemzése. De tartalmából nem hagyható ki a korszak aktuális feladataival való azonosulás, a napi cselekvés, az „aprómunka" vállalása és a marxista–leninista eszmék jövőbeli kiteljesítésének, megvalósításának tudata sem. A szocialista politikai tudat csak ezek – a múlt tapasztalatai, a jelen tennivalói, a jövő alakításának elvei – egységében igazán jelentős társadalmi erő.

A politikai tudat, ha a marxista–leninista ideológia egésze hatja át, az erkölcsi tudathoz, a művészethez és más tudatformákhoz is marxista elveket és követelményeket közvetíthet, mint pl. a proletár internacionalizmust, a szocialista hazafiságot, de a konkrét gazdasági, politikai, szociális és kulturális helyzetből adódó politikai tennivalókat, követelményeket is megfogalmazza.

Ez a közvetítés nem szünteti meg a többi tudatforma sajátosságát, önálló feladatait. Nem írja elő például, hogy miről készítsenek filmet, miről írjanak regényt. Nem szünteti meg a szocialista értékek (pl. a szocialista hazafiság) erkölcsi, tudati kifejezését, indoklását, normákban való megfogalmazását sem. Előfordul ugyanakkor, hogy a szocialista tudat jellemző vonásait egyes kérdésekben metafizikusan megmerevítik, s ezzel hibás álláspontra jutnak. Találkozunk a szocialista tudat „nyitottságának" vagy „zártságának" abszolutizálásával is. Egyik sem helyes: mind a kettő belsőleg összefüggő oldalakat túloz el és szakít el egymástól.

A szocialista tudat *őrzi a múlt eszmei értékeit,* magába építi az emberiség által kimunkált értékeket és a *ma* keletkező, nem szocialista, de *a haladást igenlő szellemi termékeket* is: nem szűk, bezárkózott vagy korlátolt, nihilista tudat: *a nyitottság és zártság* dialektikája jellemzi. *Nyílt* minden múltbeli és jelenbeli *érték* iránt, és zárt is: elvet minden *reakciós, retrográd* nézetet, *antihumanista* felfogást, *hamis, torz világnézetet, giccset* stb. Ezért a szocialista tudat is csak a megszüntetve megőrzés dialektikája alapján érthető meg. *Ideológiai harcban* küzdi le a hamis, reakciós gondolkodást. Az ideológiai harc, mint az osztályharc sajátos formája, elsősorban a polgári, kispolgári eszmékkel szemben folyik, legyenek ezek az eszmék akár a szocialista gyakorlaton kívüliek (a nemzetközi helyzet ideológiai, megnyilvánulásai), akár azon belüliek. Régi beidegződések, szokások, hamis előítéletek, antihumanista gondolatok bennünk, a szocializmus viszonyai között élő emberekben is megtalálhatók.

A szocialista tudatformálás néhány feladatáról

A szocialista tudat alakulása, fejlődése lényeges feltétele és területe a szocialista viszonyok tökéletesedésének. Nem várhatjuk ki a lét automatikus hatását, mert ilyen automatizmus objektíve nem létezik. A társadalmi lét, a gazdasági alap csak végső soron határozza meg a tudat tartalmát és jellegét. A tudatformálás eszmei tudatosítás, amelynek számos formája van: a viták, a meggyőzés, az érvelés, az erkölcsi követelmények, politikai normák megfogalmazása stb. A tudatformálás két alapvető irányban fejti ki hatását: egyfelől a pozitív folyamatok, az eredmények eszmei tudatosításában,

másfelől a negatív, visszahúzó, konzervatív nézetek eszmei leküzdésében.

A tudatformálás mai bonyolult feladataiból csak néhány fontosabb területet említünk meg.

A kispolgári gondolkodás visszaszorítása az eszmei nevelő tevékenység egyik nehéz és nem kampányszerű feladata. A kispolgári gondolkodás időnként ösztönösen felerősödik. Napjainkban is teret nyert, és csak a következetes, tartós tudatformálás veheti fel vele a harcot. Nem elég a közügyek iránti közömbösséggel, az önzéssel, az egoizmussal, tehát a köznapi tudat jelenségeivel felvenni a harcot, hanem szembe kell fordulni az elméleti kispolgáriság számos megnyilvánulásával is, például a „tiszta demokráciáról, az „abszolút", történelem feletti értékekről, a „különálló magyar érdekekről" szóló nézetekkel, valamint azzal a felfogással, hogy a szocializmus egész eddigi története „bűnökkel terhelt".

A kispolgári gondolkodással szemben *marxista elviséggel,* a konkrét helyzet marxista elemzésre támaszkodó értékelésével (és főleg gyakorlattal) kell harcolni. Az önzés, egoizmus visszaszorításához például elsősorban az egyéni és a társadalmi (közösségi) érdek kölcsönös feltételezettségét kell megértetni. A nacionalizmussal szemben – jelentkezzék akár a köznapi, akár az elméleti tudatban – a marxizmus érveit kell mozgósítani. Politikailag is tudatosítani kell: „. . . a nemzeti kérdés alakulásának története azt mutatja, hogy a nemzet, a nemzetiségek problémáit csak a szocializmus tudja megoldani, a kapitalizmus soha. Ezt a kérdést így kell kezelni, a nacionalista hangulatkeltéssel szembe kell állítanunk és érvényre kell juttatnunk a szocialista hazafiságot, az internacionalizmust, a népek barátságának eszméjét."[12]

A marxizmus–leninizmus hegemóniájának, vezető szerepének érvényesítése az ideológiai tevékenység, az eszmei munka fő tartalma. A marxizmus nem egy a sokféle eszmerendszer közül, hanem az egyetlen tudományos ideológia. Ezért a másféle nézetek jelenléte társadalmunkban, a sokféleség az eszmék, meggyőződések terén mint korunk sajátossága, nem szolgálhat érvül a pluralizmus hibás ideológiája mellett. Tudatos marxista polémiára kell felkészülni a nacionalizmussal, a pesszimizmus-

sal, a távlatveszteséssel, történelmünknek, különösen a szocializmus történetének hamis ábrázolásával, a zavaros ellenzéki nézetekkel szemben.

A marxizmus–leninizmus hegemóniája a különböző tudatformák területén sajátos feladatokat ró ránk. A politikai tudat területén a nehézségek megértése, de a távlatok, lehetőségek tudatosítása is igényesebb eszmei munkát kíván. A művészetek és a kulturális élet terén az irodalomkritikának, filmkritikának stb. az eddiginél jobban, színvonalasabban kell érvényesítenie a marxista elveket.

Az *agitáció és a propaganda* feladatai is jelentősek a marxizmus–leninizmus vezető szerepének erősödésében, a tömegek közötti további terjedésében. Az agitáció és a propaganda „középpontjába a valóság hiteles feltárását, a párt eszmei befolyásának erősítését, szélesítését, politikánk meggyőző képviseletét, a szocializmus történelmi küldetésébe vetett bizalom szilárdítását, a szocialista hazafiság és internacionalizmus eszméjének terjesztését kell állítani. Nagyobb figyelmet kell fordítani történelmünk, szocialista vívmányaink bemutatására, a nemzeti érzés, a reális nemzeti önismeret fejlesztésére.

Társadalmi feladataink megoldása szükségessé teszi a párt ideológiai tevékenységének erősítését. Határozottan és rendszeresen ki kell fejteni nézeteinket a társadalmi, gazdasági helyzetünket és a távlatainkat érintő legfontosabb kérdésekben. El kell végezni a felszabadulás óta megtett történelmi út tapasztalatainak átfogó elméleti, ideológiai feldolgozását, és gondoskodni kell a tanulságok továbbadásáról.

A haladó emberiség 1983-ban emlékezett meg Marx Károly születésének 165. és halálának 100. évfordulójáról. Tudományos világnézetünk megalapítójának eszméi ma is eleven erővel hatnak, meghatározóan befolyásolják a világ fejlődését. Marx Károly tanításai testet öltenek a létező szocializmus vívmányaiban, a nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalom harcában. A marxi életmű felbecsülhetetlen

[12] A XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól. 26—27. old.

értékű segítséget ad a szocialista építőmunkához, és pártunk elméleti, politikai tevékenységének szilárd alapja.

A párt tevékenységének egyik legfontosabb területe az eszmei, politikai nevelő munka. Az agitáció és a propaganda szóljon nagyobb meggyőző erővel a szocialista rendszer alapvető és időálló értékeiről, a munka társadalmi szerepéről, a szocialista demokráciáról, a létbiztonságról. Az új társadalom létrejöttének feszültségeit, ellentmondásait sem elhallgatva, adjon reális képet a szocializmusról. Mutassa be hitelesen korunk kapitalizmusát, a tőkés társadalom feloldhatatlan belső ellentmondásait, az imperializmus törekvéseit. Tudatosítsa, hogy a szocializmus a lehetőségek tekintetében minden más társadalmi rendszernél többet nyújt, de a lehetőségek csakis céltudatos cselekvés révén válhatnak valósággá."[13]

[13] A XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól. 51. old.

2. *fejezet*

AZ ERKÖLCS

1. AZ ERKÖLCS ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

a) Az erkölcs fogalma

Az erkölcs fogalmát nem könnyű meghatározni. A marxista etika[1] is többféle megközelítést dolgozott ki. Tananyagunkban az erkölcsöt a következőképpen értelmezzük:

Az erkölcs olyan sajátos társadalmi jelenség, amely tartalmazza az embereknek a társadalmi lét (alap) által meghatározott *gyakorlati viszonyát* embertársai, társadalma, osztálya és a szemben álló osztályok, rétegek, csoportok *érdekeihez*, továbbá azokat a magatartást szabályozó *eszméket, elveket, fogalmakat, normákat, szokásokat*, valamint *érzelmeket*, amelyek elsősorban az egyén iránti közösségi, társadalmi követelményeket fejezik ki, de kifejezik az egyénnek a közösséggel és más egyénekkel szemben támasztott elvárásait is.

Az erkölcsi eszmék gyakran az általános ideológiai, társadalomelméleti gondolkodás keretében jelennek meg és sokszor írásban is rögzített szabálygyűjteményben[2] foglalják össze az ember kívánatos viszonyát embertársaihoz, közösségéhez, osztályához, társadalmához.

Az erkölcs egésze nem azonosítható direkt módon a társadalmi tudat valamely formájával. A politikához hasonlóan az erkölcs is elsősorban társadalmi-gyakorlati viszony, s ennek a viszonynak csak a *tükröződése* nevezhető a társadalmi tudat formájának.

A fenti meghatározásban megkülönböztettük az *erkölcsi vi-*

[1] Az etika az erkölcsi jelenségekkel foglalkozó filozófiai ágazat. Az itt következő fejezetben nem bonthatjuk ki az etika problémáját. S csak érintőlegesen vehetjük figyelembe az erkölcsi jelenségekkel foglalkozó egyéb tudományágak (szociológia, pszichológia, pedagógia) eredményeit.

[2] Úgynevezett erkölcsi kódexben.

szonyt (gyakorlatot) az erkölcsi tudattól. Az erkölcs sajátosságait ezek közelebbi feltárásával érthetjük meg.

Erkölcsi viszony

Az erkölcs mindenekelőtt az ember mindennapi kötődése a közösséghez (a csoport, az osztály, a társadalom érdekeihez), vagyis társadalmi viszony. A társadalomban az emberek sokféle viszonyba lépnek egymással. Ezek közül a legfontosabbak a termelési viszonyok, amelyeknek az összessége, mint a társadalom gazdasági alapja, meghatározza a felépítményhez tartozó társadalmi (jogi, politikai stb.) viszonyokat. *Az erkölcsi viszonyok a felépítmény részét alkotják. Végső fokon a társadalom gazdasági alapja határozza meg őket.*

Mi az erkölcsi viszonyok sajátszerűsége más társadalmi viszonyokhoz képest? E kérdésre korántsem egyszerű a válasz. A nehézséget az okozza, hogy a valóságban nincs *külön erkölcsi* viszony, nincs úgynevezett tisztán erkölcsi cselekedet, hanem ilyen vagy olyan konkrét kapcsolat, ilyen vagy olyan konkrét tett, melynek egyebek között *erkölcsi tartalma is van.*

Mi az a sajátosság, amely az emberek közötti viszonynak, az emberek cselekedeteinek erkölcsi tartalmat ad?

Minden emberi közösség fennmaradása feltételezi tagjainak bizonyos egybehangolt tevékenységét, együttműködését, amely a közösség és az egyén érdekeinek a megvalósítására irányul. Ezért a közösség (csoport, réteg, osztály, társadalom) meghatározott *követelményeket* támaszt az egyénnel szemben, s ezekkel *szabályozza* az embereknek egymáshoz és a közösséghez való gyakorlati viszonyait. Az egyes ember e követelményeknek vagy eleget tesz, vagy nem, s a közösség ennek megfelelően vagy jóváhagyja, vagy elítéli, egyszóval értékeli a cselekvést.

Az erkölcs mint gyakorlati-társadalmi viszony tehát végeredményben *a közösség tagjainak a közösség érdekeihez való szabályozott viszonya.*

Az embereknek egymáshoz és a közösséghez való gyakorlati viszonyait szabályozza a jog is. Anélkül, hogy kimeríthetnénk az ennek kapcsán felmerülő szerteágazó problémákat, röviden foglalkozunk az *erkölcs és a jog viszonyával.* A jog sok hasonlóságot, sőt egybeesést mutat az erkölccsel. Szintén követelményeket, magatartási előírásokat tartalmaz.

Normái mindig erkölcsi tartalommal is rendelkeznek (pl. a lopás tiltása erkölcsben és jogban egyaránt). Mi a különbség e két társadalmi jelenségszféra között?

A jog az osztálytársadalom terméke. Benne végső fokon az uralkodó osztály (vagy osztályok) érdekei fejeződnek ki, természetesen oly módon, hogy többé-kevésbé figyelembe veszik más osztályok érdekeit is. A jog a különböző társadalmi alakulatokban eltérő lehet. Egy meghatározott társadalomban mindig csak egyféle jogrendszer érvényesül. Ezzel szemben az erkölcs, bár osztálytársadalmakban osztályjellegű, egyrészt osztály nélküli társadalmakban is létezik, másrészt a társadalom *minden* osztálya (sőt csoportja, rétege, közössége) is kialakítja saját erkölcsét.

Az erkölcsi normák részben szélesebb, részben szűkebb körűek, mint a jogi normák. Jogi normákká ugyanis csak bizonyos erkölcsi nézetek válhatnak, elsősorban azok, amelyek az uralkodó osztály legfontosabb érdekeit fejezik ki, illetve védelmezik. A jogszabályok tekintélyes része továbbá csak igen közvetett kapcsolatban van az erkölccsel (pl. a tudományos intézményrendszer jogszabályai, vagy a gazdasági-termelő, kereskedelmi stb. tevékenység jogi szabályozása).

A jogi előírások, szabályok megtartását az uralkodó osztály az állami erőszak-apparátust is igénybe véve tartatja be. Ezzel szemben az erkölcsben a társadalmi (csoport-, osztály-) közvélemény alkotja a normák betartásának *külső* indítékát.

Az erkölcsi tudat

A cselekvés erkölcsi tartalmáról nem beszélhetünk azok nélkül az *eszmék, elvek, normák* nélkül, amelyekben a közösségnek az egyes ember magatartása iránti követelményei rögződnek. Az erkölcsi gyakorlati viszony és az erkölcsi tudat között bonyolult kölcsönhatás áll fenn. Az erkölcsi gyakorlat már maga is meghatározott normákat, szabályokat követ. A társadalom azonban állandóan fejlődik. E fejlődés a társadalmi lét változásaival kezdődik. A létkörülmények megváltozása az érdekstruktúrák változását vonja maga után, s így az érdekekhez való gyakorlati viszonyt is megváltoztatja. Ez módosítja az erkölcsi tudatot is.

Ezt a változott gyakorlatot kezdetben a csoport (osztály) néhány tagja ismeri fel. Ők általánosítják a csoport (réteg, osztály, társadalom) érdekeit, s eszmék, elvek, normák, előírások formájában fogalmazzák meg az általános magatartási szabályokat, amelyeket azután az egyénnel szembeni követelményként is felállítanak. Ily módon a társadalmi lét változásának hatására lassan megváltoznak a szokások és a régi erkölcsi normák.

Nagyon fontos azonban tudni, hogy a szóban forgó normákat és elveket ritkán fogalmazzák meg tudatosan; ezek többnyire a hagyományok és szokások formájában élnek, amelyeket főként az idősebb nemzedékek adnak át a felnövekvő nemzedéknek, de amelyeket rögzítenek, illetőleg módosítanak a szerteágazó társadalmi körülmények is (a települési viszonyok, az osztály-, illetve réteghelyzet, a munkamegosztási viszonyok, az egyén szocializációs viszonyai stb.).

Az erkölcsi tudat – mint *társadalmi tudatforma* – mindig *általánosított formában tartalmazza az adott közösség érdekeinek megfelelő követelményeket*. Ez érthető is, hiszen az erkölcsi szabálynak soha sem egyetlen esetre kell érvényesnek lennie, hanem minden lehetséges hasonló esetre, ami csak akkor valósul meg, ha az adott közösség minden tagja számára *egyaránt* követelményt jelent. Ez az „általánosított forma" sokszor problémát okoz a köznapi erkölcsi gyakorlatban. Időnként ugyanis az általános elveket közvetlenül kérik számon a valóságtól. Holott az „általános elvek", mint ilyenek, a valóságban konkrétan sohasem lelhetők fel, minden „konkrét eset" valamiben különbözik az összes többitől. Orientációs funkciójuk abban van, hogy ha elsajátították őket, vezérlik a cselekvéseket.

Az erkölcsi tudat először is azt mutatja meg, hogy az egyes embernek mit *kell* cselekednie, milyen magatartást követel tőle a közösség. Másodszor, van egy nagyon fontos vonatkozása a múltbeli cselekvésekre. Ez pedig a korábbi magatartás vagy magatartások *értékelése*, és az ebből levonható következtetések. Az értékelésnél azt veszik figyelembe, hogy a lezajlott cselekedet megfelelt-e ennek vagy annak az erkölcsi felfogásnak, avagy ellenkezett vele.

Az erkölcsi tudat a többi tudatformától eltérően az emberek közötti viszonyokat *etikai kategóriákban, elvekben és normákban* tükrözi vissza.

A legalapvetőbb – történelmileg keletkezett – *kategóriák* a következők: a jó és a rossz, az igazságosság és az igazságtalanság, a becsület és a becstelenség, az egyenlőség és az egyenlőtlenség, a kötelesség, a tisztesség, a lelkiismeret stb. Ezeket az etikai kategóriákat valamilyen módon minden ember ismeri. Tartalmuk azonban rendkívüli módon különbözhet az ember konkrét történelmi-társadalmi meghatározottságától függően.

Az *erkölcsi elvek* azok a legáltalánosabb eszmék, amelyek egy etikai rendszer alapvető tartalmát alkotják. Ezek az elvek a mindennapi erkölcsökben nem mindig tudatosulnak. De ha egy „etikai rendszer" elveinek formáját öltik, akkor kifejezik egy adott osztály vagy réteg világnézeti pozícióit. Így például a szocialista humanizmus, kollektivizmus, munkaerkölcs stb. erkölcsi szempontból kifejezi a munkásosztály világnézetét, társadalmi helyzetéből fakadó történelmi funkcióját.

A *normák* olyan magatartási szabályok vagy minták, amelyek azt írják elő, mit cselekedjen vagy mit ne cselekedjen az ember ahhoz, hogy egy adott erkölcsi követelményrendszer alapján erkölcsösnek ismerjék el magatartását. A normák önmagukban is igen bonyolult szerkezetűek.

A humanizmusnak pl. számos normája van: „segítsd a bajbajutottat", „küzdj a békéért", „tiszteld az embert" stb.; ezek eléggé általános normák. Konkrétabb normák: „mentsd ki a fuldoklót", „mentsd ki a bajba jutott bányászt" stb. stb. Minden elvet normákra lehet „lebontani", s a normák közvetlenül vezérlik a cselekvést. Itt jegyezzük meg, hogy vannak tiltó normák, amelyeket a fenti példák kapcsán is meg lehet fogalmazni: „ne hagyd cserben embertársaidat", „ne agitálj a háború mellett", „ne becsméreld embertársaidat". S az említett konkrétabb pozitív normák tiltó változatai: „ne hagyd vízbe fúlni a fuldoklót", „ne hagyd magára a bajba jutott bányászt".

Ilyen normák sokaságát lehetne felsorolni. A lényegük azonban az, hogy erkölcsi elvekből fakadnak. S ha nincsenek is leírva, az emberek az elsajátított elvek alapján e normák szerint cselekszenek vagy éppen megszegik azokat.

Az erkölcsi tudat változásaira – mint láttuk – elsősorban a társadalom gazdasági rendjének – az erkölcsi viszonyok közvetítésével érvényesülő – változásai gyakorolnak hatást. De hatással vannak rá a társadalmi tudat egyéb formái (tudomány, művészet, politika és, mint láttuk, a jog stb.) is.

Az érzelmek erkölcsi tartalma

Az erkölcsi tudatot nem szűkíthetjük le eszmékre, elvekre, fogalmakra, normákra, vagyis ismeretekre. Az emberek magatartására jelentős hatással van érzelemvilágu k is.

Az erkölcsi cselekedeteket mindig érzelmek kísérik. Az ember elégedett vagy elégedetlen mások vagy a saját tettével; szerete-

tet és gyűlöletet, örömet és szomorúságot érez. Ezeknek az érzelmeknek a tárgya az emberek kölcsönviszonya, cselekedeteik és magatartásuk. Erkölcsi tartalmú érzelmeket és élményeket azonban csak olyasvalami kelt az emberben, ami mélyen érinti személyiségét, érdekeit, valamint a közösséghez, más emberekhez való viszonyát.

Az erkölcsi tartalmú érzelmek elválaszthatatlanok az erkölcsi eszméktől, elvektől, normáktól. Nem mindegy, hogy valaki *mire* büszke, *mivel* elégedett, vagy *miért* szégyenkezik és érez lelkiismeret-furdalást. Ezek az érzelmek *meghatározott erkölcsi normák elfogadásának a talaján jönnek létre és működnek.*

Az egyén *erkölcsiségének* kialakulásában három tényező játszik szerepet:

– az *egyik,* hogy a társadalmi fejlődés mely fokán áll, s *milyen a viszonya a haladáshoz* annak az erkölcsi rendszernek, amelyet az ember elfogad,

– a *másik az elfogadott erkölcsi elvek, normák stb. ismerete;*

– a *harmadik* az *erkölcsi tartalmú érzelmek.*

Az ismeretek és érzelmek összekapcsolódását *erkölcsi meggyőződésnek* nevezzük. Ez azt jelenti, hogy az ember nemcsak tudatosan, hanem érzelmileg is azonosul az általa elfogadott erkölcsi felfogással. Ez az ember aktív (vagy passzív) magatartásának előfeltétele.

b) Szabadság, szükségszerűség, erkölcsi felelősség

A szabadság és szükségszerűség problémája szoros összefüggésben van az erkölcs kérdéseivel. E kérdésre – fontossága miatt – kissé részletesebben kitérünk.

Az idealista (indeterminista) erkölcstanok nagy része az erkölcsöt az abszolút szabadság koncepciójára építi. Eszerint erkölcs csak akkor lehetséges, ha az emberek „teljesen szabadok", szabadon választhatnak többféle cselekvési mód közül, sőt, tulajdonképpen bármit választhatnak. Ha ez nem így lenne — mondják —, nem lehetne felvetni az erkölcsi felelősség kérdését, lehetetlen volna erkölcsileg értékelni az emberek magatartását. E nézetnek az a hibája, hogy „kozmikussá" tágítja az emberi cselekvés és ezáltal az erkölcsi felelősség határait. Teljes mértékben az egyéni megfontolásokra bízza, mennyiben felelős a világban történő összes eseményekért. Ugyanakkor a szabadság ilyen —

semmi által nem korlátozott — kitágítása elvezet olyan álláspontho is, hogy nincs semmi, ami meghatározná, mit tegyen az ember különböző élethelyzeteiben. Bármit tesz is, *egyforma* felelősség terheli. Így azonban a felelősség fogalma elveszti igazi jelentőségét. Mert, ha a világon mindenért felelős az ember, akkor tulajdonképpen semmiért sem felelős. A felelősség elveszíti konkrét tartalmát. (Ezt a koncepciót találhatjuk meg Sartre felfogásában.)

Más erkölcstanok (a mechanikus, fatalisztikus determinizmus talaján állók) viszont arra épülnek, hogy az ember cselekvései abszolút értelemben meghatározottak: az embernek nincs választási lehetősége, minthogy a körülmények szükségszerűen megszabják a tetteket. Ily módon az erkölcsi problémák arra szűkülnek le, hogy az ember a követelményeknek, valamint saját hajlamainak, érzelmeinek szükségszerű következményeiként cselekszik. Ha viszont mindent e körülmények szabnak meg, az egyén nem felelős semmiért, hiszen a történéseket és saját tetteit rajta kívüli erők határozzák meg.

Szabadság és szükségszerűség a marxizmusban

Korábban foglalkoztunk már a determinizmus, az oksági viszonyok, az egyetemes összefüggés, a szükségszerűség és a véletlen problémáival. Ehelyütt – a fentiek ismeretét feltételezve – a szabadság és szükségszerűség viszonyának etikai szempontú megvilágítására törekszünk.

A marxizmus általános megoldása röviden a következő:

1. *Abszolút* szabadság – a mindentől való függetlenség értelmében – nem létezik. A valóság minden jelensége, s így az emberi cselekvések is meghatározottak, vagyis determináltak. A természetben és a társadalomban szükségképpen kölcsönhatások érvényesülnek, s ezek alól az ember akaratában, szándékaiban, döntéseiben sem vonhatja ki magát. A szabadság kérdése tehát nem oldható meg a szükségszerűségtől való függetlenség útján.

2. *Abszolút* determináltság – a teljes, mindentől való függés értelmében – szintén nem létezik. Az természetes, hogy mindennek van oka, s minden valamilyen módon determinált. De a legfontosabb meghatározottság a *kölcsönhatás*. Ezért egyetlen jelenség sem határoz meg más jelenségeket teljesen, csak e „más" jelenségek visszahatását is figyelembe véve. Egyetlen jelenség sincs csak a külső determinánsoknak alávetve. „Önmaga" is közrejátszik az események alakulásában.

3. Mindezt az emberre és erkölcsi magatartására kell vonatkoztatnunk.

A marxista etika a szabadaság fogalmát úgy értelmezi, mint a felismert szükségszerűséget és az ennek alapján való cselekvést. Mit jelent ez közelebbről? Amikor az ember különböző lehetőségek között választ, ezt nem önkényesen teszi. A választásnak is vannak indító okai, s ezek közül valamelyik mindig erősebb, mint a másik. Az ember akaratát is meghatározzák ezek az indítóokok, s bár sokszor tényleg nehéz a választás, végül is ilyen vagy olyan irányban megtörténik. Az a tény, hogy az ember egyáltalán választani képes, kétségkívül mutatja magasabbrendűségét az állatvilág felett. Az ember azért választhat, mert képes felismerni a természet és a társadalom szükségszerűségeit és törvényszerűségeit, s ezáltal képes megteremteni azokat a feltételeket, amelyek között e felismert törvényszerűségek felhasználhatók. De az ember mindennek az ellenkezőjére is „képes". Választási lehetőségei között szinte bármilyen élethelyzetben ott vannak azok a „lehetőségek" is, amelyek látszólag mindenféle törvényszerűséget, ésszerűséget felrúgnak. Ennek persze mindig megvannak a negatív következményei.

A szabadság tehát nem merül ki a cselekvés külső korlátainak hiányában. E fogalomba az is beletartozik, *mit tesz* valójában az ember, tehát, hogy ténylegesen *mit választott*. De, hogy mit választ az ember, ez nemcsak a külvilág függvénye – amely természetesen mindig körülhatárolja a lehetséges cselekvéseket –, hanem függvénye annak is, hogy mi az ember, milyen tulajdonságokkal, készségekkel, törekvésekkel stb. rendelkezik.

Mindebből az következik, hogy az ember akkor szabad, ha saját történelmi-társadalmi, a konkrét körülmények és az általános társadalmi feltételek által meghatározott lényegének megfelelően képes cselekedni. Ahogy a költő mondja:

„Hallottad hát, hogy kit hívunk szabadnak,
Hogy akkor vagy csak az, ha önmagad vagy,
Míg másokért munkál agyad, kezed,
Nos hát csak úgy nevezd magad szabadnak,
Ha mindezért felelsz, s önként teszed."

(Leonyid Martinov)

A szabadság kérdésének bizonyos fokig más aspektusa, de az előzőtől nem választható el, az *akaratszabadság* kérdése, amely elsősorban az erkölcsi felelősségre vonás szempontjából fontos. Miután minden determinált, természetesen ez alól az emberi akarat sem kivétel. Az akaratot sokféle tényező (motívum) befolyásolja. E motívumok összessége lép kölcsönhatásba az akarattal. A meghatározó motívumok között különbséget kell tennünk: a motívumok *külsők* és *belsők*.

A *külső* motívumok a társadalmi környezet hatását jelentik. A társadalmi környezet konkrét cselekvési helyzetet teremt, amely meghatározott cselekvések indítékait foglalja magában.

Ezek a környezeti viszonyok azonban csak a *belső* motívumok (az ember jelleme, vérmérséklete, ismeretei stb.) közvetítésével hatnak. Az emberi akaratot ezeknek az összessége határozza meg. Ha *csak* a külső motívumokat vesszük figyelembe, mindig többféle cselekvési lehetőség adódik. *Ezt nevezzük viszonylagos autonómiának.*

Az akaratszabadság viszonylagos, mert a külső és a belső tényezők csak néhány körülhatárolt lehetőséget engednek meg. Az ember tehát nem választhat akarmit.

Az erkölcsi felelősség

Felvetődik tehát a kérdés: felelősségre vonható-e az egyén tetteiért, ha akaratát és szándékait különböző külső és belső tényezők határozzák meg? Válaszunk az, hogy igen. Azok az érdekek ugyanis (a közösség érdekei), s a belőlük fakadó erkölcsi elvek és normák, amelyek alapján a felelősségrevonás történik, objektíve léteznek, s a felelősségrevonás (egyetértés vagy elítélés) annak alapján következik be, hogy megegyezik-e az adott cselekvés ezekkel az érdekekkel és erkölcsi értékekkel, vagy sem. Másrészt a cselekvő egyén szempontjából is lényeges a felelősségrevonás, mert ez újabb motívummá (az akaratot meghatározó okok egyikévé) válhat a későbbi hasonló esetekben.

A viszonylagos autonómiával a viszonylagos szabadságnak csak a *lehetősége* teremtődik meg. Valósággá azáltal válhat, hogy *mit* választunk. A szabadság nemcsak a viszonylagos autonómiát jelenti, és nem is elsősorban azt, hanem a szükségszerűség felismerését és az ennek alapján történő döntést, illetőleg cselekvést. Ha tehát az egyén különböző alternatívák alapján választhat, cselekedetei erkölcsileg értékelhetők lesznek, s az egyén felelős a tetteiért. Ebben a felelősségben egyaránt benne rejlik *a szándék, a cselekvés és a következmény* is. A marxista etika mindhárom mozzanatra nagy hangsúlyt helyez.

c) *Az erkölcs osztályjellege.*
Állandó és változó elemek az erkölcsben

Az erkölcs az emberi társadalom kialakulásával együtt keletkezett. Az ősközösségi társadalom szokásai, normái, az emberek gyakorlati viszonya a társadalom érdekeihez híven kifejezték a kor gazdasági viszonyait: megfeleltek a termelőerők fejletlenségének és a termelési eszközök közösségi tulajdonának. Ezeket a viszonyokat fejezte ki a korabeli erkölcs is: az emberek a kialakult szokások, hagyományok, tabuk, misztikus követelményrendszerek szerint éltek. Nem ismerték az „enyém" és a „tied" fogalmát, természetes volt számukra egyfajta (fejletlen) kollektivizmus.

Az erkölcs osztályjellege

Amikor a társadalom ellentétes osztályokra szakadt, a *kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztály érdeke, a különböző osztályokhoz tartozó egyének érdeke ellentétbe került egymással.* Megszűnt tehát annak a lehetősége is, hogy a társadalomnak egységes erkölcse legyen. S mivel az emberek léthelyzete gyökeresen eltérő volt, lényegesen különböztek erkölcsi viszonyaik és erkölcsi tudatuk is. Ehelyütt nem áll módunkban történelmileg végigkövetni az erkölcs változásait a különböző társadalmakban. Csupán néhány végkövetkeztetést vonhatunk le.

1. Mivel az osztálytársadalmakban a szemben álló osztályok érdekei ellentétesek, az ilyen társadalmakban az *erkölcs mindig osztályjellegű.* Az osztályerkölcs az osztályoknak a kialakulását követően jön létre, s az osztályok erkölcsi ellentéte a gazdasági ellentétek kiéleződésével fokozódik. *Minden osztálytársadalomban többféle erkölcs létezik, s ezek az erkölcsök igen bonyolultan egymásra rétegeződnek.*

2. Az erkölcs a felépítmény része, s ezért természetes, hogy az uralkodó osztály a maga erkölcsi nézeteit a legkülönbözőbb eszközökkel érvényesíti. Általában *az uralkodó osztály a saját alapvető érdekeinek megfelelő erkölcsöt igyekszik terjeszteni.* S ez nagymértékben hatást gyakorol a többi osztályok és rétegek erkölcsi magatartására is.

3. Az erkölcs osztályjellege annál szembetűnőbb, minél közelebb áll az adott erkölcsi probléma a lényeges gazdasági és politikai osztályérdekekhez.

Az erkölcsi ítélet objektív kritériuma

Miképpen lehet eldönteni, hogy az egyes társadalmi osztályokhoz, illetve rétegekhez kötődő erkölcsi rendszerek, illetve a nekik megfelelő etikai koncepciók közül melyik a helyes?

Mindig az az erkölcsi rendszer a magasabb rendű, amely egy adott történelmi korban a társadalmi haladást képviseli. Itt persze rögzítenünk kellene a társadalmi haladás valamiféle megfellebbezhetetlen kritériumait. Ilyenek azonban nincsenek.[3] Csupán néhány olyan megfontolást ajánlunk az olvasó figyelmébe, amelyek a kérdésre hozzávetőleges választ adhatnak.

Minden eddigi társadalom feltörekvő osztályának erkölcse idővel túlhaladottá vált, mert a történelem újabb osztályokat dobott a felszínre, újabb követelményeket támasztott az emberi haladással szemben.

A munkásosztály világtörténelmi szerepe abban van, hogy amikor hatalomra kerül, nem váltja fel a kizsákmányolás egyik formáját egy másikkal, hanem mindenféle kizsákmányolást megszüntet. Ebből következik, hogy a munkásosztály soha nem válhat retrográd osztállyá. Nem adhatja át a helyét egy „újabb" feltörekvő osztálynak, hanem az egész társadalom képviselőjévé lesz. S miközben megszünteti az osztálykülönbségeket, felszámolja önmagát is mint osztályt. Ez már egy új társadalom születése, új erkölcsi viszonyok kialakulása, melyek néhány kérdésével a következő fejezetben foglalkozunk.

Az erkölcs abszolút és relatív jellege

Amint az eddigiekből is kitűnik, az erkölcs fejlődése – mint a valóság minden más jelenségéé – ellentmondásos. Az erkölcs mindig konkrét formát ölt. Mint maga az a társadalmi osztály, réteg, csoport, amelyben kialakult, az erkölcs is kezdetben haladó, később túlhaladottá válik, s vele szemben új, sokszor ellentétes erkölcsök lépnek fel. Így tehát minden konkrét er-

[3] A társadalmi haladás fogalmát lásd a korábbi fejezetekben.

kölcs relatív, múlandó, de nem tűnik el teljesen, mert az őt felváltó új erkölcs megőrzi a legjobb, a legéletképesebb, az emberiség haladását valóban szolgáló korábbi erkölcsi mozzanatokat tehát azt, ami a régi erkölcsökben egyetemes („abszolút") jellegű

Az erkölcsi abszolutizmus

Az újkori polgári filozófia jelentős irányzatai nem ismerik el az erkölcs osztályjellegét. Abból indulnak ki, hogy bizonyos erkölcsi normák hosszabb ideig kísérik a társadalom életét, mint egy társadalmi-gazdasági alakulat, s vannak olyan erkölcsi normák, amelyek egyaránt érvényesek minden osztály számára (mint pl. a „ne ölj", „ne lopj" stb.). Azt állítják tehát, hogy vannak „örök emberi" erkölcsi normák, amelyek minden korban és mindenki számára egyformán érvényesek. Ezek a normák a polgári etika szerint az ember természetének alapvető tulajdonságaiból, illetve az isteni akaratból vezethetők le. Ez az irányzat *a meglevő polgári erkölcsöt igyekszik úgy feltüntetni, mint korokon és osztályokon felül álló erkölcsöt.*

Nézzük meg, vannak-e „örök erkölcsi normák"? A normák mindig meglehetősen konkrétak, még akkor is, ha elvont formában fogalmazzák meg őket. A „légy becsületes", „teljesítsd kötelességeidet" normák pl. „általában" semmiképpen sem érvényesíthetők. Azonnal felmerül ti. a kérdés: miféle „becsületről", miféle „kötelességről" van szó?

Vegyük szemügyre azokat a normákat, amelyek általánosságuknál fogva „öröknek", az emberi természetből fakadónak tűnnek, pl. a „ne ölj" normáját. Első pillanatra úgy tűnik, hogy nem volt és nem lesz olyan társadalom, amely e norma nélkül meglehetett volna. De, ha közelebbről vizsgáljuk a dolgot, úgy találjuk, hogy a „ne ölj" konkrét tartalma minden korban más és más. Ez a szabály pl. már az ősközösségi társadalomban is fennállt — de többnyire csak a nemzetséghez vagy a törzshöz tartozókra vonatkozott, az „idegenekre" nem! A rabszolgatartó társadalomban ez a norma nem vonatkozott a rabszolgákra, a középkorban az eretnekekre. Keresztfák és máglyák, bitók és sortüzek bizonyítják, hogy az erkölcs „fő védelmezői": a mindenkori uralkodó osztályok és hatalmi képviselőik az erkölcs nevében hányszor szegték meg ezt az állítólag „örök emberi" normát, hogy a háborúkról itt ne is beszéljünk.

Az erkölcsi abszolutizmus az erkölcsben valóban meglevő állandóságot túlozza el. Csak azt veszi figyelembe, hogy vannak – és tényleg vannak – továbbélő erkölcsi hagyományok, amelyeket az új erkölcs átvesz a régitől és továbbfejleszt, de nem érti meg, hogy az erkölcs az osztálytársadalomban sohasem egységes, s az egymást követő társadalmakban az erkölcs fejlődik, változik, s még a régi erkölcsből átvett vonások sem változatlanul mennek át az új erkölcsi magatartásokba és tudatba.

Az erkölcsi relativizmus Természetesen az ellenkező véglet sem hiányzik a polgári etikából. Abból a tagadhatatlan tényből, hogy bizonyos vonatkozásokban az ellentétes osztályok, sőt az egyének erkölcsi magatartása és erkölcsi ítéletei is ellentétesek, *egyes polgári filozófusok és etikusok azt a következtetést vonják le, hogy nem lehet eldönteni, melyik félnek van igaza.* Az erkölcsi relativizmus képviselői azt állítják, hogy *egy tett erkölcsös vagy erkölcstelen voltának eldöntése teljesen az egyén, a szemlélő szubjektum állásfoglalásától függ.*

A mai polgári filozófia kísérletet tesz arra, hogy az erkölcsöt az egyén erkölcseként, a társadalomtól teljesen elszakítva vizsgálja. Ez a szubjektivista álláspont (egzisztencializmus, perszonalizmus stb.) abból indul ki, hogy az egyén független a társadalmi viszonyoktól, és maga dönti el, milyen módon cselekedjék. A felelősség teljes mértékben az egyéné – hirdetik –, s a társadalmat nem lehet hibáztatni az egyének tetteiért. Az egyén azt teszi, amit akar, mert – állítólag – az erkölcs feltételezi a szabad akaratot.

Mindkét fent jelzett felfogás egyoldalúan közelíti meg az erkölcsi jelenségeket. Egyik sem veszi figyelembe, hogy az erkölcsi rendszerek mindig konkrétan és történelmileg alakulnak, miközben vannak maradandó elemeik is.

a) A szocialista erkölcs fő vonásai

Mi a szocialista erkölcs?

A szocialista erkölcs a történelem folyamán létrejött erkölcsi rendszerek egyike. Az erkölcsi rendszerek legfontosabb vonásai egy-egy társadalmi osztály sajátos léthelyzetét, ismérveit, történelmi szerepét, s az ezeket tükröző sajátos eszméket fejezik ki. *A szocialista erkölcs tehát a szocialista társadalom lényeges viszonyait, s e társadalom legfontosabb alapvető osztályának, a munkásosztálynak a léthelyzetét tükrözi.*

Ez a megfogalmazás némi magyarázatot igényel. A marxista etikában elfogadott álláspont szerint a szocialista-kommunista erkölcs fejlődésének különböző stádiumai vannak. E stádiumok feltárása erkölcstörténeti szempontból még kevéssé valósult meg. Annyi azonban megállapítható, hogy a „kommunista" erkölcs első stádiuma az ún. proletár erkölcs a kapitalizmusban. A szocialista erkölcs fogalma elsősorban a szocialista társadalomra vonatkozik, a szűkebben vett kommunista erkölcs fogalma pedig a jövő — a szocializmusból kibontakozó — társadalom viszonyaihoz kapcsolódik.

Meg kell jegyezni, hogy a szocialista társadalomban – amely történelmileg fejlődésének kezdetén áll – a szocialista erkölcs már most is egyre kevésbé határozható meg úgy, mint a munkásosztály erkölcse. A szocializmusban ugyanis mindinkább háttérbe szorulnak az osztályok közötti társadalmi-strukturális különbségek. Az osztályok fokozatosan közelednek egymáshoz, s a szocialista követelmények minden társadalmi rétegre kiterjednek. Ez persze nem jelent egyformaságot, mert a különböző rétegek életviszonyai eltérőek, s ennélfogva erkölcsi követelményrendszerük is sok tekintetben különbözik egymástól. A szocialista erkölcs egységes elvei is sokféleképpen jelenhetnek meg a társadalmi rétegek szerint. De a szocialista erkölcs úgy sem határozható meg, mint a szocialista társadalomban megtalálható erkölcsök összessége. Ez utóbbiak ugyanis a legkülönbözőbb, hagyományok és szokások által rögzített, az elmúlt társadalmakból átörökített, a szocialista társadalmi viszonyok történelmi kibon-

takozásának különböző stádiumait kifejező, sokszor egymással ellentétes erkölcsi rendszerek elemeit is magukba foglalhatják.

A társadalmi-emberi eszmény a szocialista erkölcsben

A történelmi fejlődés fő tendenciája az, hogy a kapitalista társadalmat forradalmi úton új társadalmi rend, a szocializmus váltja fel. Ez a tendencia korántsem egyes emberek óhajának a függvénye és egyáltalán nem erkölcsi megfontolások alkotják a kiindulópontját. A társadalom objektív gazdasági törvényei határozzák meg a kapitalista társadalom osztályainak helyzetét, azt, hogy ezeknek az osztályoknak az érdekei gyökeresen ellentmondanak egymásnak. A munkásosztály, amikor osztályérdekeinek érvényesítéséért harcol, e történelmi harcban fokozatosan kialakítja saját világnézetét, a társadalom fejlődéstörvényein alapuló elméletét, amely magába foglalja a társadalmi fejlődés távlataira vonatkozó koncepciót is. Ilyen módon ebben az elméletben, a marxizmus—leninizmusban, kifejeződik az az átfogó társadalmi eszmény, amelynek megvalósításáért mint társadalmi célért a munkásmozgalom küzd. A marxizmus tehát mint a munkásosztály tudományos világnézete egyetemes és átfogó érvényre tesz szert. Egyetemes és átfogó ez a világnézet két szempontból. Egyrészt a régi társadalom megszüntetésének, az új társadalom megteremtésének összetett gazdasági, politikai, társadalomtudományi koncepcióját dolgozza ki. Az erkölcsi eszmények tehát éppen úgy csupán egy részét alkotják a marxizmus egész elméletének, mint ahogy az emberek erkölcsi viszonyai is csak egy oldalát, egy részét alkotják az új, fokozatosan kibontakozó gazdasági, politikai és kulturális viszonyoknak.

De egyetemes és átfogó ez a világnézet azért is, mert a munkásosztály alapvető érdekeinek kifejezésével egyúttal a társadalmi fejlődés olyan perspektíváját nyújtja, amely szükségképpen magába foglalja minden egyes ember felszabadulását. Tehát összemberi értékeket tartalmaz. Ezzel kapcsolatosan mondja Marx, hogy a proletariátus nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy meg ne szüntetné saját életfeltételeit. Nem szüntetheti meg saját életfeltételeit anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalom összes embertelen életfeltételeit, amelyek az ő helyzetében összpontosulnak. E koncepció már Marx idejében kifejezte azt, hogy a társadalmi és emberi haladás letéteményese, az emberiség társadalmi fejlődésének legkövetkezetesebb képviselője a munkásosztály, melynek történelmi hivatása, hogy a társadalom más haladó erőivel összefogva megőrizze és továbbfejlessze mindazokat az értékeket, amelyeket a történelmi fejlődés létrehozott.

Az az eszmény, amelyre a szocialista erkölcs épül, harcot jelent olyan viszonyokért, amelyek között a társadalom biztosítani képes minden egyén számára a sokoldalú kibontakozás lehetőségét, minden egyén képességeinek, alkotóerőinek kifejlődését.

Az ilyen fejlődési lehetőségek megteremtéséért folytatott tevékenység, az új, fejlettebb társadalmi-közösségi viszonyok létrehozásáért végzett munka, melynek során maga az egyén is egyre inkább meg tudja valósítani saját boldogságtörekvéseit és önmagára irányuló céljait: ebben van a szocialista erkölcs társadalmi-emberi eszménye.

A szocialista társadalom kibontakozása és a szocialista erkölcs

A szocialista forradalom győzelme után a gazdasági és politikai átalakulás elvileg kedvező feltételeket teremt ahhoz, hogy a szocialista erkölcs egyre szélesebb rétegeket hasson át. A szocialista viszonyok kibontakozása azonban rendkívül összetett és ellentmondásos folyamat, s az erkölcsi viszonyok átalakulása különösen hosszú időt vesz igénybe. Figyelembe kell venni, hogy ma még nem egy kiteljesedett szocialista társadalomról van szó. Átmeneti társadalomban élünk – e szó minden vonatkozásában. Ezért mai társadalmunk magán viseli nemcsak a régi társadalom „anyajegyeit" (Marx), hanem az új társadalom kialakulásának sajátos nehézségeivel is meg kell küzdeni. A szocialista erkölcs maga is kibontakozóban van, elveinek, normáinak elsajátítása, gyakorlati érvényesítése ma még igen sok kívánnivalót hagy maga után.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy az egyes emberek természetesen nem „általánosságban", nem elméleti elvontságában sajátítják el a szocialista erkölcsi eszményt, hanem saját életfeltételeikre alkalmazva, hajlamuk, ízlésük, tudásuk, képességeik és jellemük szerint. Az emberek eltérő társadalmi és egyéni feltételek között élnek, s ennek megfelelően az életcélokról, az egyéni boldogságról alkotott elképzeléseik is sokszínűek és változatosak.

A szocialista erkölcsi eszmény elfogadása *elsősorban* azt jelenti, hogy az emberek a marxista világnézet, a szocializmussal való azonosulás talajáról ítélik meg egyéni életcéljaikat is. *Másodsorban* azonban azt is jelenti, hogy a szocialista erkölcsi célok nem csupán a szocializmus erkölcsi eszményének *tudatos* elfogadásán alapulhatnak. A szocializmus lényegéhez tartozik, hogy magába foglal minden haladó eszmét, és tág teret nyit az új eszményeknek is. Ezért minden olyan cél és gondolat, szándék

és cselekvés, amely illeszkedik a szocialista társadalom általános feladatainak megoldásához, hozzájárul a szabad, sokoldalúan fejlett emberek társadalmának kiépítéséhez, nem kerül szembe a közösség törekvéseivel, a szocialista erkölcsi magatartás kialakításának fejlődési fokát alkotja. A cél az, hogy társadalmunk minél több tagja kapcsolja egyéni életcéljait *tudatosan is* a szocializmus társadalmi eszményéhez.

E célt természetesen csak hosszú történelmi folyamatban lehet elérni. Az MSZMP XII. kongresszusa, majd pedig az ott hozott határozatok végrehajtását értékelő KB-ülés (1983. április 12—13.) hangsúlyosan szólt az erkölcsi kérdésekről. A kongresszusi határozat kimondja: „A figyelmet a társadalom fejlődése szempontjából legfontosabb eszmei és erkölcsi kérdésekre kell összpontosítani: a közérdek tiszteletben tartására és szolgálatára, a munka becsületének növelésére, a kötelezettségek teljesítésére, a közösségi szellem erősítésére. Határozottan fel kell lépni a kispolgári életfelfogás, az önzés, a jogtalan előnyszerzés, a közömbösség ellen."

A kongresszus természetesen átfogó orientációt ad. A részletekbe menő végrehajtás pontos helyzetelemzést és tájékozottságot igényel. Mint a kongresszusi beszámoló megállapítja: „Az ideológia, a közgondolkodás helyzetének számbavétele megköveteli, hogy folyamatában szemléljük társadalmunk eszmei-tudati-erkölcsi állapotának fejlődését, teljes valóságában lássuk mai arculatát, és kritikusan értékeljük pártunk jelenlegi ideológiai tevékenységét."

Csak ilyen történeti, a teljes valóságot kifejező, kritikus megközelítéssel beszélhetünk a szocialista erkölcs mai helyzetéről is, figyelembe véve, hogy — bár népünk tudati állapotát alapvetően pozitív változások szabják meg — „ez a folyamat nem volt ellentmondásoktól mentes és ma sem az", s hogy „ideológiai tevékenységünkben számos kérdésre még nem tudtunk kielégítő választ adni".

A jelenlegi társadalomépítő feladatok minőségileg újszerűek s a korábbiaknál bonyolultabbak. Ilyen körülmények között magasabbra kell emelni az erkölcsi követelmények mércéjét is.

b) A szocialista erkölcs főbb elvei

A) A szocialista humanizmus

A humanizmus mint erkölcsi alapelv

A szocialista erkölcs nélkülözhetetlen alapelve a szocialista humanizmus. A humanizmus nemcsak a szocializmusban létezik. A reneszánsz korának humanizmusa például a feltörekvő polgárságnak az emberre és az erkölcsre vonatkozó fel-

fogását tartalmazta, s mindaddig haladó és pozitív szerepet töltött be, amíg a burzsoázia állt a néptömegek felszabadító harcainak élén, képviselte demokratikus vágyaikat, az emberibb élet megvalósítására irányuló törekvéseiket a feudalizmussal szemben. Ez a polgári humanizmus azonban önmaga ellentétévé vált, amikor kitűnt, hogy a tőkés társadalom nem képes megszüntetni az antihumanista törekvéseket, sőt a tőkésosztály maga válik ezek fő képviselőjévé. A tőkés társadalom ellentmondásai szükségképpen kitermelték a munkásosztály marxista világnézetét, amely a tőkés társadalom elméleti és gyakorlati kritikájával (forradalmi megváltoztatásával) kívánta érvényesíteni a humanista eszméket.

A szocialista humanizmus tartalma

A szocialista humanizmus történelmileg – a marxi eszmék, de a kommunista pártok gyakorlata és a létező szocialista társadalmak tapasztalatai szerint is – azt fejezi ki, hogy csakis az osztályharc útján lehet megszüntetni azokat a társadalmi viszonyokat, amelyekben a kizsákmányolás, a létbizonytalanság, a kényszerű munkamegosztás, az embertelenség uralkodik.

A szocialista humanizmus *nélkülözhetetlen ismertetőjegye, hogy elutasítja az emberek minden hátrányos megkülönböztetését, a politikai, vallási, faji elnyomást és előítéleteket;* harcot hirdet a gazdasági kizsákmányolás, a politikai elnyomás, a szellemi és kulturális nyomorúság ellen, az emberiség létét fenyegető imperialista háborús manipulációk és törekvések ellen.

A szocialista humanizmus *küzdelem* olyan társadalmi viszonyok kialakításáért, amelyek lehetővé teszik *az ember szabad fejlődését, a személyiség sokoldalú kibontakozását, a szabad alkotó tevékenységet, az emberi boldogság konkrét társadalmi lehetőségeit és feltételeit minden egyén számára,* biztosítva az *az emberi méltóságot* fajra, nemre és nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül. A szocializmus valósítja meg a költő felhívását:

„Szót se tovább! Adj enni, lakást neki, vedd le a rongyot
Róla – a méltóság megjön utána maga."

(SCHILLER)

A szocialista humanizmus egy forradalmi osztály történelmi cselekvése, tömegek mozgalma, de egyúttal egyéni magatartás is, amelynek érvényesülnie kell az élet minden területén, át kell hatnia az emberi társadalmi kapcsolatok és viszonyok egész rendszerét: a gazdaságot, a művészetet és a jogot éppúgy, mint a politikát és a tudományt, az iskolai nevelést csakúgy, mint a munkát és a magánéletet.

A szocialista humanizmus — aktív cselekvés

A szocialista humanizmus kifejeződik *mind a nagy társadalmi kérdések megoldásában, mind a hétköznapi emberi viszonyokban.* Könnyen belátható, hogy amikor a szocialista országok a nemzetközi politikában következetesen fellépnek a háborús erők ellen, amikor a békés egymás mellett élés megvalósítására törekszenek, ez a szocialista humanizmus szellemében folytatott tevékenység. Könnyen belátható az is, hogy amikor a szocialista állam megfelelő támogatásban részesíti a szülő nőket, amikor kiterjeszti és fejleszti a közművelődést, vagy gazdasági célkitűzéseivel az anyagi jólét növelésére törekszik, amikor keresi az utakat, módokat a szocialista demokrácia kiszélesítéséhez stb. stb – mindez a szocialista humanizmus érvényesítését is jelenti.

A humanista magatartás az emberek mindennapi kapcsolatainak is elemi erkölcsi követelménye, ami mindenekelőtt az ember tiszteletét foglalja magában. Mint Gorkij mondja: „Nem sajnálni kell az embert, hanem tisztelni." S ez korántsem merül ki az udvariassági formulák és illemszabályok betartásában. Ez azt jelenti, hogy fellépünk minden olyan helyzet vagy cselekedet ellen, amelyben megalázzák az embert, amelyben csorbát szenved az emberi méltóság; hogy küzdünk – saját erőinknek és lehetőségeinknek megfelelően – az emberi fejlődést elősegítő feltételek megteremtéséért, a társadalomellenes cselekedetek, a bürokratikus lélektelenség, a karrierizmus, a protekcionizmus, a korrupció ellen. *A szocialista humanizmus érvényesítése tehát korántsem merül ki a passzív együttérzésben; aktív tetteket, cselekvést követel.*

A szocialista kollektivizmus társadalmi alapja

A születőben levő új erkölcsi viszonyok egyik legfontosabb alapelve a kollektivizmus. *A közösségi magatartás legfőbb társadalmi meghatározója az, hogy a szocializmusban* a korábbi társadalmakhoz képest *megváltozik az érdekek rendszere, s a hozzájuk fűződő érdekviszonyok jellege.*

A szocializmusban *a társadalmi tulajdon létrejöttével és kiteljesedésével párhuzamosan* egy hosszú történelmi folyamatban megteremtődik az érdekek újszerű strukturálódásának alapja. Ennek az újszerű strukturálódásnak erkölcsi szempontból a legfontosabb problémája *az egyéni és társadalmi (közösségi) érdek egymáshoz való sajátos viszonyának alakulása.*[4]

Ez nagyon fontos körülmény a szocialista erkölcs fejlődése szempontjából. *A szocialista kollektivizmus alapelve ugyanis a társadalmi érdek elsőbbségének elve.* Kérdés azonban, teljesíthető-e ez az alapelv? S ha igen, milyen feltételek mellett? Az emberek erkölcsi magatartására ugyanis nem elsősorban a társadalmi érdek elsobbségének *hangoztatása* van hatással, hanem a *személyes tapasztalatuk*, a közvetlen közösségeikben kifejeződő erkölcsi követelményrendszer. Az emberek számára mindennapi társadalmi viszonyaik közvetítik a társadalmi érdeket. Ezek a viszonyok azonban történelmileg keletkeztek. Ezért a megelőző társadalmi folyamatok hatásai – különösen a társadalom kiscsoportjaiban (a családban, a lakóhelyi környezetben stb.) – igen sokáig továbbélnek és újratermelődnek.

Ez is oka annak, hogy társadalmunkban nincs egységes erkölcs. A proletár, a patriarchális-paraszti, a vallási stb. erkölcsök keresztül-kasul átszövik társadalmunkat, s a szocialista erkölcsnek ebben a társadalmi valóságban, ebben a közegben kell léteznie, egyre erőteljesebben hatnia.

A szocialista társadalmi érdek maga is összetett szerkezetű, változó képződmény, amelynek konkrét formái között ugyancsak lehetségesek ellentmondások. Nyilvánvaló pl., hogy a társadalom különböző szférái-

[4] Az érdekviszonyok problémájáról lásd a tankönyvnek „Az érdek mint az emberi cselekvés hajtóereje" című részét.

nak fejlesztése egyaránt társadalmi érdek. De hogy egy adott időszakban mely területet kell pénzügyileg erőteljesebben támogatni (mondjuk, a termelési beruházásokat, a hadsereget, az oktatásügyet, az egészségügyet vagy a szolgáltatásokat kell-e előtérbe helyezni), s hogy ennek megfelelően miként kell a költségvetési összegeket elosztani, ez rendkívül szerteágazó (tudományos, tervezési, politikai) feladat, amely igen gondos mérlegelést, a reális lehetőségek figyelembevételét követeli meg. Ennek során többek között azt is meg kell fontolni, hogy *mely társadalmi érdekeket kell az adott időszakban előnyben részesíteni, és melyeket kell — átmenetileg — korlátozni, csak egy későbbi időpontban érvényesíteni.* Ilyen körülmények között *nem könnyű annak rögzítése, hogy egy adott időszakban mi az a konkrét társadalmi érdek,* amelynek elsőbbségét biztosítani kell.

Mindig a tényleges helyzetben cselekvő embereknek, közösségeknek kell mérlegelniük és eldönteniük, hogy a társadalmi érdek szempontjának elsődleges figyelembevétele milyen magatartást követel.

A szocialista erkölcs eszményei, elvei és normái „csak" azt az általános orientációt adhatják meg, amelyet a konkrét helyzetben elvileg érvényesíteni kell. Ezzel *megkönnyítik a döntést, de nem pótolják.*

Ennélfogva *szocialista erkölcsi követelménnyé válik a személyiség önállósága, a teendők mérlegelésének, az általános erkölcsi elvek konkrét helyzetekre való alkalmazásának képessége is.*

Kollektivizmus és individualizmus

Kétségtelen, hogy a közösségi magatartás kialakulása ma még távolról sem problémamentes. Mai társadalmi viszonyaink – mint már jeleztük – sokféle erkölcsi magatartást tesznek lehetővé. A kollektivizmus szocialista elveitől eltérő *individualista erkölcsi felfogásokkal és magatartásokkal ma még tömegesen találkozunk mindennapi életünkben.*

Magukban a társadalmi-gazdasági viszonyokban vannak jelen azok a tendenciák, amelyek az individualista, antikollektivista magatartást, a másokkal szemben tanúsított közömbösséget, az egyéni érdekek egyoldalú előtérbe állítását, a közösséghez való formális alkalmazkodást fenntartják, rögzítik, illetve átmenetileg erősítik.

Egyrészt azért, mert a régi erkölcsi hagyományok és szokások rendkívül sokáig élnek, s különböző módokon – pl. a családi nevelésben, de az emberi életvitel egyéb területein is – az új nemzedékekre is hatnak, továbbá azért, mert jelenleg még korántsem elégíthetők ki teljesen a reális szükségletek sem. Léteznek – és a mai szocializmus gazdasági szükségszerűségét fejezik ki – az áru- és pénzviszonyok, amelyek a szocialista gazdaság keretében ugyan, de lehetőséget nyújtanak az egyéni meggazdagodási vágy viszonylag széles körű kibontakozására.

Jelenleg, amikor a társadalom minden területén – az erkölcs területén is – mélyreható történelmi változások zajlanak le, amikor a társadalom értékrendje már megváltozott annyiban, hogy a régi nem tartható fenn tovább, az új azonban még nem erősödött meg annyira, hogy minden ember erkölcsi tudatában és cselekvéseiben belső erőként hasson, *a kollektivizmus elvei sem terjedhetnek ki a társadalom minden tagjára, és nem válhatnak egyöntetűen mindenki erkölcsi magatartásává. Az új erkölcsi felfogás általánossá válásának anyagi feltételei maguk a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok, amelyeknek megteremtésével és továbbfejlesztésével párhuzamosan kétségkívül az a feladat, hogy társadalmunk és benne az egyének helyzetének megfelelően ezeket az elveket erősítsük.*

A közösségek és a kollektivizmus

Itt azonban felmerül egy döntő fontosságú kérdés. *A szocialista kollektivizmus erkölcsi elvének realizálódásához mindenekelőtt arra van szükség, hogy létezzenek szocialista közösségek,* amelyek képesek arra, hogy tagjaikat közösségi magatartásra neveljék, és „terepet", emberi „közeget" biztosítanak ahhoz, hogy a társadalom tagjai ne váljanak magukba zárkózó, perspektívát vesztett (illetve tévesztett), magányos emberekké. Ezzel kapcsolatban azonban számos probléma merül fel. Először is rendkívül nehéz megragadni a szocialista közösség (és egyáltalán *a* közösség) ismérveit. Az alábbiakban természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy részletezzük e kategória tudományos tartalmát. Kétségtelen tény, hogy az ember, társadalmi lény lévén, csak csoportokban, „emberi integrációkban" élhet, mégpedig a társadalmi fejlődés bonyolultságának és jellegzetességei-

nek megfelelően *eltérő jellegzetességű* csoportokban. A csoport mindig meghatározó tényezője az ember fejlődésének, befolyása azonban igen sokféle lehet. Bizonyos elemeiben kedvező személyiségi-erkölcsi kibontakozást segíthet elő, más elemeiben esetleg, éppen ellenkezőleg, kedvezőtlenül befolyásolja az egyén erkölcsi arculatát és magatartását. A csoportok a szokások, hagyományok, előítéletek közvetlen hordozói. Hordozói a régi, elavult erkölcsi elveknek, de ugyanakkor az új emberi kapcsolatoknak, a szocialista társadalom által támasztott követelményeknek és magatartásformáknak is. A társadalmi tevékenységek legkülönbözőbb területein, a munkában, a politikai-közéleti tevékenységben, a szabad idő eltöltésének meghatározott területein (sport, játék, szórakozás), a magánéletben (család, barátok, szomszédság stb.) a csoportok sokféle formája alakul ki. Az ember mindig többféle emberegyütteshez tartozik, s ezek különféle hatással vannak rá. Az egyikhez lazább, a másikhoz szorosabb kapcsolatok fűzik. E kapcsolatok jellegétől nagymértékben függ a személyiség erkölcsi arculatának alakulása.

A szocialista közösség ismérveit tehát azért is nehéz meghatározni, mert igen sokféle lehet. Lehet egy lakóhelyi csoport éppúgy, mint egy munkabrigád, egy sportegyesület éppúgy, mint egy iskolai osztály, egy pártszervezet éppúgy, mint egy munkásőr-század vagy katonai alakulat, egy öntevékeny táncegyüttes éppúgy, mint egy baráti kör stb. Mindezeknek a csoportoknak a jellegét befolyásolja a hozzájuk tartozó emberek egész társadalmi helyzete, osztály- és réteghovatartozása, életkora, neme, a településforma, ahol élnek, a szakma és még sok egyéb körülmény. Ennélfogva a szocialista közösségeknek színes, változatos sokaságával van dolgunk.

A szocialista közösség ismérvei

Mi teszi, illetve teheti mindezeket a heterogén, sokféle és sokrétű emberegyütteseket *szocialista* közösségekké? Ez olyan nagy horderejű kérdés, amelyre csak az *egész* társadalmi fejlődés, ezen belül is szocialista társadalmunk közel negyvenéves története adhat pontos választ. Mi itt nem vállalkozhatunk a kérdés tüzetes megválaszolására. Mindenesetre *a „szocialista közösség" kifejezésnek vannak bizonyos kritériumai,* amelyek összefüggnek a szocialista eszmék és a szocialista társadalmak történetével. Ezek az értékkritériumok nem változatlanok, s tiszta formában szinte sehol és semmikor nem érvényesülnek. Mégis

fontosak, mert erkölcsi szempontból orientálják az emberi magatartásokat.

A fenti megfontolásokat figyelembe véve, az alábbiakban *a szocialista közösségek néhány* — ma kívánatosnak tekinthető, de korántsem abszolutizálható — *fő jellemvonását soroljuk fel.*

1. A szocialista közösségeket a *tudatosan kitűzött szocialista célok jellemzik.* Általánosságban sem tekinthető *közösségnek* az a csoport, amelynek tagjai *csak* az együttes tevékenység elkerülhetetlensége alapján kapcsolódnak egymáshoz. Ez ugyanis még nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az egyén, noha számos csoport tagja, még rendkívül magányos legyen. Az együttes munka, illetve az egyéb léthelyzetek csak akkor fejlesztenek ki tényleges közösséget, ha a résztvevőket — a „tagokat" — a közös hivatásbeli, politikai, világnézeti és erkölcsi elvek is összekötik, ha ezek elsősorban a gyakorlatban, nem pedig a frázisok világában élnek, és ha mindezek alapján az egyének részéről éppúgy, mint a kollektíva részéről, tudatos törekvés nyilvánul meg az egymás iránti érdeklődés és segítőkészség szálainak erősítésére.

2. *A közösség szocialista jellegzetességeihez tartozik, hogy nem „öncélú".* Bár természetesen a saját feladatait, funkcióit hivatott megvalósítani, törekvéseiben és tényleges tevékenységében is túlmutat önmagán. Ezen azt értjük, hogy nem szakad el a társadalomtól, annak céljaitól és törekvéseitől. Ha e szoros kapcsolat nincs meg, a közösség könnyen a társadalommal szemben álló, a többi közösséget, csoportot elutasító „csoport-individualista" tulajdonságok hordozójává válhat. Az effajta csoportok kialakulását persze meg kellene akadályozni. Ez már olyan politikai-intézményi problémákhoz vezet át, amelyekkel ehelyütt nem foglalkozhatunk. Meg kell azonban állapítanunk, hogy *az „alulról épülő" közösségek kialakítása* fontos feladat a szocialista erkölcs kibontakoztatása szempontjából is.

3. A közösség *nem létezhet belső fegyelem és szervezettség nélkül.* Ez csak akkor érvényesülhet, ha vele párhuzamosan a közösség minden tagja számára biztosítják a közösség belső ügyeibe való beleszólási és döntési jogot, ha élő és erős a közösség belső demokratizmusa.

4. A fentiekből következik, hogy minden szocialista közösségben *meghatározott jogok és kötelezettségek érvényesülnek.* A közösség joga, hogy tagjaitól megkövetelje érdekeinek és céljainak képviseletét, védelmét, az aktív részvételt e célok és érdekek megvalósításában; *kötelessége* pedig az, hogy minden tagja számára maximálisan biztosítsa emberi fejlődési lehetőségeit (úgy is, hogy jellegének megfelelően anyagi, politikai, szakmai feltételeket nyújt ehhez, s úgy is, hogy az egyén erkölcsi magatartását a közösség követelménye által pozitív irányban befolyásolja).

Az *egyén joga,* hogy a közösségtől megkövetelje egyéni hajlamainak, törekvéseinek tiszteletben tartását, elismertesse önálló személyiségének és törekvéseinek kibontakoztatására, realizálására irányuló igényeit, *kötelessége* pedig az, hogy *önként* alávesse magát a kollektíva döntéseinek, teljesítse mindazokat a feladatokat, amelyeket a közösség érdeké-

ben rábíznak, hogy önmaga és a társadalom érdekében állandóan fejlessze tudását, kulturális érdeklődését, bővítse ismereteit.

A közösségi magatartás kialakítása mint cél

A szocialista közösségek fenti vonásainak hiánytalan kialakítása *korunkban inkább cél, mint általánosan megvalósult tény.* De mindannyiunkon múlik, közös felelősségünk, hogy ezek a jellemzők az egyén és a társadalom javára egyre inkább növekedjenek és elmélyüljenek. S bármilyen ellentmondásosan is, de a folyamat napjainkban is zajlik. Megfigyelhetjük a munkahelyeken, a szocialista brigádmozgalomban éppúgy, mint a családi viszonyok lassú változásaiban és átalakulásában, az iskolai közösségekben csakúgy, mint a baráti csoportok alakulásában. Természetesen ezt a folyamatot „mérni" meglehetősen nehéz. A köznapi tapasztalatok e tekintetben nem adnak alapot az elbizakodottságra. A kollektivizmus elve csak akkor válik hatékony erővé és ténylegesen erkölcsi elvvé, nem pedig pusztán formális magatartássá, ha az egyén belső meggyőződésévé lesz.

C) A szocialista munkaerköl

A munkaerkölcs főbb követelményei

A szocializmus az ember megítélésének egyik fontos kritériumává tette *a végzett munka mennyiségét és minőségét.* A képességek szerinti, a társadalom javára és a maga hasznára, a munkafegyelem önkéntes megtartásával elvégzett tisztességes, lelkiismeretes munka az egyén társadalmi megbecsülésének erkölcsi mércéje is. A munkaerkölcs fontos mozzanata, hogy az ember érezze munkájának *társadalmi jelentőségét és egyéni értelmét,* tehát a munkát ne valami szükséges rossznak tekintse.

A munkához való szocialista erkölcsi viszony társadalmi méretű elterjedése hosszú *történelmi folyamat,* amely a termelőerők fejlettségének mai szintjén a munka alkotó jellegének viszonylag korlátozott kibontakozási lehetőségei miatt még sok akadályba ütközik. A tágabb értelemben vett társadalmi-gazdasági környezeten kívül nagy szerepet játszik benne a munkahely felszereltsége, az anyagellátás folyamatossága, a munkaszervezetben részt vevők képzettsége, összeforrottsága, segítő-

készsége, a vezetés és a szervezés színvonala, az önálló kezdeményezések sorsa, az, hogy a dolgozó mennyire végezhet szakképzettségének megfelelő feladatokat, ténylegesen részt vehet-e a döntésekben, munkája valóban társadalmi hasznú-e és azt miként becsülik meg.

Anyagi érdekeltség és munkaerkölcs

A munkaerkölcs legfőbb követelményeit a marxi–lenini koncepciónak megfelelően a szocializmus viszonyai között a *munka szerinti elosztás* elve sűríti magába. Ez az elv – bármennyire korlátozott és ellentmondásos is mai gyakorlati érvényesülése – *a munkában való anyagi érdekeltség alapja is, mivel kimondja, hogy a termelőerők adott fejlettségi szintjének megfelelően a társadalom tagjai még nem szükségleteik, hanem végzett munkájuk szerint részesülhetnek a javakból.*

A munka tehát változatlanul eszköze a szükségletek kielégítésének. Bár korántsem csak ez a szerepe: társadalmi-gazdasági viszonyaink fejlesztése teremt lehetőséget arra, hogy *alkotó jellege* erősödjön, szélesebb körben kibontakozzon. Ez – számos empirikus vizsgálat alapján is – az egyén belső szükséglete és önbecsülésének, örömének forrása. De ez az érdeke a társadalomnak is, és nemcsak a jövőben, hanem mai – sokszor súlyos – gondjaink közepette, mert a gazdaság megújulásának, új növekedési pályára való átállásának egyik hajtóereje az alkotó jellegű munka, a képességek kibontakoztatása, az önálló kezdeményezésekben rejlő erők felszínre hozatala.

Jóllehet a szocializmus a legnyomasztóbb anyagi gondokat a többség számára már megszüntette, korántsem szüntetett meg minden jelentős anyagi gondot. Így az egyénnek természetes törekvése, hogy a maga és családja növekvő szükségleteit mind teljesebben elégítse ki, s ehhez a szükséges anyagi javakat megszerezze. Ezt a törekvést társadalmunk egyaránt méltányolja az *anyagi érdekeltség*, elvében és a *szocialista erkölcsben* is. A kettő nem mond ellent egymásnak: csak a képességek, a szakképzettség, valamint a társadalmi hasznosság alapján végzett munka szerinti anyagi részesedést tartjuk erkölcsösnek.

Az igazságosság problémája a munkaerkölcsben

Ezeket az elveket társadalmunk nagy többsége helyesli. Meghatározó jelentőségű azonban az, hogy a gyakorlatban hogyan értékeli a közvélemény a jövedelemszerzés módjait és arányait, s milyen erővel képes erkölcsileg befolyásolni az egyéneket e szocialista normák megtartására. *Az értékelésben az embereket erkölcsileg az igazságosságra való elemi vágy vezérli.* Az igazságosság az egyenlőség elvén nyugszik, de mindegyikük kettős jellegű. Már az ókori görög gondolkodó, *Arisztotelész* megkülönböztette a „kiegyenlítő" és az „osztó" igazságosságot. Némileg leegyszerűsítve, a „kiegyenlítő" igazságosság a jogi, a törvény előtti egyenlőség, amely egységes minden ember számára. Ez régi elv, de a történelem folyamán csak lassan, korlátozottan, a társadalmi rendtől függően válik gyakorlattá. A „minden ember egyenlő" elvét a szocializmus kiterjesztette, s a társadalmi hátrányokat intézményeivel, valamint a jog és az erkölcs eszközeivel is kiegyenlíteni törekszik. A „kiegyenlítő" igazságosság ekként a hátrányok kiegyenlítését szolgálja, az „osztó" igazságosság viszont „arány szerinti egyenlőséget" jelent, vagyis *az érdemek, a teljesítmény szerinti különbségtételt,* így a gyakorlatban a jövedelemkülönbségek beletartoznak. Az emberek erkölcsi tudatában mindkettő él, de gyakran keveredik egymással. *Az állampolgári, illetve jogi-erkölcsi egyenlőség elvét gyakran összetévesztik az érdemek szerinti arányos egyenlőség elvével.* Így nem ritkán egyenlő anyagi – és erkölcsi – méltánylást várnak el, amikor a tényleges érdemek, a hasznos teljesítmények különböznek. Ezt nevezik egyenlősdinek.

Ahogy az egyenlősdinek, úgy a több és jobb munka nélküli jövedelemszerzésnek sem szabad teret engedni. A törvény erejével kell elejét venni annak is, hogy némelyek jogtalan anyagi előnyökre tehessenek szert, hogy a harácsolás, a korrupció, a protekcionizmus, a munka nélküli jövedelemszerzés elterjedjen. Az ösztönzési rendszer tökéletesítésével és alkalmazásával, a ténylegesen és jól elvégzett munka becsületes értékelésével kell megakadályozni, hogy némelyek alaptalanul nagyobb jövedelemhez jussanak. De tudatában kell lennünk, hogy *sem a legjobb gazdasági ösztönzők, sem az átgondolt gazdasági és jogi*

szabályok nem szüntethetik meg teljesen a társadalomellenes önző magatartást a közvélemény kontrollja nélkül. A közvélemény kontrollja pedig az az *erkölcsi erő,* amely ilyen vagy olyan irányban, de módosítja a magatartásokat.

A munkavégzés értékelése

A társadalom, ha a munka szerinti elosztást kívánja megvalósítani, a különböző munkákat csakis *társadalmi értékük,* illetve *hasznosságuk* alapján ítélheti meg. A munka szerinti elosztás azonban a gyakorlatban nem „tisztán" érvényesül. Ennek több oka is van. Egyrészt elég széles körű bizonyos szükségletek kielégítésében a *méltányosság* szerinti elosztás (családi pótlék, korpótlék, segély a munkahelyektől, a beosztástól függően; anyasági segély, gyermekgondozási segély; a pozícióktól, társadalmi funkcióktól függő különböző kedvezmények, munkáslakás-akciók, kedvezményes üdültetés és a többi). Mindez sokszor nehezen hozható összhangba a munka szerinti elosztás elvével, ugyanakkor rendkívül fontos, mivel egyfelől a társadalmi felelősség mértékéből eredő különbségek, másfelől a társadalmilag hátrányos helyzetekből adódó szituációk kiegyenlítését szolgálja.

Másrészt a munka szerinti elosztás alapjainak és mérőrendszerének közgazdasági kidolgozottsága még sok területen hiányos. Magától értetődik például, hogy a béraránvokat erősen befolyásolja a kereslet-kínálat hatása a munkaerő mozgására. S ami talán a legfontosabb: a termelőmunka eredményét a gyakorlatban csak azon mérhetjük le, hogy a termék eladható-e és mennyiért, s ha eladhatatlan, az előállítására fordított munka értéktelennek, sőt a vállalat és a népgazdaság számára károsnak bizonyul. Ezért a vállalat *egészének* kell eredményesen működnie ahhoz, hogy a munka valóban társadalmilag hasznos és értékes legyen. Mellesleg megjegyezzük, hogy mindez nem csupán a gazdasági intézményekre és szervezetekre érvényes, hanem bizonyos értelemben az összes politikai, társadalmi szervezetekre.

De vajon a dolgozók bére mennyire függjön a vállalat (intézmény, szervezet) munkájának eredményétől? *A kérdés erkölcsi vonatkozásban is fontos.* A vállalat eredményességétől függővé tenni a dolgozók bérét csak akkor és abban a mértékben igaz-

ságos és akkor felel meg az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvének, amikor és amilyen mértékben ezt az eredményességet a dolgozó befolyásolni tudja. Ezt a lehetőséget meg kell teremteni, illetve mértékét fokozni kell. Ez alapvető társadalmi-gazdasági érdek is, mert a további fejlődés csak a gazdálkodás hatékonyságának fokozásával alapozható meg.

A munkaerkölcs szempontjából nagyon fontos, hogy az egyes dolgozók jövedelme milyen mértékben kötődik a közvetlen munkatársak tevékenységéhez. E kötődés ugyanis olyan munkahelyi közvélemény kialakulásához vezethet, amely képes erkölcsi nyomást gyakorolni a fegyelmezetlenekre, hanyagokra, s jobb munkára ösztönözheti őket. A dolgozók így jobban megértik, hogy munkájuk miként kapcsolódik a vállalatéhoz, a vállalaté pedig a népgazdaságéhoz.

Az anyagi érdekeltség ösztönző ereje nem csupán a munkahelyeken érvényesül, hanem ennél szélesebb körben, az úgynevezett „második gazdaság" területén is. A kifejezés sok eltérő jelenség gyűjtőfogalma, de ezeket is aszerint ítélhetjük meg, hogy áll-e mögöttük megfelelő teljesítmény, valóban elvégzett, társadalmilag szükséges és hasznos munka.

Eszmei-erkölcsi érdekeltség

Reális társadalmi helyzetmegítélés alapján *nem lehet valamiféle moralizáló szempontból megközelíteni az emberek munkához való viszonyát.* Erkölcsileg is el kell ismerni az egyéneknek a fokozódó anyagi jólétre való törekvését. De a munkavégzésnek vannak olyan jelentős motívumai is, amelyek nem magyarázhatók pusztán az anyagi haszonra irányuló törekvésekkel.

Ilyen vezérlő motívum a *hivatástudat,* az, hogy nemcsak a magunk, hanem mások, a család, a közösség, a társadalom számára is hasznos tevékenységet végzünk; az, hogy az emberek többsége *tisztességből és becsületből* nem ad ki a kezéből a saját magas mércéjéhez képest alacsonyabb színvonalú munkát; végül *a szakma, a munkahely társadalmi tekintélye,* az *előrehaladás,* a magasabb szakmai szint elérésének lehetősége. De az ösztönzés erkölcsi mozzanatait illetően talán még fontosabb, mint az anyagiak esetében az, hogy *az értékelés igazságos-e,* csak a jót mél-

tányolja, vagy el is marasztalja a hanyag munkát, továbbá, hogy a „felsőbb véleményt" mennyiben osztják a munkatársak.

Sokféle nézet van a közvéleményben hazai munkaerkölcsünkről, a munkafegyelemről és arról, hogyan lehetne mindezen javítani. Egy dolog bizonyosnak látszik: a munkafegyelem javításának fő eszközei nem elsősorban erkölcsi természetűek, hanem a technikai fejlettségben, a gazdaság – és ezen belül a szabályozók – működésében, a munka szervezettségében keresendők. Ezeken a területeken való előrehaladásunk az alapvető feltétele annak, hogy a munkafegyelem javuljon, a szocialista munkaerkölcs – egyébként széleskörűen elismert – elvei megvalósuljanak.

D) A szocialista hazafiság és a proletár nemzetköziség[5]

Nacionalizmus és hazafiság

A hazafiság egyike a legmélyebb és legősibb eszményeknek. Az antagonisztikus osztálytársadalmakban a nemzeti érzés nem minden osztályban érvényesül egyformán. A burzsoá hazafiságot a *nacionalizmus* eszméje fejezi ki. A nacionalizmus ideológiája kezdetben haladó szerepet töltött be, mert elősegítette a feltörekvő burzsoázia harcát a feudalizmus ellen. Amint a tőkésosztály uralomra jutott, mindinkább kiderült, hogy ez az ideológia a polgári osztályérdekek védelmére szolgál, s a néptömegeknek a haza igazi érdekét kifejező hazafiságát kívánja a saját számára kedvező mederbe terelni. A nacionalizmus a tőkésosztály érdekeit össznemzeti érdeknek tüntette fel, a haza fogalmát a területre szűkítette; a leghazafiasabb tettnek a terület növelését tüntette fel; a belső osztályellentéteket a más népek elleni gyűlölettel akarta levezetni. A nacionalizmus nemzeti felsőbbrendűséget hirdet (természetesen mindig a *saját* nemzet felsőbbrendűségét), s ezen az alapon tartja jogosnak a többi nemzet elnyomását.

[5] Ez a kérdés nem pusztán, sőt nem is elsősorban etikai probléma. Ezért nem is fejtjük ki összes dimenzióit. Mégis fontos erkölcsi kérdés annyiban, hogy az egyén és a közösség, az egyén és az emberiség kérdéseit érinti.

Ady Endre így jellemezte a nacionalizmust:

„Öregnek csúfolt, de egyre ifjodó Európánk lehesseget végre egy utálatos lidércet a melléről: a nacionalizmust... Mennyi históriai gazság történt már általa. Népek összeuszítása, világosságoltás, szabadságtiprás... A nacionalizmus nem hazafiság... Aki ellensége a haladásnak, a jobbra törésnek, az emberi szellem feltétlen szabadságának, hazaáruló, ha örökösen nem tesz is egyebet, mint a nemzeti himnuszt énekli."[6]

Hazánkban is erős hagyományai vannak a nacionalizmusnak, amely mindig a néptömegek spontán hazafiságát használta ki.

A kozmopolitizmus

A polgári nacionalizmussal látszólag szemben áll a kozmopolitizmus, a „világpolgárság" eszméje, valójában azonban kiegészíti azt. A nacionalizmus és a kozmopolitizmus ugyanannak az éremnek két oldala. A kozmopolitizmus a nemzeti érdeken való felülemelkedést hirdeti, közömbösséget a nemzeti problémákkal szemben. A kozmopolitizmus kifejezi a burzsoáziának azt a felismerését, hogy érdekei nemzetközileg egybeesnek a néptömegek kizsákmányolásában. A kozmopolitizmus különösen a nagy imperialista országokban terjedt el, ahol a burzsoázia befelé a nacionalizmust, más népek felé pedig a kozmopolitizmust hirdeti, s ezzel próbálja megkönnyíteni világuralmi terveinek megvalósítását.

A haza, a hazafiság fogalma

A haza fogalmát nem lehet leszűkíteni arra a területre, amelyen egy nép él. E fogalmon valamely nép *alkotó közösségét, a társadalmi rendszert, a nép által teremtett anyagi és szellemi kultúrát, valamint a területet értjük.*

A hazafiság, a hazaszeretet vagy patriotizmus az egyénnek vagy osztálynak a hazához, a néphez való pozitív viszonya, meghatározott *magatartás, cselekvés,* amely elősegíti a haza haladását, fejlődését. A hazát szeretni mindenekelőtt annyit jelent,

[6] *Ady Endre* publicisztikai írásai. 2. köt. Szépirodalmi Könyvkiadó 1977. 103—105. old.

mint a hazát lakó népet szeretni, minden erővel felemelkedéséért küzdeni.

Mivel a haza fejlődése, haladása azonos a nép anyagi és szellemi jólétének növekedésével, a dolgozó osztályok saját érdekeiért folytatott harca egyben hazafias harc is. „A hazafiság egyike a legmélyebb érzéseknek, amely elkülönült hazák évszázados és évezredes fennállása során gyökeresedett meg"[7] – írta Lenin. A hazafiság régebbi eredetű, mint a nemzet, a nemzeti mozgalom: az a tény fejeződik ki benne, hogy a dolgozó nép teremti meg mindennapi munkájával a haza minden értékét, a nép védelmezi hazáját mindenfajta ellenség ellen. A kapitalizmus korában ezt a népi hazafiságot torzította a burzsoázia nacionalizmussá, s vezette ezzel vakvágányra, változtatta sok esetben hazaárulássá.

A hazaszeretet a mi népünkben a honfoglalás, a letelepedés után, a tatár, a török és a német elnyomás elleni honvédő háborúkban, szabadságharcokban alakult ki és erősödött meg. *A hazaszeretet ugyanis megköveteli a harcot minden olyan tényező ellen, amely a nemzet haladását, a nép boldogulását akadályozza. Ilyen tényező a nemzet ellen irányuló külső támadás, az idegen elnyomás, gyarmatosítás,* amely hosszú időre megakadályozza egy ország fejlődését.

A nemzet ellenségei közé tartoznak a „belső bitangok", a reakciós osztályok, az elavult társadalmi rend haszonélvezői és védelmezői. *Fontos követelménye tehát a hazafiságnak a belső reakció elleni harc is.*

A nép, a dolgozó tömegek őszinte és kérkedés nélküli hazafisága mindig szemben állt a reakciós uralkodó osztályok gyakran hazaárulásba torkolló, frázisokban kimerülő álhazafiságával. Az uralkodó osztályok ugyanis csak addig és annyiban hazafiak, ameddig és amennyiben ez egybeesik osztályérdekeikkel. Amikor alapvető osztályérdekeik összeütköznek a nemzet tényleges érdekeivel, amikor kiemelt hatalmi pozíciójuk veszélyben forog, mindig készek akár a nyílt hazaárulásig elmenni, a nemzet külső ellenségeivel is szövetkezni. Különösen így van ez akkor, amikor osztályuralmuk forog kockán. (Lásd 1514 és 1526 összefüggé-

[7] LÖM 37. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 180. old.

sét Magyarországon, majd a magyar főurak hazaárulását 1711-ben és 1848-ban, a magyar burzsoáziáét 1919-ben s utána.) A kizsákmányolók álhazafiságáról Petőfi így írt:

„Küzd a gazdag, de nem a hazáért,
Védi az a maga gazdagságát...
Csak a szegény szereti hazáját."

A szocialista hazafiság

A tőkés társadalom vezető erői és ideológusai hazafiatlansággal vádolták a munkásosztályt és a vele szövetséges társadalmi rétegeket. „A Kommunista Párt kiáltványa" a következőket mondja ezzel kapcsolatban: „...szemükre vetették a kommunistáknak, hogy el akarják törölni a hazát, a nemzetiséget. A munkásoknak nincs hazájuk. Nem lehet tőlük elvenni azt, amijük nincs. Minthogy a proletariátusnak mindenekelőtt a politikai hatalmat kell meghódítania, nemzeti osztállyá kell emelkednie, önmagát nemzetté kell szerveznie, ezért maga is még nemzeti, bár semmi esetre sem burzsoá értelemben."[8]

A kapitalizmusban valóban nincs hazájuk a munkásoknak, mert a „haza" haszonélvezői a tőkések. A munkásosztály harcát a kapitalista rendszer ellen a tőkés társadalom ideológusai nemzetellenes, hazafiatlan, hazaáruló harcnak tüntetik fel. Pedig ez az osztályharc nem a nemzet ellen folyik, hanem érte, a haladásért.

A Kiáltvány idézett mondatai tehát egyáltalán nem tagadják a munkásosztály hazafiságát, sőt, hangsúlyozzák a proletariátus nemzeti, hazafias feladatait:

„...önmagát nemzeti osztállyá kell emelnie...", vagyis az egész nemzet élére kell állnia, az összes dolgozókat, kizsákmányoltakat maga köré kell gyűjtenie a kapitalista rend elleni harcra, „...önmagát nemzetté kell szerveznie", azaz saját kivívott politikai hatalmát az összes dolgozók, az egész nemzet alapvető érdekeinek kifejezőjévé és érvényesítőjévé kell tennie.

Az igazi nemzeti szempontot az jelenti, hogy *a haladó osztály, a munkásosztály érdekei egyben kifejezik a nemzet óriási több-*

[8] MEM 4. köt. Budapest 1959. 457. old.

ségének érdekeit. Ezeket a valóságos, nem fiktív nemzeti érdekeket azonban csak úgy képviselheti a munkásosztály, ha saját osztályérdekeit érvényesíti.

A munkásosztály harca a tőkés rend ellen, a szocializmusért, a kommunizmusért, a társadalmi haladásért: a leghazafiasabb magatartás. A hatalom megragadása után a munkásosztály hazafiasságának ez a vezérmotívuma a szocialista haza *védelmében, felvirágoztatásában, minden eszközzel való erősítésében nyer új értelmet és tartalmat.*

Ez már szocialista hazafiság, amelynek éppen a szocialista nemzethez való viszony a lényege.

A szocialista hazafiság gazdasági alapját a szocialista termelési viszonyok alkotják, ideológiai alapja a marxizmus–leninizmus.

Fokozatosan, rendkívül hosszú és ellentmondásos történelmi fejlődés során új tartalmat kap a szülőföld, a hazai táj szeretete, a nemzeti hagyományok, a nemzeti múlt tisztelete, megbecsülése. A szocialista hazafiság fő tartalma ma a szocialista nemzet építése és védelme minden külső és belső támadással szemben.

Az internacionalizmus

A munkásosztály hazafiságának másik fontos vonása: elválaszthatatlan kapcsolata a nemzetköziséggel. A proletár nemzetköziség már Marx korában azon a gazdasági és politikai tényen nyugodott, hogy a munkásosztály *osztályléte* nem nemzeti, hanem nemzetközi: az *a kapitalizmus az egész világon lényegében hasonló körülményeket teremt a munkásosztály számára.* Ezért a munkásosztály csak úgy tudja felszabadítani magát, ha a munkások nemzetközi szervezettségét és szolidarítását szegezi szembe a tőkések nemzetközi szoldaritásával és szervezettségével. Ezt a tényt fejezi ki az a jelszó, amelyet a forradalmi munkásmozgalom programnyilatkozata, a Kommunista Kiáltvány röpített világgá, s amely azóta minden kommunista párt zászlaját ékesíti: „Világ proletárjai, egyesüljetek!"

A proletár internacionalizmus lényegét Lenin így fogalmazta meg: „Valójában csak egyetlenegy nemzetköziség van: önfeláldozó munka a forradalmi mozgalom és a forradalmi harc fej-

lesztése érdekében *saját* országunkban, s *ugyanennek a harcnak*, ugyanennek az irányvonalnak és *csakis ennek* a támogatása (propagandával, együttérzéssel, anyagi eszközökkel) kivétel nélkül *minden* országban."[9]

A mi korszakunkban különös erővel jelenik meg a szocialista hazafiság és a nemzetköziség kapcsolatának kérdése. A szocializmust felépíteni és megvédeni - vagyis a szocialista hazafiság fő tartalmát megvalósítani - csak úgy lehetséges, ha a szocializmus országai és a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom a saját nemzeti érdekeikből kiindulva, de ezeket a többi szocialista országgal, a forradalmi mozgalmakkal és a haladó erőkkel egyszerre képes összefogni az imperializmus háborús, konzervatív erőivel szemben.

A világbéke megvédése, a legszörnyűbb katasztrófa elhárítása csak minden haladó, békeszerető erő nemzetközi összefogásával lehetséges.

E) Az életmód és a szocialista erkölcs

Az életmód fogalma

Már a korábbi fejezetekből is kitűnt, hogy amikor a szocialista erkölcsről szólunk, ezen nem valami életidegen, a társadalom és a társadalomban élő emberek mindennapi tevékenységétől elszakítható, elvont eszmék rendszerét értjük. Az erkölcsi eszmék, normák, magatartásformák, függetlenül attól, hogy miként fogalmazhatók meg, beleszövődnek mindennapi életünkbe, életmódunkba. Az életmód az egész társadalmi rendszernek, a társadalom történelmi fejlettségi fokának, s elsősorban a termelési módnak (a termelőerőknek és a termelési viszonyoknak) a függvénye, ezért nem véletlen, hogy különböző időszakokban e kérdéskör különböző vonatkozásai kerülnek előtérbe a társadalomirányítás, a társadalomszervezés szintjén.

Az életmód *a köznapi gondolkodás szerint* viszonylag könnyen meghatározhatónak tűnik, látszólag a legegyszerűbb, gyakorta használt szavainkhoz tartozik. Ebben az értelemben - ahogy ezt bárki közvetlenül érzékelheti - nem jelent mást, mint

[9] LÖM 31. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 168—169. old.

azt a módot, *ahogy az ember ténylegesen éli életét.* Csakhogy az is közvetlenül érzékelhető, hogy az életet mérhetetlenül sokféleképpen lehet leélni.

Ha jobban belegondolunk, aligha van összetettebb és átfogóbb fogalom az életmódnál.

Először azt foglalja magába, hogy *miből élünk,* vagyis miféle anyagi-gazdasági feltételekből és társadalmi körülményekből tevődik össze a *megélhetésünk.*

Másodszor azonban az a kérdés merül fel, hogy *miként élünk,* illetve éljünk, hogyan szervezzük meg életünk menetét *az adott feltételekhez alkalmazkodva és azokat alakítva a munkában,* a családban, a kultúrában, a szabad időben. S mindezt életidőnk éveiben, hónapjaiban, heteiben, napjaink 24 órájában. Az a mindannyiunk számára sorsszerűen felmerülő kérdés vár válaszra, hogy *miért is élek, miért csináltam ezt vagy azt,* s éppen úgy, ahogy csináltam, *s mit, hogyan szeretnék elérni* éveim előrehaladásával.

Amikor az életmódról beszélünk, mindezekről szót kell ejteni, és még sok egyébről is. Tudnunk kell például, hogy az életünket lényegesen befolyásoló döntéseink távolról sem önkényesek, nem függetlenek azoktól a sokrétű feltételektől és külső körülményektől, amelyek végső soron döntéseinknek is irányt szabnak, történelmileg és társadalmilag körülhatárolják választási lehetőségeinket.

Már ezek a gondolatok is jelzik, hogy az életmód fogalmát nem is olyan könnyű meghatározni. Nem is törekszünk valamiféle formális definícióra. Milyen ismérvek szerint lehet mégis jellemezni ezt a minden ember számára létfontosságú jelenségkört?

1. Az életmód valamilyen módon átfogja *az élet teljességét,* tartalmazza az ember *életmegnyilvánulásainak összességét.* Az életmegnyilvánulások valamilyen *tevékenységben,* magatartásban fejeződnek ki. De az *egyes, egyszeri* tevékenységek *nem azonosak* az életmóddal. *Az életmódot az ismétlődő, valamilyen rendszerbe szerveződő tevékenységegyüttesek jellemzik elsősorban.* Az emberi tevékenységek nagy hányada bizonyos időperiódusonként ismétlődik. Valamilyen időbeosztás szerint élünk, akár tudatosan szervezzük ezt, akár pedig a körülmények „szer-

vezik" számunkra. A munkát (a munkaidőt és a feladatok jellegét) munkahelyi viszonyaink meglehetősen nagy kötöttséggel szabályozzák, szabad időnkben inkább módunkban áll saját időbeosztásunk szerint élni.

2. A fentiekből is következik, hogy az életmód nem jellemezhető anélkül, hogy figyelembe ne vennénk az *életkörülményeket*, amelyek hol szigorúbban, hol lazábban, de körülhatárolják, meghatározzák mindennapi életünket.

3. Az életkörülmények keretében az ember, *szükségleteiből, igényeiből* és *érdekeiből* kiindulva, saját döntései alapján alakítja életét. Ennyiben mind önmaga, mind közvetlen környezete, családja, munkahelye, barátai, mind a szélesebb társadalmi közösségek előtt felelős életéért, életviteléért, cselekvéseiért, életmódjáért.

Az életmód szocialista jellegzetességei

Az életmód *szocialista jellegzetességei* természetesen változó mértékben, többé vagy kevésbé jelennek meg és érvényesülnek az egyes társadalmi csoportok, osztályok, rétegek, illetve egyes emberek valóságos életvitelében.

Szocialista módon élni – ez azt jelenti, hogy ismerjük, elfogadjuk, érzelmeinkben átéljük, magatartásunkban, személyes életünk megszervezésében érvényesíteni törekszünk a szocializmus alapvető értékeit, a szocialista eszméket, alapelveket, normákat.

E tananyagban *csak az életmód erkölcsi értékeire korlátozódhatunk.* Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a szocialista erkölcsről kifejtett korábbi témák részben jelzik azokat az erkölcsi értékeket, amelyeket a szocialista életmód jellegzetességeinek tekintünk. Az ismétlések elkerülése végett a következőkben csak néhány olyan újabb témakört tárgyalunk, amelyek a korábban írottakban nem szerepeltek, de szükségesek a szocialista életmód erkölcsi vonatkozásainak megértéséhez.

Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy az életmód szocialista értékein nemcsak erkölcsi elveket, eszméket és normákat értünk. Ezek az értékek lehetnek *világnézetiek* (a marxizmus-leninizmusnak a természetre, a társadalomra, az emberre vonatkozó legátfogóbb elmélete), *politikai-jogi-ideológiai* értékek és

alapelvek (például a munkásosztály és a marxista párt vezető szerepe és szövetsége a többi néprétteggel, a néptömegek történelemalakító szerepe, a demokratikus centralizmus stb.); és *művészeti-esztétikai értékek* (a szocialista művészet értékei stb.).

Maguk az alapelvek, eszmék és értékek összefüggő rendszert alkotnak, s együttes elméleti megfogalmazásukban szemben állnak a régi világ, a tőkés társadalom és a munkásosztállyal ellentétes osztályok eszmerendszerével és értékeivel (leszámítva bizonyos elemi értékeket, amelyeket minden társadalmi osztály elfogad, mint pl. az emberi élet védelme, a bátorság mint erkölcsi erény stb.), a mindennapi életvitelben azonban rendkívül sokszínűen, különböző mértékben és arányokban hatnak. Kívánatos - és ideális - megvalósulásuk esetén, ami a valóságban sohasem lehet teljes, a következő fő mozzanatok jellemzik a szocialista életmódot:

1. A *tudatosság* az egyéni életcélok és törekvések megválasztásában, amelyre jellemző a szocialista társadalom fő céljaival való azonosulás.

2. Az *aktivitás és produktivitás,* amely nem nyugszik bele a külső körülmények sok tekintetben kényszerítő, meghatározó szerepébe, hanem a lehetőségeket figyelembe véve, a realitások talaján, de maga alakítja a körülményeket.

3. *Arányosságra való törekvés,* amelyben egységben van a közösségi élet és a magánélet, a munka és a pihenés, a művelődés és a szórakozás; vagyis amennyire csak lehetséges, szembeszegülés az egyoldalú beszűkülés veszélyével.

4. *Rugalmas életfelfogás,* amely lehetőleg kerüli az irreális, teljesíthetetlen célok kitűzését; ésszerű gazdálkodás képességeinkkel, erőinkkel, időnkkel, jövedelmünkkel, anyagi javainkkal.

Hangsúlyozzuk: mindez csak szocialista társadalmunk *távlatiban, fokozatosan, rétegenként és csoportonként eltérő ütemben és mértékben valósulhat meg.*

A közélet és a magánélet erkölcse

A szocialista életmód és erkölcs szempontjából különösen fontos a *magánélet* és a *közélet* erkölcsének egységes megítélése.

A közélet és a magánélet az egyén életének két, egymástól csak viszonylagosan elkülöníthető része. Bizonyos értelemben mindenki kifejt közéleti és magánéleti tevékenységet is. A *közélet fogalmán* szocialista társadalmunkban *mindazokat a tevékenységeket* értjük. amelyekben *az ember valamilyen módon közvetlenül a társadalom vagy annak egy része érdekében tevékenykedik.* Így például a közéleti tevékenységhez tartozik a termelési, politikai, tudományos és minden egyéb hivatalos és önkéntes társadalmi tevékenység. *A magánélet körébe tartoznak a családi, házassági kapcsolatok, a barátság, a* szabad időben *kifejtett tevékenységgel összefüggő emberi viszonyok, az egyéni szükségletek kielégítése közben létrejövő emberi kapcsolatok stb.*

A magánélet és a közélet nem válik el mereven egymástól. Ezt számos tény bizonyítja. Gyakori eset, hogy munkatársi viszonyból baráti vagy más érzelmi kapcsolatok fejlődnek ki. Közélet és magánélet tehát számos szállal egybefonódik. Ezért is *hiba lenne a kettő egymással való szembeállítása és teljesen külön erkölcsi elvek megállapítása a két összefüggő életszféra számára.* Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert régebben és még ma is gyakran találkozunk olyan felfogással, amely az erkölcs területét csak a magánéletben, különösen a házassági-családi-szexuális kapcsolatokban keresi.

Az *erkölcs* azonban – mint az eddigiekből is kitűnt – *áthatja az összes emberi kapcsolatokat és viszonyrendszereket.* Az olyan általános erkölcsi elvek, mint az emberek iránti megbecsülés, a becsületesség, az emberek iránti bizalom, a segítőkészség, a hibákkal szembeni engesztelhetetlenség érvényesek mind a közélet, mind pedig a magánélet erkölcsi viszonyaira.

Ugyanakkor vannak olyan követelmények, amelyek elsősorban a közéletre, ezen belül is kiváltképpen a politikai életre vonatkoznak, s vannak olyanok, amelyek csakis a magánélet erkölcsét szabályozzák. Így például a szocialista hazafiság és az internacionalizmus kifejezetten közéleti erkölcsi követelmény,

vagy ugyanígy a közéleti erkölcs követelménye – s nem csupán politikai-szervezeti elv – a demokratikus centralizmus érvényesítésére irányuló törekvés. Ezzel szemben a magánélet erkölcsi követelményei közé tartoznak pl. a házastársi viszonyokra vonatkozó erkölcsi normák, a mély érzelmi kapcsolat, a szerelem megléte, az érdekházasság erkölcsi jogosságának tagadása stb. Ugyanakkor – korántsem kellő mértékben érvényesülő – jogi és erkölcsi követelmény mind a közéletben, mind pedig a magánéletben a férfi és a nő egyenjogúsága.

A szocialista erkölcsnek a közéletben éppúgy, mint a magánéletben, végső fokon közös célja: hozzájárulni olyan emberi viszonyok kialakításához, amelyek maximálisan biztosítják a személyiség kibontakozásának, szabad fejlődésének feltételeit; hozzájárulni a teljesebb, boldogabb emberi élet megteremtéséhez; leküzdeni mindazokat az akadályokat, amelyek e célok megvalósítása előtt ma még fennállnak. E közös célt kell hangsúlyozni tehát, ami semmiképp sem jelenti a magánélet valamiféle elsorvasztására való törekvést. Ennek a létszférának ugyanúgy megvannak a magasrendű erkölcsi értékei, mint a közéletnek, a politikának, a munkának. Mindezek együttesen jelentik az emberi lét teljességét, s erkölcsi értékeik együttesen járulnak hozzá a közösségi típusú ember kialakulásához.

3. fejezet

A VALLÁS

1. A VALLÁS LÉNYEGE, TÖRTÉNETISÉGE, SZEREPE

A marxizmus előtti ateizmusról

A vallás lényegének filozófiai feltárása, a babonák, az isteneszme kritikája hosszú történeti múltra tekint vissza. A *materialista filozófusok*, többé vagy kevésbé tudatosan, vagy csak „ráérezve" a vallás valamely elemének tarthatatlanságára, általában *kritikai álláspontra helyezkedtek* a vallással szemben. A vallás bírálata különösen felerősödött azokban a korszakokban, amikor a vallás és elsősorban az egyház akadályozta a tár-

sadalmi haladást és a reakciós uralkodó osztályt támogatta. Európában a polgári átalakulásért küzdő haladó polgári gondolkodók (például Diderot, Voltaire és mások) a feudalizmus támaszát látták a vallásban és az egyházban, ezért élesen bírálták.

A materialista filozófiai gondolkodás történetén végighúzódó valláskritika és különösen a haladó polgári antiklerikalizmus és ateizmus nélkül a marxista valláskritika sem jöhetett volna létre. A marxizmus előtti valláskritika keretében számos igaz gondolat fogalmazódott meg, s ezek ma sem vesztették el jelentőségüket. Lényegük az, hogy nem az isten teremtette az embert, hanem *az emberek teremtették az isteneket,* ezért a vallás lényegét csakis az emberi viszonyokból lehet megérteni.

A marxizmus előtti valláskritikának azonban megvannak a maga *korlátai.* Még a materialista gondolkodók (Diderot, Holbach, Helvetius stb.) sem küzdötték le e tekintetben az *idealizmust.* Elsősorban azért nem, mert az *elvont egyénből* indultak ki, nem ismervén fel a társadalom történelmileg fejlődő anyagi életének szerepét.

A vallás lényege, fogalma

A materializmusnak a társadalom életére való kiterjesztése a vallás értelmezésében is fordulatot hozott. A marxista társadalomelmélet tette lehetővé első ízben a vallás eredetének, lényegének és funkciójának magyarázatát.

Marx és Engels feltárta, hogy a vallás földi jelenség, amely *társadalmi okokkal* magyarázható.

A vallás felépítmény jellegű, ideologikus tudatforma. Sok tekintetben hasonlít más ideologikus tudatformákhoz, de a lényegét illetően különbözik tőlük. *Magatartást szabályoz,* mint az erkölcs és a jog, rendkívül *erős az érzelmi oldala,* mint az erkölcsnek és a művészetnek. Abból a szempontból azonban eltér ezektől a tudatformáktól, hogy *általános világképet, világnézetet ad* – ennyiben a filozófiára hasonlít. A *filozófiák* azonban, beleértve az irracionális irányzatokat is, mindig valamilyen logikus, *érvekre támaszkodó világmagyarázatra törekednek.* A *vallás* ezzel szemben *a hiten alapul.*

A vallás legfontosabb ismérveit a következőkben foglalhatjuk össze: minden vallás *irreális, fantasztikus képzetek, nézetek*

történelmileg kialakult *rendszere, hamis tudat;* minden vallás lényeges mozzanata a vallásos *hangulat és érzelem,* s végül minden vallás nélkülözhetetlen alkotóelemei a *szertartások.*

A vallási visszatükrözés a *hamis tudat* jellegzetes formája: A vallásos világnézet misztikus tulajdonságokkal ruházza fel a természeti jelenségeket vagy természetfeletti szellemi erők létezését feltételezi. A szellemek - mint a teremtő, célkitűző és tervező isten, az ítélkező, bosszúálló vagy megbocsátó mitológiai alakok - az emberi tulajdonságok felnagyított hordozói. Az ily módon létrehozott önálló szellemi erők saját teremtményeink, de a vallásos tudatban uralkodnak rajtunk. Ezért nevezzük a vallást elidegenedett tudatnak. Ez a tudat sajátos módon *megkettőzi* és *megfordítja* a világot. Megkettőzi, mert a földi viszonyokat egy képzeletbeli világba vetíti, ebben a képzelt világban felépíti a valóságos világnak a mását (a keresztény mennyország például angyalainak és szentjeinek rangsorával a középkori feudális birodalmak társadalmi felépítését tükrözte); és meg is fordítja a világot, azt a látszatot keltve, mintha a fejben megkonstruált szellemi birodalom teremtené és kormányozná a valóságos világot, a földi társadalmat.

A megfordítás és megkettőzés a *torz fantázia* terméke. Ismeretes, hogy a fantázia lényeges eleme minden megismerésnek, a tudományos és művészi alkotó tevékenységnek: aktív szellemi tevékenység, amely segíthet a dolgok lényegének eszmei megragadásában és kifejezésében. János vitéz például teljességgel a fantázia, a képzelőerő alkotása; mesealak, aki harcolt az óriásokkal, utazott a griffmadár hátán stb. A valóságban persze nincsenek sem óriások, sem griffmadarak, ezekből a kalandokból azonban kirajzolódik egy bátor népi hősnek a képe - egy olyan hősé, amilyenre a hamarosan meginduló 1848-as szabadságharcnak valóban szüksége volt. Petőfi tehát a fantasztikus kalandokon keresztül a társadalmi folyamatok valóságos irányát és követelményeit fejezte ki.

Egészen más jellegű a vallási fantázia: az általa teremtett képzelt világ ugyanis nem a valóság lényegének és követelményeinek mélyebb megértését segíti elő, hanem éppen ellenkezőleg, elködösíti a valóságot. Azzal például, hogy a kizsákmányoló társadalmi rendet istentől származtatja, az igazságosság diadalát

pedig a túlvilágra helyezi, passzivitásra és sorsuk türelmes elfogadására készteti a tömegeket. A realista művészetben a fantasztikus forma a tartalom igazságát szolgálja; a vallásban a fantasztikus forma torz és valótlan tartalmat foglal magába.

A torzítás, az irracionalitás rányomja a bélyegét a vallásnak a korábbiakban felsorolt egyéb ismérveire is. Ilyen ismérv, mint említettük, az erős érzelmi töltés. A vallásos emberek áhítatosak, bűntudatot éreznek, bűnbánatot tartanak, vigaszt várnak stb. Érzelmeik és hangulataik kölcsönhatásban vannak a vallásos ideológiával, kölcsönösen erősítik egymást. A valóságos emberi viszonyokat kísérő normális érzelmek azonban, mihelyt átkerülnek a vallás irreális világába, teljesen átalakulnak. A szülőhöz vagy a nevelőhöz fűződő tisztelet és szeretet normális emberi érzése az isten előtti alázattá torzul; az uralkodótól, a földesúrtól való függőség az istenfélelemben, a mindenhatóhoz való gyermeki viszonyban tükröződik.

A vallásos érzelmek, hangulatok a kultuszok és szertartások hatására felerősödhetnek. A szertartások olyan szervezett és szabályozott (többnyire kollektív) cselekedetek, amelyekkel a hívők igyekeznek megnyerni, befolyásolni, kiengesztelni a természetfeletti erőket. Ilyenek az áldozatok, körmenetek, hálaadások, misék, keresztelések stb. Ezeknek a szertartásoknak az *irrealitása* abban rejlik, hogy a valóságos cselekedeteket *pótcselekvésekkel helyettesítik*. Azon a hiten alapulnak, hogy a dolgok menete nem az emberek gyakorlati ténykedésén, hanem természetfeletti hatalmak akaratán múlik.

A vallás ismeretelméleti és társadalmi okai

Az ember megjelenésével a pszichikus visszatükröződés fejlődése már nem a természeti fejlődés egyszerű folytatása, hanem a társadalmi tevékenység változásának, módosulásának eredménye. Mint tudjuk, az emberi társadalom kialakulása a legszorosabban összefügg a munka és a nyelvhez kötött elvont fogalmi gondolkodás kifejlődésével. A rendszeresen végzett munka hozzászoktatja az embereket ahhoz, hogy a jelenségek mögött okokat keressenek, mert az okok ismerete nélkül nem lehetnének úrrá a dolgokon. A jelenségek valóságos okait azonban a primitív ember még nem képes felis-

merni. Egyik napról a másikra él, létét örökösen fenyegeti az éhség és az ellenséges természet. A szerszámok használatának puszta ténye azonban egyrészt felébreszti benne azt az igényt, hogy a dolgokat saját szükségleteinek megfelelően átalakítsa, másrészt pedig kibontakoztatja az elvonatkoztató és általánosító képességet, amely nélkül a tudatos szerszámkészítés és termelés nem lehetséges.

A társadalmi életnek már ezen a kezdeti fokán megjelenik tehát az emberekben a természet feletti uralom szükséglete, de a szükséglet kielégítésének még alig vannak meg az eszközei. Ezt az ellentmondást az emberek, akik már képesek az elvonatkoztatásra, úgy próbálják megoldani, hogy a jelenségek valóságos, de számukra ismeretlen okai helyett irreális erőket képzelnek el; ezeknek tulajdonítják a természeti jelenségeket és saját sorsuk alakulását. Saját képességeiket vonatkoztatják el önmaguktól és ruházzák rá az állítólagos természetfeletti hatalmakra: saját célszerű tevékenységüket fantasztikusan felnagyítják, és azt képzelik, hogy az általuk kigondolt lények ugyanilyen célszerűséggel, de az övékénél mérhetetlenül nagyobb hatalommal cselekszenek. Mindebből az következik, hogy a vallás kialakulásának elsőrendű feltétele részint az absztrakciós készség, részint pedig az az ellentmondás, hogy a munka megteremti már a természet feletti uralom szükségletét, de még nem állnak rendelkezésre a szükséglet kielégítésének eszközei.

A hiányzó eszközök pótlására van hivatva a *fantasztikus absztrakció*, amelyet alátámaszt és ösztönöz az *álom* jelensége. Az ember azt tapasztalja, hogy álmában ott van, ahol valójában nincsen, elhalt személyekkel találkozik stb. Ebből arra következtet, hogy létezik a testtől független lélek. Ez megerősíti abban a hitében, hogy vannak természetfeletti erők.

A vallás tehát eredetileg abból keletkezik, hogy az ember ki volt szolgáltatva a természetnek. *A vallás a kiszolgáltatottság tudata.* De maga a kiszolgáltatottság is történelmileg változik, ezért a vallás alakja is módosul a koroknak megfelelően. Amikor a természet feletti uralom növekedése elvezet a magántulajdonhoz és az osztályokhoz, új, a természetnél is félelmetesebb leigázó erő jön létre. Megjelenik a kizsákmányolás, az egyik ember kiszolgáltatottsága a másiknak. Ez a tény, valamint a viszo-

nyok áttekinthetetlensége, a társadalmi élet kiszámíthatatlansága, a nélkülözések, a háborúk lettek a vallás fő okai. Ebben a helyzetben a vallás új funkciót kap: vigasz lesz az elnyomottak számára, az elnyomók pedig – tudva vagy nem tudva – társadalmi rendjük, gazdasági és politikai uralmuk biztosítására használják fel.

Az antagonisztikus osztálytársadalmakban két ellentétes irányú mozgás megy végbe. Az egyiknek a lényegét Marx és Engels szavaival így foglalhatjuk össze: „... saját termékünk dologi hatalommá szilárdul felettünk, kinő ellenőrzésünk alól ..., semmivé teszi számításainkat": a másikat pedig úgy jellemezhetjük, hogy történelmileg szakadatlanul nő az emberek uralma a természet felett, nő „a társadalmi hatalom, vagyis az a megsokszorozott termelőerő, amely a különböző egyéneknek a munka megosztásában megszabott együttműködése által létrejön"[1]. A vallás e két tendencia közül csak az egyiket, a negatívat, a nem emberit, a kiszolgáltatottságot fejezi ki, erre épül.

Az elmondottakból az következik, hogy a vallásnak két alapvető oka van:

1. *ismeretelméleti* (vagyis magában a gondolkodás természetében rejlő) oka az *absztrakciós* (elvonatkoztató) és *általánosító* képesség;

2. *társadalmi* oka pedig *a munka belső ellentmondása a* természet feletti uralom alacsony fokán, amely tartósítja a létbizonytalanságot és félelmet kelt az emberekben; valamint a *magántulajdon* és a *kizsákmányolás*, amely a nagy többség elnyomásával jár és pusztító háborúkba torkolló kiszámíthatatlan sorsfordulataival rettegésben tartja az embereket. A történelem előrehaladásával az utolsónak említett ok (a magántulajdon és a kizsákmányolás) válik a vallás legfontosabb gyökerévé.

A vallás történetisége A vallás, mint tudjuk, felépítményi tudatforma, amelyet a gazdasági alap határoz meg. Általános és minden korban érvényes ismérvei tehát mindig a gazdasági alapnak megfelelő formában jelennek meg, és ez a forma a gazdasági alap megváltozása nyomán maga is

[1] MEM 3. köt. 34., 35. old.

megváltozik. Ezt a társadalmilag meghatározott változást nevezzük a vallás történetiségének.

Az ősközösségi ember vallásaiban a termelőerők alacsony színvonala és a vérségi, rokonsági kapcsolatok uralma fejeződött ki. A primitív vadásztársadalmak jellemző vallási formája a *totemizmus:* ennek az a hiedelem az alapja, hogy a közösséget rokoni kapcsolatok fűzik valamilyen növényhez, állathoz vagy tárgyhoz, a totemhez. Ez a hiedelem a vérségi kapcsolatokat a környező természetre vetíti, elsősorban azokra az állatokra, amelyektől a vadásztársadalom léte függ; egyszersmind ideológiailag igazolja a primitív közösség összetartozását, a tagjai közötti együttműködés szükségességét – vagyis elősegíti a társadalom fennmaradását. Maradványai a későbbi vallásokban is fellelhetők a különböző állatszimbólumokban (például Isten báránya), rituális étkezésekben (áldozás).

Az ősközösség másik vallási formája, a *mágia* arra a hiedelemre épült, hogy bizonyos mozgások vagy jelek alkalmazásával befolyásolni lehet a természetet és a természetfölötti hatalmakat. Egyszerre nyilvánul meg benne a természetnek való kiszolgáltatottság és a természet meghódításának, emberi célokhoz való hozzáigazításának kísérlete. Az emberek „természetfölötti" erőkhöz folyamodnak, hogy kieszközöljék a vadászat sikerét, a kedvező időjárást, a jó termést. A mágia valamilyen formában a mai vallásokat is átszövi: az imádság például a szavaknak tulajdonít mágikus hatást.

Az ősközösség viszonylag késői szakaszán alakul ki az *animizmus:* az a vallási elképzelés, amely szerint a világot különféle lelkek és szellemek népesítik be, és az emberi test működését is egy láthatatlan erő, a lélek szabályozza. Létrejöttében szerepet játszott az álom és a halál jelensége, amelynek sem a lényegét, sem az okát nem tudták felfogni. Az animizmussal szükségszerűen együtt járt a túlvilágba vetett hit.

Az ősközösségi vallásnak ezek a formái már tartalmazzák a vallások összes lényeges ismérveit, ezért bármely kor bármely vallásában föllelhetők – bár természetesen a gazdasági alapnak megfelelő, állandóan változó formában.

A növekvő vagyoni és társadalmi egyenlőtlenségek, az éleződő társadalmi konfliktusok a képzeletbeli felsőbb lények arculatát is megváltoztatják. A vadásztársadalmak állatszellemei fokozatosan emberszabásúakká alakulnak, jelezve, hogy az embereken már nemcsak természeti erők uralkodnak, hanem társadalmiak is. Az új emberformájú istenek egy része helyi istenség; más istenek az ember mindennapi gyakorlatának megszemélyesítései, az öntözés, a földművelés, a kereskedelem stb. védnökei. A vallási hiedelmek a *politeizmus* (sokistenhit) formáját veszik fel, amely már a nemzetségi rend bomlásakor felbukkan, de csak az osztálytársadalomban lesz uralkodóvá, az elfogadott istenek sokaságával pontosan tükrözve és támogatva a kisebb közösségek törzsszövetségekké és népekké való egyesülését, az istenek hierarchiájával (alá- és fölérendeltségével) pedig a megszilárduló földi hierarchiát.

A *monoteizmus* (egyistenhit) kialakulása a népi egység megszilárdításának társadalmi szükségletével függ össze, amelyet gyakran az egész közösséget fenyegető veszélyhelyzet váltott ki. Monoteista tendenciákkal az ókori Indiában, Kínában, Görögországban és másutt is találkozunk, de a legkövetkezetesebb monoteizmus a zsidó vallásban jött létre. A Biblia szerint a zsidó nép Mózes vezetésével kivonult egyiptomi elnyomóinak országából, és negyven évig vándorolt a pusztában; ennek során fejlődött ki az egy isten tisztelete, amely a fenyegetett nép összetartozását volt hivatva megerősíteni. Az egyistenhitet később, az időszámításunk előtti VIII. században a szociális igazságtalanságok ellen fellépő prófétai mozgalom dolgozta ki; a babiloni fogságban pedig (ahová a zsidó népet a hódítók az időszámításunk előtti VI. században hurcolták) a monoteizmus végleg gyökeret vert mint olyan ideológia, amely a válságos körülmények között megóvhatja a népet a pusztulástól.

Az őskeresztények egyistenhite szintén egy válságos helyzet ideológiai vetülete volt. Az őskereszténység az időszámításunk szerinti I. század első felében született meg Palesztinában, ahol a helyi világi és papi arisztokrácia, valamint a római hatalom kegyetlenül kizsákmányolta a lakosságot és vérbe fojtotta a fegyveres felkeléseket. Az őskeresztények a Messiás eljövetelétől várták a megváltást, mivel tapasztalataikból arra a követ-

keztetésre jutottak, hogy a népi tömegeken élősködő arisztokráciát és védelmezőjét, a római államapparátust saját erejükből képtelenek megdönteni. Közösségeik gyakran kommunisztikus elvekre épültek: a hívők – a gazdagok is – összeadták és közösen használták fel vagyonukat, szeretetlakomákat rendeztek a szegényeknek, közösen étkeztek és önmegtartóztató életet éltek.

A II. század első évtizedétől az első keresztény gyülekezetek életét gyökeresen átalakította a Pál apostol nevével kapcsolatba hozott úgynevezett „páli fordulat". Ennek a fordulatnak az a lényege, hogy a kereszténység, amely eleinte, mint láttuk, az elnyomottak mozgalma volt, alkalmazkodott a fennálló viszonyokhoz, és beépült a rabszolgatartáson alapuló római birodalomba. Ez egyrészt szervezeti, másrészt ideológiai változásokat vont maga után. A legfontosabb szervezeti változás az egyház létrejötte. Az őskeresztény gyülekezetek ezt az intézményt nem ismerték: tagjaik között nem volt semmi különbség, az összejöveteleken bármelyik férfi vagy nő felszólalhatott. Ezt a demokratikus berendezkedést váltja fel az, hogy a közösségeket alárendelték a fokozatosan kialakuló papi hierarchiának. Ami az ideológiai változásokat illeti, a keresztény gyülekezetek feladták a hatalommal szembeni kezdeti ellenállásukat és a gazdagokkal szemben táplált ellenséges érzületüket. Ez elfogadhatóvá tette a keresztény eszméket a jómódúak számára is. Módosult a gyüleketek szociális összetétele, és vele együtt a keresztény tanítások számos alkotóeleme. A felszabadulásba vetett hitet a túlvilági felszabadulás hitével cseréltek fel; kidolgozták az eredendő bűn dogmáját, amely az első emberpár bűnbeesésére vezetett vissza minden földi nyomorúságot – ennek a dogmának az ideológiai tartalma az, hogy a nyomorúságtól az emberiséget nem a társadalmi körülmények megváltoztatása szabadítja meg, hanem az, ha Isten kegyelmével és a vallás segítségével megszabadul a bűntől.

A kereszténység 313-ban a római birodalom államvallásává lett, és az állam jelentős támogatását élvezte; a középkorban pedig szorosan összefonódott a feudális államokkal. A XVI. században új vallási mozgalom bontakozott ki a katolikus egyházzal szemben, a reformáció. Széles körű, nagyrészt antifeudális társadalmi-politikai és ideológiai mozgalom volt ez, amely a katoli-

kus egyház elleni harc köntösében jelentkezett, visszatükrözte a fejlődő burzsoázia, a parasztság és a plebejus rétegek osztályellentétét a régi viszonyokhoz görcsösen ragaszkodó feudális osztállyal, és eszmeileg előkészítette a polgári forradalmakat.

A reformációt támogató társadalmi osztályok és rétegek különféle célkitűzéseinek megfelelően a mozgalomban három fő áramlat keletkezett: a polgári reformáció (Luther, Kálvin) a kialakuló tőkésosztály antifeudális célkitűzéseit tükrözte; a népi reformáció hívei főként a városi plebejus rétegek és a szegényebb parasztság köréből kerültek ki; végül a fejedelmi reformáció, amely a világi uralkodók központi hatalmának megszilárdítására törekedve fellépett a pápa és az egyházi hatóságok világi uralma ellen.

A reformációs mozgalommal természetesen nem zárult le az egyházak és vallások története. Nekünk azonban nem az a célunk, hogy akár csak nagy vonalakban is felvázoljuk a vallások történetét, hanem csupán az, hogy néhány jellegzetes példán keresztül rámutassunk a vallás társadalmi és történelmi meghatározottságára, a gazdasági alaptól való függésére, vagyis arra, amit a vallás történetiségének neveztünk.

A vallás társadalmi szerepéről

A vallás társadalmi szerepét különböző szempontokból kell értelmeznünk. Mint már kifejtettük, mást jelent az elnyomottak és mást az elnyomók számára.

A vallás egyrészt *vigasz, „pótboldogság" a tömegeknek.* Az osztálytársadalmak vallásaiban rendszerint a túlvilági igazságtevésre, az abszolút boldogságra stb. vonatkozó nézetek töltik be a vigasztaló szerepet. A vallásos nézetek a tömegeket a fennálló társadalmi viszonyokba való belenyugvásra ösztönzik, megvigasztalják őket, és a természetfeletti erőkre hárítják a valóság „igazi" kritikáját. A vallás ezzel *leszereli, lecsendesíti,* a várakozás álláspontjára juttatja a tömegeket.

A néptömegek, az elnyomott, kizsákmányolt osztályok a vallás nélkül nem tudták volna elviselni a mindennapi létbizonytalanságot, helyzetük kilátástalanságát, gyakran a testi szenvedéseket, a háborúkat, a nyomort. Szükségük volt olyan eszmére, meggyőződésre, amely a bajokat, szenvedéseket csupán átmene-

tinek, ideiglenesnek tünteti fel. A vallás a tömegeknek vigaszt nyújt: az elnyomott osztályok kielégítetlen boldogságvágyukat fogalmazzák meg hitükben. A vallási vigasz *pótolja* mindannak *hiányát*, ami a valóságos életükben számukra elérhetetlen. „A szorongatott teremtmény sóhaja, egy szívtelen világ lelke... a nép ópiuma", ez a vallás – írta Marx.[2]

Az elmondottakhoz feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy sok forradalmi tömegmozgalom vallási formában folyt le. Az eretnekmozgalmak bírálták a hagyományos vallási nézeteket és szervezeteket, megfosztva a társadalmi viszonyokat addigi ideológiai dicsfényüktől. A XVII. század első felének angliai puritanizmusa (a reformáció egyik ága) az angol polgári forradalom eszmei támasza, tömegmozgósító ideológiai eszköze volt. A vallási forma a korai polgári forradalmak idején alkalmas volt arra, hogy a politika nyelvét szinte egyáltalán nem értő tömegek számára érthetővé tegye a mozgalom célkitűzéseit.

Az *uralkodó, kizsákmányoló osztályok* esetében a vallás társadalmi funkciója gyökeresen eltérő. Az ő kezükben is *eszköz* a vallás, de olyan eszköz, amellyel elsősorban saját hatalmukat támasztják alá és védelmezik. A vallással igyekeznek *féken tartani a tömegeket,* jámbor és alázatos szolgákat biztosítani önmaguk számára.

A tömegek fékentartását és a burzsoázia hatalmának biztosítását szolgálják a pápai enciklikák, körlevelek is. A pápai enciklikák különböző pápák nevéhez fűződnek, különböző korokban születnek, és minden esetben kiolvashatók belőlük az adott korszak legégetőbb társadalmi problémái.

XIII. Leó pápa „Rerum novarum" kezdetű enciklikája például 1891-ben született, a Párizsi Kommün után, olyan helyzetben, amikor felerősödött a nemzetközi szocialista mozgalom. Az enciklika fő célja ennek megfelelően a magántulajdon „szentségének" igazolása és a munkásság lecsendesítése. Ennek érdekében javasolta például keresztény szakszervezetek létrehozását, a gazdagok jótékonykodását stb. Legfőbb következtetései egyértelművé teszik az enciklika társadalmi célját: „Tűrni és szenvedni, ez az emberiség sorsa, és bárhogy próbálkozzék is az ember,

[2] MEM 1. köt. 378. old

semmiféle erőfeszítéssel nem sikerül kizárnia azokat a szenvedéseket és bajokat, amelyek az emberi életre kimérettek."

Negyven évvel későbbi, 1931-ből való XI. Pius pápa „Quadragesimo anno" kezdetű enciklikája. Célja a tőkés állam totális hatalmának erősítése, feltételezve, hogy ez a munkásosztály számára is kedvező, mert így egységessé lesz az állam, nem „gyengítik" különféle pártok és más ellentétes érdekű politikai szervezetek. Ez a megoldás klasszikusan példázza az uralkodó osztály javának szem előtt tartását.

Az elmondottakból láttuk, hogy a vallás általában konzervatív ideológia, másrészt vannak olyan haladó, sőt forradalmi törekvések, amelyek vallási formában fejeződnek ki. Nem tehetünk például egyenlőségjelet a reformáció és az ellenreformáció közé, vagy az I. István idején bevezetett kereszténység és a korabeli pogány hiedelmek közé. Az utóbbiak nem a haladást, hanem a felbomló viszonyok fenntartását képviselték. Ezért a vallás társadalmi szerepének értékelésekor azt kell figyelembe venni, hogy milyen érdekeket fejez ki, milyen osztály harcát kíséri.

A vallás *elméleti tartalma, világnézeti mondanivalója* szempontjából, *hamis tudat*. A vallásos világnézet hamis, irracionális képet nyújt a világ egészéről, az ember helyéről a világban, lehetőségéről, az élet értelméről. Ezért harcolunk a vallás *világnézeti mondanivalója, gondolati tartalma* ellen – ez elemi igazsága a marxizmusnak mint materialista világnézetnek.

2. A SZOCIALIZMUS ÉS A VALLÁS

A vallás elhalásának marxista—leninista felfogása

A vallás elleni küzdelem marxista-leninista felfogása proletár humanista jellegű, mivel a vallást mint a bilincseket díszítő „képzelt virágot" nem azért kívánja „letépni", kritika tárgyává tenni, hogy az ember a „vigasztalan láncot"[3] hordja, hanem az emberi szabadság és alkotóerő kibontakozása érdekében.

A valláshoz való viszony első és leglényegesebb új vonása az, hogy a „vallásos lelkület" világi alapzatát, okait, feltételeit fel-

[3] Vö. MEM 1. köt. 378. old.

tárva, a gyakorlati feladatokra hívja fel a figyelmet. Azt hirdeti, hogy a *társadalmat „gyakorlatilag forradalmasítani"*[4] *kell, meg kell szüntetni a vallás alapzatát, azokat a viszonyokat,* amelyeket az élet eddigi *termelési módja* képvisel. Marx, Engels és Lenin a *szocialista forradalomban,* a tőkésosztály gazdasági és politikai hatalmának megdöntésében és *a proletariátus hatalmának megteremtésében* fedezte fel azt az alapot, amely közvetve *a vallás elhalásában is döntő szerepet játszik.* Ez a forradalom nyitja meg ugyanis a *szocializmushoz* és a *kommunizmushoz* vezető utat, az átmenetet a „vak" társadalmi erők világából, a tőkés viszonyok áttekinthetetlen, külső erőként viselkedő, elidegenedett viszonyaiból a szabadság birodalmába: abba az új társadalomba, amelyben áttekinthetőkké, érthetőkké válnak a viszonyok és nem lesz szükség illuzórikus „kiutakra", hamis vigaszra. A magántulajdon, a kizsákmányolás, az elidegenedés megszűnése alapozza meg a vallás elhalását.

Lenin így fogalmaz: „Semmiféle felvilágosító könyvecske sem fogja kiirtani a vallást a tőkés kényszermunkától agyonsanyargatott és a kapitalizmus vakon pusztító erőitől függő tömegekből, amíg ezek a tömegek maguk nem tanulják meg, hogy egyesült erővel, szervezetten, tervszerűen és tudatosan harcoljanak a vallás e *gyökere* ellen, a tőke *uralmának* valamennyi formája ellen."[5]

A tőke uralmát a szocialista forradalom szünteti meg. A proletariátus a hatalmat arra használja fel, hogy átalakítsa a társadalom viszonyait, olyan új társadalom megteremtésébe vonja be a nem proletár tömegeket is, amelynek már nincs szüksége a „vallási visszfényre", a torz, hamis tudatra.

A vallás elhalása ezért a szocialista országok többségében már napjainkban elkezdődik, ennek ellenére ez hosszan tartó program. „A való világ vallási visszfénye – írja Marx – egyáltalán csak akkor tűnhet el, ha majd a gyakorlati mindennapi élet viszonyai az emberek számára nap nap után egymásra és a természetre való átlátszóan ésszerű vonatkozásokat jelenítenek meg. A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési

[4] Vö. MEM 3. köt. 8. old.

[5] LÖM 17. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 391. old.

folyamatnak az alakja csak akkor veti le misztikus ködfátylát, amikor mint szabadon társult emberek terméke ezek tudatos, tervszerű ellenőrzése alatt áll majd. Ehhez azonban a társadalom bizonyos anyagi alapzata szükséges, vagyis számos olyan anyagi létfeltétel, amelyek maguk viszont hosszú és gyötrelmes fejlődéstörténet természetadta termékei."[6]

A vallás megszűnésével kapcsolatban egyrészt azt kell figyelembe vennünk, hogy fennáll még a kapitalizmus társadalmi rendszere, amely puszta létével fenntartja a vallás társadalmi okait, másrészt pedig azt, hogy a szocialista társadalom új tartalmainak kifejlődése történelmi méretekben még rövid múltra tekinthet vissza.

Ezért a mindennapi gyakorlati életben a vallást számos konkrét ok táplálja. Ezeknek az okoknak a gyengülése is és időnkénti megerősödése is megkívánja a konkrét helyzet konkrét elemzését.

A hazánkban nemrég megindult vallásszociológiai kutatások tanúsága szerint megállapítható, hogy még jelentős azoknak a száma, akik vallásosak, és illúzió volna azt várni, hogy rövid időn belül uralkodóvá lesz a tudatos ateizmus. Kettős tendencia körvonalai látszanak. Egyrészt a vallás visszaszorulása (mivel megszűnt a kizsákmányolás, fejlődött a tudományos-technikai haladás, nőtt a kulturális színvonal); másrészt a vallás szívóssága, újratermelődése. E két tendencia közül az első van összhangban a történelmi folyamattal, de időnként és ideiglenesen a második is megerősödhet.

A „misztikus ködfátyol" eloszlatásában kiemelkedően fontos szerepük van a *tömegek alkotó energiáinak*. Nemcsak *a kizsákmányolástól megszabadult tömegek gazdasági aktivitásáról* van szó, hanem a politikai és a szellemi életben kifejtett gyakorlati tevékenységről is. Ha a nagy tömegek – a *szocialista demokrácia* tartalmát kibontakoztatva – tevőlegesen politizálnak, tudatosan alakítják önmaguk s ezzel együtt a társadalom sorsát, a politika is egyre kevésbé burkolózik misztikus ködfátyolba. A gyakorlati politizálás az öntudatosodás elengedhetetlen feltétele. Aki a gyakorlatban megtanulja, hogy a dolgok menete rajta is múlik, ha nem is egy csapásra, de fokozatosan megszabadul a kiszolgálta-

[6] MEM 23. köt. 81. old.

tottság érzésétől, és egyre kevésbé lesz szüksége az isten eszméjére. Ez persze csak tendenciaszerűen érvényesül, de mindenképpen igaz, hogy a tömegek vallásosságának megszűnése szorosan összefügg a politikai élet eredményeivel és a közügyekben való aktív részvétellel.

A vallás elleni *tudati* harc maga is sajátos, bonyolult, sokoldalú tevékenységet követel meg. Ez a küzdelem csak akkor hozhat - persze sohasem látványos, gyors - eredményeket, ha nem durva és sértő, és főleg, ha legalább a következőket figyelembe veszi:

A vallás elleni harcban *közvetlen* és *közvetett* felvilágosító-nevelő propagandát kell folytatni. A közvetlen nevelés egyenesen *a vallásról szól*, annak materialista értelmezéséről, de nemcsak erről. Azokat a világnézeti kérdéseket is ide sorolhatjuk, amelyeknek magyarázata, értelmezése terén összevethetjük a materialista világnézetet a vallási nézetekkel (például a vallási lélekfelfogással, a túlvilág elképzelésével, az örök erkölcs kritikájával).

A vallás elleni közvetett propaganda számos területe közül különösen jelentős *a tudományok eredményeinek terjesztése*. Ezek ugyanis a vallásos tudat egyik pillérét, a tudatlanságot ingathatják meg, főleg azáltal, hogy a tudományok eredményei magában a gyakorlatban alkalmazhatók, s ezáltal bizonyított tudássá válhatnak és megkérdőjelezhetik a hitet.

A vallás elleni harchoz egyaránt szükség van az *értelmi* és az *érzelmi nevelésre*. Nagy jelentőségük lehet például az esztétikai élményt nyújtó és egyúttal ateista irányultságú műalkotásoknak.

A vallás elhalását a fentiek alapján csak *több folyamat együttes* eredményeként, *komplex* hatásaként, az egész társadalmi összfolyamat minden belső területének átformálódásaként lehet helyesen értelmezni. A vallás elhalása csak olyan körülmények között következhet be, amikor teljesen megszűnnek mind ismeretelméleti, mind társadalmi okai.

A szocialista állam viszonya a valláshoz és az egyházhoz

A szocialista állam a valláshoz való viszonyát a kommunista párt politikájával összhangban alakítja ki.

A szocialista állam elvi alapon és történeti okokból alkotmányban mondja ki és biztosítja az állampolgárok *lelkiismereti* és *vallásszabadságát*. A szocialista állam a vallást az *állampolgárok magánügyének* tekinti, biztosítja a vallásszabadság politikai feltételeit, és nem tesz különbséget az állampolgárok között a felekezethez való tartozás alapján.

A vallás magánüggyé nyilvánítása azonban nem jelenti azt, hogy a szocialista állam közömbös volna az iránt, hogy milyen nézetek, érzelmek befolyása alatt állnak a tömegek. A szocialista állam *közügynek* tekinti a *materialista világnézetre való nevelés feladatát*. Ezért pl. az oktatás-nevelés világnézeti követelményeit az iskolarendszer minden szintjén érvényesíteni törekszik, gondoskodik a pedagógusok továbbképzéséről, szorgalmazza ideológiai-világnézeti fejlődésüket. A hivatalos tanórák között a hitoktatás nem szerepelhet.

A szocialista állam valláshoz való viszonyának politikailag kiemelkedő jelentőségű területe az *egyházpolitika*. Hazánkban az MSZMP vezetésével a szocialista állam *következetes és a konkrét feltételeket figyelembe vevő* egyházpolitikát érvényesít. Napjaink egyházpolitikájának előzményei között jelentős szerepet játszott az 1947-ben aláírt párizsi békeszerződés után, 1948 és 1950 között létrejött megállapodások sorozata az állam és a különböző egyházak között. A megállapodás az állam és az egyházak együttműködésének fő tartalmait foglalta magába, és az együttműködés máig érvényes jogi alapját jelenti. 1951-ben alakult meg az Állami Egyházügyi Hivatal mint államigazgatási feladatokat ellátó, az időszerű feladatokat kimunkáló intézmény.

Az állam és az egyház között létrejött megállapodás kimondja *az állam és az egyház szétválasztását, a vallás szabad gyakorlását, az egyházak működési szabadságát* – mindezt az alkotmány biztosítja. A megállapodás politikai jelentőségét és aktualitását az is kifejezi, hogy az egyházak vállalják hazánk *törvényes rendjének tiszteletben tartását*, a nép építő munkájának, a béke megvédésének támogatását, a háborús uszítás elítélését.

Az 1956-os ellenforradalom leverése után több politikailag lényeges jogszabály született, amelyek a egyházpolitika fejlődéséről tanúskodnak. Az elvi politika következetes érvényesítésével és a Vatikánhoz való viszony normalizálódásával függ össze a magasabb szintű egyházi vezetők (előzetes állami hozzájárulással való) kinevezésének, áthelyezésének, felmentésének gyakorlata. Nagy politikai jelentősége van annak, hogy az egyházi vezetők az Elnöki Tanács elnöke előtt esküt tesznek az alkotmányra.

Az egyházpolitika történeti fejlődéséről tanúskodik az egyházak vezetőinek őszinte törekvése a nép boldogulásának, a béke védelmének támogatására, az egyházakon belüli – nemzetközi és hazai szinten is megtalálható – reakciós, konzervatív, antikommunista tendenciák elutasítására és visszaszorítására. Ily módon egyházpolitikánk biztosítja azt a fő politikai célt, hogy *ne éleződjön ki politikai vita a vallás kérdésében,* és a *figyelem a reális feladatokra irányuljon.*

A szocialista állam egyházpolitikai tevékenysége lényeges, de csak az egyik oldala az állam valláshoz való viszonyának. Az MSZMP, a szocialista állam, az Egyházügyi Hivatal, a Hazafias Népfront, a KISZ és más politikai szervezetek jelentős munkát végeznek annak érdekében, hogy bizonyos vallási körök élénkülő tevékenysége ellenére szélesedjen a helyes, tudományos világnézetet vallók tábora. A marxista ideológia terjesztése és az ateista propaganda színvonalas fejlesztése lényeges feltétele társadalmunk fejlődésének.

A kommunista párt viszonya a valláshoz

Minden kommunista párt – az MSZMP is – tudatosan kialakítja elméletileg átgondolt gyakorlati viszonyát a valláshoz. A valláshoz való gyakorlati viszony egyesíti az elméletet, a marxizmus–leninizmus elveit és a konkrét gyakorlati tennivalókat

A kommunista pártoknak a valláshoz való viszonyában két szempont különül el egymástól. Egyrészt arról van szó, hogyan viszonyul a kommunista párt a *tömegek vallásosságához,* másrészt pedig arról, hogy *milyen a párttagok viszonya a valláshoz.*

A társadalmi létviszonyok következtében a tömegek vallásossága a kapitalizmusban szükségszerű jelenség. De az is szükségszerű, hogy a munkásosztály forradalmi pártja az osztályharc valóságos érdekeit figyelembe véve, a munkásosztály forradalmi harcába minél nagyobb munkás- és dolgozó tömegeket vonjon be, s a vallásosságot ne tekintse vízválasztónak. Ezért *a kommunista pártok a vallás elleni harcot alárendelik a politikai harcnak.* Az „osztályharctól elvonatkoztatva ... absztrakt idealista módon" a vallás elleni harcot a kommunista pártok nem hirdethetik. „Burzsoá korlátoltság volna - folytatja a gondolatot Lenin -, ha megfeledkeznénk arról, hogy az emberiségre nehezedő vallási nyomás a társadalmon belüli gazdasági nyomás folyománya és kifejezése."[7] Ezért a kommunista pártok tevékenységének középpontjában a társadalom gazdasági és politikai viszonyainak forradalmi átalakítására irányuló osztályharc kérdései és feladatai állnak, nem a vallás elleni közvetlen eszmei harc.

A lenini elveket gyakorlatban érvényesítő kommunista pártok a hatalom megszerzése után is alárendelik a vallás elleni harcot a politikai feladatoknak. A szövetségi politika kereteiben az MSZMP is azt tűzi ki célul, hogy a dolgozó tömegek cselekvően vegyenek részt a szocialista viszonyok fejlesztésében, a valóságos gazdasági, politikai tevékenységben. A vallásos és nem vallásos tömegek valóságos „evilági" célokért való együttes tevékenysége történelmileg jelentősebb, mint a világnézeti különbségek.

A mai bonyolult nemzetközi helyzetben éleződik a *háború és a béke erői* közötti *ellentmondás.* Ilyen körülmények között a szocialista országok szempontjából döntő fontosságú, hogy az egyházak is aktív háborúellenes szerepet vállaljanak, hozzájáruljanak ahhoz, hogy a hivők magukévá tegyék céljainkat - ez nem gátolja, csak elősegítheti korunk globális feladatát, a harmadik világháború elkerülését.

A politikai célok elsőbbsége és a politikai egységért való tevékenység azonban nem zárja ki, nem teszi „mellékessé" az *eszmei harcot.* A kommunista pártok megértik a tömegek vallásosságát, de nem állnak a világnézetek, az igaz és hamis ideológiák egyenrangúságának „kényelmes" álláspontján. Harcolnak a he-

[7] LÖM 12. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966. 136. old.

lyes világnézet, a marxista-leninista ideológia elterjesztéséért a tömegek között.

Az eszmei vita, nevelés, a *világnézeti propaganda* szerepe és jelentősége a szocializmus építése során *megnövekszik*. A vallásos gondolkodásnak és az előítéleteknek eszmei tevékenységgel való legyőzése része és sajátos területe ideológiai harcunknak. A vallásos világnézet elleni propagandánknak átgondoltnak, szívonalasnak kell lennie, szüntelenül szem előtt tartva Lenin figyelmeztetését: „A vallásos előítéletek ellen rendkívül óvatosan kell harcolnunk; sokat ártanak azok, akik a harc hevében megsértik a vallásos érzületet."[8]

A kommunista pártok – köztük az MSZMP – a *párttagság* esetében *nem* tekintik *magánügynek* a vallást. Mit jelent ez? Mindenekelőtt azt, hogy a párt megköveteli tagjaitól, hogy sajátítsák el a marxista-leninista világnézetet. Fontos, hogy a párttag folyamatosan fejlessze elméleti, világnézeti képzettségét, legyen tájékozott a főbb politikai és ideológiai kérdésekben, és megalkuvás nélkül képviselje a párt álláspontját.

Az alapvető politikai kérdésekben való egyetértés talaján bontakozott ki és erősödik hazánkban a hivők és nem hivők együttműködése. Pártunk következetesen azon az álláspontón van, hogy a helyes szövetségi politika és összefogás erősítése érdekében szélesíteni és erősíteni kell a marxisták és a hivők párbeszédének társadalmi alapjait.

A marxisták és a vallásos meggyőződésű emberek közötti dialógust *nem szűkithetjük le* a teológusok és a marxista ideológusok, valláselméleti szakemberek párbeszédére. A szocialista építés gyakorlati feladata a párbeszéd szélesebb értelmezése, amelyben az egész párttagságnak, minden marxistának szerepe van. A dialógus fő tartalma és feladata világnézeti szempontból a vita: a marxizmus eszméinek képviselete, pozitív humanizmusunk terjesztése és a vallásos gondolkodással és érzelmekkel való szembesítése. A vitában türelmetlenség és megalkuvás nélkül kell védenünk és képviselnünk világnézetünket, ateista meggyőződésünket.

[8] LÖM 37. köt. 176. old.

A *türelmetlenség és megalkuvás* közös tőről fakadó helytelen szemlélet. Mindkettő a vallás elhalásának helytelen felfogásából táplálkozik. Mindkettő hibásan értékeli a szocialista építés eddig megtett útját és várható további fejlődésünket. A türelmetlenség eltúlozza a vallás gyökereinek felszámolásában elért eredményeket, lebecsüli a vallás szívósságát és az egyházak rugalmasságát. Ezért gyors eredményeket erőltet, az állami szervek aktív beavatkozását várja.

A megalkuvás gyakorlata abból merít érveket, hogy a szocializmus még történelmileg fiatal társadalom, még keveset tett a vallás gyökereinek a felszámolásáért. Lebecsüli társadalmi vívmányainkat – a gazdaság, a tulajdonviszonyok, a szociális, kulturális viszonyok gyökeres átalakítását. Ugyanakkor a hívők megsértésétől félve tartózkodik a vallással való elvi-világnézeti vitától, a lelkiismereti szabadságot nem terjeszti ki az ateizmus, a marxista világnézet nyílt megvallására és hirdetésére.

E kétféle helytelen szemlélettel a valódi marxista történetiséget kell szembeállítanunk; meg kel értetni azt, hogy a vallás jelenlétével társadalmunkban tartósan számolnunk kell, de a vallásosság visszaszorulása – bár időnként lelassul – belső szükségszerűsége társadalmi haladásunknak, és ez a lényeges tudati átalakulás megkívánja a türelmes és elvi vitát, ideológiai meggyőződésünk színvonalas képviseletét. Tudatosítani kell történelmi utunk eddigi eredményeit, azokat a jelentős vívmányokat, amelyeket a marxista–leninista ideológia alapján politizáló párt vezetésével értünk el.

A marxista elvekre épülő politikai gyakorlat fejlesztheti a hívők és a marxisták dialógusának társadalmi alapjait is. *Marxista választ* és szocialista megoldást kell adnunk számos megoldatlan vagy újabban nagyobb gondot okozó (pl. szociálpolitikai, családpolitikai) társadalmi problémára. Az ifjúság politikai és erkölcsi formálására is nagyobb figyelmet kell fordítanunk. Erősíteni kell azt a folyamatot, hogy közügyeink megvitatását, gyakorlati tetteinket *a szocialista társadalom politikai rendszerében működő szervezetek és mozgalmak kereteiben* valósítsuk meg. Erősíteni és támogatni kell pl. a Hazafias Népfront vagy a nőmozgalom szerepét abban a folyamatban, hogy a vallásos embereket egyre erőteljesebben bevonjuk társadalmi ügyeink alakításába. Mar-

xisták és hívők közös cselekvése, „földi" tennivalóink közös megvalósítása sokat segít a „túlvilágra" irányuló eszmék, vágyak megszűnésében.

4. fejezet

TÁRSADALOM ÉS KULTÚRA. A MŰVELŐDÉSPOLITIKA FELADATAI

1. KULTÚRA ÉS MŰVÉSZET

a) A kultúra fogalma

Az emberré válás folyamatában, a társadalmak, az osztályharcok, a népi-nemzeti küzdelmek évszázados történetében az egyes ember, a személyiség és a közösségek sorsának alakulásában, a gazdasági, technikai és társadalmi haladásban mindig jelentős szerepet játszott s játszik az, amit kultúrának hívunk.

A köznapi, többnyire pontatlan és szűk használatban kultúrán a szellemi élet javait, a műveltséget, a tudományos és művészi alkotásokat értjük. A kultúra azonban – korszerű marxista filozófiai értelmezésben – ennél tágabb. A kultúra jóval több, mint a szellemi javak mennyiségi összege. Fogalmába *tárgyak, értékek, tevékenységek* és *magatartásformák* egyaránt beletartoznak: mindaz tehát, amit az ember teremtett és alkotott, s ami együttesen a munka és a társadalmiság kibontakozására, a természeti korlátok visszaszorításának történelmi mértékére, állapotára utal.

A kultúra tehát nem az emberi-társadalmi léttől elkülönült „dolog". A termelésnek, a munkának, a társadalmi harcoknak, az egyéni életformának, a személyes kapcsolatoknak és érzelmeknek egyaránt megvan a maguk kulturális oldala. Amikor a közművelődés fogalmát szervesen összekapcsoljuk az életmóddal, a munkával, a világnézettel, a közösségi, a családi és az egyéni élettel, a kultúra marxi–lenini értelmezéséből indulunk ki. A kultúra ugyanis „aktív" fogalom, a természeti és a társadalmi valóság emberi alakítását, sőt újrateremtését fejezi ki,

de egyúttal – a valóság *átalakítása* révén – magának az embernek a formálását is. Elsajátítás, megújítás és átörökítés, ösztönösség és tudatosság egyaránt jellemző rá. A fogalom, illetve a szó etimológiája is tanulságos ebből a szempontból: a kultúra mára megmagyarosodott fogalma a latin „cultura" szóból ered, ami valaminek a megművelését jelentette, elég csak az „agricultura", a „földművelés" szóra utalni.

A kultúra tehát az *egyénnek*, illetve a *társadalomnak a viszonyát fejezi ki az ember körüli és az ember teremtette világhoz, s természetesen az ember belső világához is.* Fogalmazhatunk úgy, hogy kultúrának *az anyagi és a szellemi javak termelését, e javak összességét és a velük való élést* nevezzük.

Érthető tehát, hogy – mint *tevékenység, érték* és *tudatforma* – a tágabb vagy szűkebb értelemben vett kultúra, a termelés minősége, a művelődés, a tudomány, az iskola, a művészet mindig is nélkülözhetetlen része, motorja a társadalmi fejlődésnek. A tágan vett kultúrának nem minden eleme sorolható a felépítménybe (például a termelési kultúra), de szűkebb, a felépítménybe tartozó „részéről" megállapíthatjuk, hogy nemcsak függvénye a társadalmi-gazdasági alapoknak, de képes aktívan visszahatni rájuk. Elég emlékeztetni arra a szerepre, amelyet a korszerű oktatás tölt be a gazdasági fejlődés, a tudományos-műszaki haladás, a demokratizálás és a szocialista életmód terjedésének felgyorsulásában, vagy a társadalomtudományok és a hiteles művészi értékek valóság- és emberformáló funkciójára.

A társadalmak eddigi történetében minden osztálynak és rétegnek volt és van kultúrája, műveltségeszménye. Lenin nyomán elmondhatjuk, hogy az osztálytársadalmakban „két nemzeti kultúra" van, hogy az uralkodó osztályok kultúrája az uralkodó kultúra, de az elnyomottaknak is van kultúrájuk. Az osztálypolitika, amely a társadalmak fejlődését, alakulását meghatározott – haladó vagy reakciós – érdekek jegyében tudatosan és szervezetten befolyásolja, szükségképpen mindig érvényesül a kultúra, a művelődés területén is. Így volt ez a reneszánsz korában csakúgy, mint a mai tőkés berendezkedésű országokban. A fölfelé törekvő, történelmileg *haladó* szerepet betöltő osztály mindig érdekelt *az objektív igazságban.* Osztálycéljai, a kultúrával kapcsolatos *„pártossága"* így elsősorban az objektivi-

tásból, a valódi szükségszerűségek felismeréséből fakadnak, illetve pozitívan hatnak vissza a valóságra, az egyetemes fejlődést szolgálják.

Ember, közösség és kultúra széles körű egymásra találására az osztálytársadalmak antagonizmusait leküzdő szocializmus nyújt először *történelmi* lehetőséget. E lehetőségek teljes beteljesülése, az ennek útjában álló ellentmondások leküzdése persze még a távlatok, a jövő, az érett közösségi társadalom ígérete. De a szocializmus eddigi rövid világtörténete máris visszavonhatatlan értékeket hozott felszínre és gyökereztetett meg, s döntő lépést tett *a művelődés demokratizálása* terén.

A marxizmus-leninizmus elvei és módszerei, a szocialista mozgalmak, a kommunista és munkáspártok, az épülő szocializmus társadalmai tehát nem abban képviselnek újat, hogy a *politika* illetékességi körét kiterjesztik a kultúra, a művelődés területére is. Ezt megteszik a polgári pártok, a burzsoá kormányzatok is, hangoztassák bármekkora hangerővel a „kultúra szabadságát". A különbség, a sajátosság abban van, hogy a szocializmus – a kultúra valódi társadalmi funkciójából kiindulva, azt megnevezve, sőt megragadva – gyökeresen szakít a művelődésről, a kultúráról alkotott korábbi felfogással, s ebből következően *új célokat, tartalmakat* dolgoz ki a művelődéspolitika számára is.

b) A kulturális forradalom

A forradalmi munkásmozgalom és a szocialista társadalomépítés távlatai szerint a proletariátus végső fokon önmaga osztályelkülönültségének felszámolásáért, az osztályellentétek s minden lényeges társadalmi egyenlőtlenség megszüntetéséért küzd. Ezek a célok és az elérésük érdekében kibontakozó törekvések feltételezik a műveltség, a tudás, a valóságismeret, a művészet igazi demokratizálását, közösségivé formálását. Aligha véletlen például, hogy a *proletárhatalom* kivívása és megszilárdítása, állandó megújulási képességének és készségének biztosítása Lenin gondolatvilágában és tevékenységében oly szorosan összekapcsolódott a *kulturális forradalom* történeti elvével és gyakorlati feladataival.

1923-ban, „A szövetkezetekről" című írásában Lenin így fogalmazott: „... a politikai és a szociális átalakulás nálunk, mint kiderült, megelőzte azt a kulturális átalakulást, azt a kulturális forradalmat, amelyhez most mégiscsak elérkeztünk. Nekünk most már elegendő ez a kulturális forradalom ahhoz, hogy teljesen szocialista országgá váljunk ..."[1]

Lenin már korábban, például a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltásakor is elvi jelentőségűnek nyilvánította a „kulturáltság" és a forradalmi társadalomépítés viszonyát. Az intervenciósok támadásait visszaverő fiatal szovjethatalom nehéz helyzetében pedig a „békés, szervező, »kulturális« munkát", az analfabetizmus felszámolását, az emberiség többezer éves értékeinek közkinccsé tételét és megújítását, a szakmai tudás és a „polgári" munkakultúra elterjesztését, a tágan értett „tanulás"-t szoros kapcsolatba hozta a társadalomépítés stratégiai feladataival, a kolhozok megteremtésével, a szocialista iparosítással, a közösségi társadalmi viszonyok felépítésével és a bürokratizmus szívós várfalainak leomlasztásával.

Lenin nagyon is osztályharcos tartalmú kultúrafelfogása egyrészt a kultúra konkrét társadalmi szerepének felismerésére épül, másrészt elvet minden szűkös pragmatizmust, és a szocializmus ügyét *az egyetemes emberi haladás távlatába* állítja.

A szövetkezetekről írva mondja ki 1923-ban: „Tulajdonképpen »*csak*« egy tennivalónk van még: annyira »civilizálttá« kell tennünk lakosságunkat, hogy megértse, milyen előnyök származnak abból, ha mindenki részt vesz a szövetkezetekben, és hogy ezt a részvételt meg is szervezze. »*Csak*« ez kell. Semmi más bölcsességre nincs most szükségünk ahhoz, hogy áttérjünk a szocializmusra. De ahhoz, hogy ezt a »csak«-ot megvalósítsuk, egész forradalomra, a nagy néptömegek kulturális fejlődésének egész időszakára van szükség."[2]

Érdemes végül idézni a *proletárkultúrával* kapcsolatos híres – de korántsem közhellyé üresedett – lenini fejtegetést is: „A marxizmus mint a forradalmi proletariátus ideológiája azáltal tett szert világtörténelmi jelentőségre, hogy a marxizmus ko-

[1] LÖM 45. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 375. old.
[2] Ugyanott, 371. old.

rántsem vetette el a polgári korszak igen becses vívmányait, hanem ellenkezőleg, magáévá tette és feldolgozta mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezer éves fejlődésében értékes volt. Csakis az ezen az alapon és ebben az irányban tovább folytatott, a proletariátus diktatúrájának mint a proletariátus minden kizsákmányolás ellen folyó végső harcának gyakorlati tapasztalatai által ihletett munka ismerhető el az igazi proletárkultúra fejlesztésének" (1920).[3]

A kulturális forradalom a szocializmus építésének *általános törvényszerűsége*, egyúttal azonban minden országban sajátos történelmi, nemzeti meghatározottságok és feladatok jegyében bontakozik ki. A politikai és gazdasági hatalmat megragadó munkásosztály és szövetségesei felszámolják a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát s közben elsajátítanak minden humánus értéket; új, szocialista értelmiséget nevelnek ki; emelik az egész dolgozó nép műveltségének színvonalát; lehetővé teszik a nép kulturális alkotó erejének széles körű kibontakozását és igazi szabadságot biztosítanak a szellemi alkotómunka számára. A kulturális forradalom a marxizmus–leninizmus, az új, szocialista életmód és erkölcs elterjedését, általánossá válását is ígéri; célul tűzi ki a fizikai és a szellemi munka, a város és a falu közötti ellentmondások, lényegi feszültségek fokozatos felszámolását.

A szocializmus mint társadalmi-emberi *eszmény* és valóságos *mozgalom* mélyen, szenvedélyesen érdekelt az emberek műveltségének, kulturált életmódjának állandó gazdagodásában, a tudomány, a művelődés, a művészet sokoldalúságában, eredményeiben. De igaz ez fordítva is: a valóságfeltáró tudomány, a kultúra, a társadalmi önismeretet kifejező művészet, az emberformáló iskola és közművelődés mélyen, szenvedélyesen érdekelt a szocializmusban; benne találja meg küldetésének igazi értelmét.

Ennek a kölcsönös „érdekeltségnek", egymásrautaltságnak a jegyében állt 1945-ben, a felszabadulás után a nemzet legjobb erőinek élére a többi haladó párttal szövetséget alkotó MKP; ez a felismerés szőtte át az egyesült párt, az MDP stratégiai ér-

[3] LÖM 41. köt. 320. old.

vényű – s a későbbi súlyos tévedések, konfliktusok által sem hiteltelenített – 1948-as programnyilatkozatát is. A kulturális forradalom elveit és történelmi tanulságait, illetve a magyar munkásmozgalom, a szocialista építőmunka ebből adódó feladatait részletesen először az 1958-as *Művelődéspolitikai irányelvek* fogalmazta meg, majd – a Központi Bizottság 1974-es közművelődési határozatát követően – az MSZMP 1975-ben elfogadott Programnyilatkozata megerősítette és továbbfejlesztette: „A művelődés az egyén fejlődésének és közösségi kapcsolatainak nélkülözhetetlen tényezője, közösségteremtő erő."[4] Minden korábbi dokumentumnál erőteljesebb hangsúly került itt *a társadalmi-gazdasági fejlődés és a kulturális-ideológiai nevelő munka* alapvető egységére, egymást feltételező voltára is. E két tényező egysége kapott erős nyomatékot a XII. kongresszus beszámolójában és határozatában, az azóta végzett munkát értékelő 1983. áprilisi állásfoglalásban, valamint az 1983. januári országos agitációs, propaganda és művelődéspolitikai tanácskozáson.

Nem szükséges részletesen felsorolni a magyarországi szocialista kulturális forradalom eddigi eredményeit, jellemezni és tagolni – persze összetett, torzulásoktól sem mentes – történetét. Elég fölidézni azt a tényt, hogy mára gyökeresen megváltozott hazánk műveltségi térképe, megszűnt a volt úri felső- és középosztályok kulturális monopóliuma, a művelődéspolitika és az uralkodó ideológia osztályelnyomó, konzervatív és nacionalista szerepe. A tankötelezettség időtartama alatt ma már a gyermekek több mint 90 százaléka elvégzi az általános iskola nyolc osztályát. Szinte minden családban van rádió és televízió. Ezek a körülmények áttörést jelentettek a kultúra népszerűsítése, az értékek terjesztése terén. A felnőtt lakosság egynegyede már rendszeres könyvolvasó; kiépült a múzeumok, könyvtárak, művelődési otthonok országos hálózata. Elvileg az egész nép számára lehetővé vált az emberiség és a nemzet haladó kulturális örökségének széles körű birtokbavétele, ha e lehetőség megvalósulását ma még sok minden korlátozza is.

[4] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 514. old.

A magyar tudomány és a művészet számos ágazatban a nemzetközi élvonalba került. Reális céllá változott a *műveltségi egyenlőtlenségek csökkentése* és kiegyenlítése. Hazánkban ma már valósággá vált a demokratikus művelődés öntevékeny és intézményes formáinak gazdagsága, az általános és szakmai művelődés, a munka-, a test- és a szellemi kultúra szintjének emelkedése.

Mára a marxizmus–leninizmus világnézete, módszere lett a meghatározó a szellemi-kulturális életben, ha nem állíthatjuk is, hogy nincsenek jelen idealista, nem-marxista, kispolgári, individualista, sőt esetenként élesen szocializmusellenes ideológiák, álláspontok társadalmunk, illetve a társadalmi tudat némely területén. Magának a *műveltség fogalmának* az átalakulása, rétegződése és kiszélesedése, társadalmi funkciója is tükrözi: nagyot léptünk előre a népnek a kultúrához való viszonyában. Ugyanakkor még igen sok a leküzdendő hátrány, a megszüntetendő fehér folt, a feloldandó ellentmondás, feszültség és egyenlőtlenség.

Szocialista vívmányaink megőrzése és gazdagítása, a nemzeti egység és a folyamatos társadalmi-gazdasági megújulás biztosítása, a szocialista eszményekkel való azonosság tudatának az elmélyítése igen sok és lényeges művelődési, kulturális teendőt fogalmaz meg az elkövetkező évekre is.

c) Korszerű műveltség és szocializmus

A műveltség általános és szakmai, életmódbeli és közéleti ismeretek, képességek és készségek összessége, illetve az erre épülő, végső fokon világnézetileg is meghatározott társadalmi *magatartásmód.* A művelődés pedig, tág értelemben – Marx szerint – „az emberi műveknek ember által való elsajátítása", vagyis a műveltség megszerzésére irányuló tevékenység.

Gyakori vitakérdés, hogy kit tekintünk művelt embernek, mi az általános műveltség, s mitől szocialista a szocialista műveltség. Vajon az adatok, tények nagy mennyiségének ismerete teszi-e művelté az embert? Vajon tudományos felkészültség nélkül kulturálatlan valaki? Vajon a műveltséghez tartozik-e a barkácsolás, a tévénézés, a kirándulás és a rendszeres sportolás? Mi-

lyen viszony van az általános és a szakműveltség között? Egyké szempónttal szeretnénk hozzájárulni e kérdések megválaszolásához.

Anélkül, hogy lebecsülnénk az *intézményesen* megszerezhető tárgyi tudást, illetve a tudatosság, a nevelés döntő szerepét, úgy véljük, a műveltségnek legalább olyan fontos alkotórésze az *öntevékenység*, a készség és képesség a tájékozódásra, az értelmezésre és a változtatásra is – a szűkebb és a tágabb világban egyaránt. Ezért része a kultúrának, a művelődésnek az iskolában és a családban elsajátítható tudás mellett a világnézeti szemléletmód és többek között a saját munkavégzés „minősége", az énekkarok, irodalmi körök, amatőr együttesek vagy éppen a népi, népzenei kultúrát megőrző és megújító táncházak révén elsajátított műveltség is.

A műveltség persze osztályonként, rétegenként, csoportonként, egyénenként számtalan változatot mutat. A *különbségek*, sajátosságok egy része olyan – történelmi gyökerű – szociális és egyéni jellegzetességekben gyökerezik, amelyeknek megőrzése, sőt gazdagítása az általános társadalmi műveltség szempontjából is érték; olyan viselkedésmódokról van szó, amelyeket be kell építeni a szocialista kultúrába. Ilyennek tekinthetjük például a tájegységi, a nemzetiségi, a foglalkozási, a rétegbeli, a „nemzedéki" műveltséget és művelődési szokásokat, vagy éppen az egyéni lelemény, önmegújulás megannyi tárgyi, készségbeli és viselkedési formáját.

A különbségek másik része viszont értékek hiányára vagy kisajátítására, torz szemléleti és értékorientációra, konzervatív politikai-eszmei gyökerekre, individualista önzésre vagy gőgös műveletlenségre, nem nyitott, hanem bezárkózó kulturálódásra, illetve – történelmi okokkal magyarázható – súlyos hátrányokra, kulturálatlanságra vall. Mindannyian tudunk szakbarbár-technokrata fölényeskedőkről, a csak a „szerzésben" örömet lelőkről, agresszíven társadalomellenes lődörgőkről, esetenként – különböző okokból – analfabéta fiatalokról. Senki előtt nem ismeretlen a nehéz életkörülmények, a gépies munka és az ingázás miatt több szempontból hátrányban levő munkások típusa, valamint a több műszakos életforma, a megterhelő felelősségek so-

kasága miatt igényeikből oly gyakran „leadni" kénytelen asszonyoké, anyáké sem. Ezek tehát káros kulturális különbségek.

Az igazi kulturáltság, a korszerű szemléletből és szocialista világnézetből, magatartásból fakadó műveltség eszménye tehát nem egynemű, homogén és monoton egységet, nem mechanikus egyformaságot feltételez és igényel, hanem a közösségi értékrend és a történelmi haladás által egységesen meghatározott, de *sokszínű, rétegezett*, az érdekeltséggel is összefüggő, személyre szabott, aktív műveltséget. A sokszínűség és az egyéni arculat, az értékek kimeríthetetlen gazdagsága viszont nem jelenti azt, hogy *bármiféle* kulturális igényt, műveltséget, magatartásmódot – csak azért, mert „van" – eleve értéknek, s főleg szocialista értéknek nyilváníthatnánk.

A műveltség terén tapasztalható mai különbségeket és egyenlőtlenségeket elismerve és elemezve, *az MSZMP művelődéspolitikája* történelmi távlatokban azt tűzi ki célul, hogy a szocialista tartalmú általános és szakmai műveltség társadalmi érvényesülésének keretei gazdagodjanak, emelkedjen a nép egészének műveltségi színvonala.

A szocialista műveltség tengelye, alapvető ismérve: *a társadalom működésrendszerének* s benne az egyén szerepének reális ismerete. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a szocialista műveltségnek ez a tágan értett „eligazodási képesség" a lényege. Ez határozza meg nemcsak az ismeretek, értékelvek szerkezetét és tartalmát, hanem az emberi tevékenység és viselkedés irányát is. Ettől is függ, hogy az egyén képes-e azonosulni nemcsak szűkebb közösségével, hanem a haladó társadalmi küzdelmekkel, a történelem fő mozgásirányával, a hazával és az emberiséggel. S nem kis mértékben függ az így felfogott műveltségtől az is, hogy képesek vagyunk-e – a magunk módján, felismert érdekünknek megfelelően – részt venni, aktivitást kifejteni a társadalmi folyamatok ésszerűsítésében, humanizálásában, szocialista vonásainak erősítésében.

A szűkebb és tágabb világban szükséges eligazodáshoz és cselekvéshez, a közösségekkel, a szocialista eszményekkel, a jó irányú társadalmi folyamatokkal való azonosuláshoz, a bennük való érdekeltséghez elengedhetetlen ugyanis, hogy az ember *átlássa* a munkafolyamatokat, *értse* környezetét és a világot, *igényelje*

önmagától és társaitól a hiteles értékek elsajátítását és őrzését, az új iránti nyitottságot és küzdelmet, *tudatosítsa* lehetőségeit, feladatait, illetve ezek történelmi, világnézeti (esetenként közvetlenül politikai) tartalmait. Tehát a *műveltség* nem pusztán s nem elsősorban elvont tudásanyag, nem is egyszerűen a mai és holnapi munkaerő szakmai szükséglete, de nem is csupán „kikapcsolódást" jelentő, a munkavégzés feszültségeit feledtető és oldó szórakozás. S nem lehet szembeállítani a műveltségben a „szakmai" és az „általános", illetve a „szellemi" és a „fizikai" oldalt sem: a test, a munkavégzés, az egészséges életmód kultúrája is nélkülözhetetlen összetevője a korszerű műveltségnek.

Ezt a korszerű műveltségfogalmat a marxista társadalomtudományok felismerései alapozták meg. Erre a műveltségfogalomra kell épülnie a folyamatosan korszerűsödő oktatási és nevelési rendszernek, a közművelődési elveknek és gyakorlatnak a jelenben és a jövőben egyaránt.

d) A művelődéspolitika szerepe és feladatai

A szocialista művelődés sajátosságai abból fakadnak, hogy a szocializmus *érdekelt* – és csakis a szocializmus érdekelt – a teljes, sokoldalú személyiség közösségi kibontakozásában. Ebből következően a művelődéspolitika célja az, hogy a társadalom tagjai, egyénei és közösségei mind többen *ismerjék* a fejlődés törvényszerűségeit, világukat és önmagukat, s aktív résztvevői legyenek önmaguk újratermelésének, gazdagításának és az osztály nélküli társadalom építésének, a teljes emberi szabadság gyakorlatának.

A szocialista társadalom tudatos irányítására vállalkozó politika tehát gazdaságilag, társadalmilag és ideológiailag egyaránt érdekelt abban, hogy képviselje a szocialista műveltség igényét, hogy az állampolgárokat folyamatos és aktív művelődésre ösztönözze, s hogy biztosítsa ennek feltételeit. A *művelődési tevékenység folyamatosságának* egyaránt érvényesülnie kell az általános műveltség, a szaktudás és a munkakultúra, a kulturált és egészséges életmód, az ízlés, az erkölcsi érettség, a marxista-leninista szemlélet, a politikai tájékozottság területein.

A *szakirányú műveltség* nem helyettesítheti, nem pótolhatja az általános műveltséget, a világnézeti-erkölcsi kulturáltságot, a személyiség gazdagságát. Szakmai készség és képesség nélkül viszont az *általános műveltség* holt tudásanyag. A népgazdaság továbbfejlesztésének, a gazdasági szerkezet átalakításának, az új feltételekhez való rugalmas alkalmazkodásnak a sürgető igénye napjainkban erőteljesen növeli a műveltségi szint, a képzettség és képzés jelentőségét, sőt új követelményeket is támaszt vele szemben. Ebből az is következik, hogy a rugalmasabb, magasabb szintű szakképzés iránti igény a korábbinál szélesebb alapokra épülő általános műveltséget kíván mindenkitől, ami természetesen konfliktusokkal jár.

A tudományos kutatások eredményei, illetve gyors alkalmazásuk, az általános és szakműveltség korszerű oldalai egyre közvetlenebbül hatnak a népgazdaság fejlődésére, illetve a fontos társadalompolitikai döntésekre. Az *„emberi tényezők"*, a tehetség, a kezdeményezőkészség, a friss tudás, a korszerű oktatás anyagi erővé válása különösen a mai intenzív gazdaságpolitikai szakaszban, a mennyiségi tartalékok leszűkülésekor szembetűnő s egyúttal követelő erejű.

Mind több jelét tapasztalhatjuk azonban annak, hogy a még meglevő – sőt esetenként újratermelődő – társadalmi egyenlőtlenségeknek komoly kulturális-műveltségi következményei is vannak. A hátrányos kulturális helyzetű családok gyermekei esetében a továbbtanulási esélyek korlátozottsága maga is az *egyenlőtlenségek* továbbéléséhez, sőt – olykor – felerősödéséhez vezet. A *műveltség demokratizálása*, az esélyek területi, rétegbeli különbségeinek iskolai, közművelődési jellegű csökkentése fontos eszköze tehát a társadalmi egyenlőségnek és igazságosságnak, a mobilitás javulásának, a szocialista életmód térnyerésének is.

Objektív helyzetünk miatt a társadalmi közfigyelem és a politikai cselekvés előterében ma természetesen a gazdasági építőmunka megannyi bonyolult, nehéz kérdése, az életszínvonal s más vívmányaink megőrzése, illetve a feszült nemzetközi helyzet áll. Mindez azonban nem jelenti, nem jelentheti a kulturális kérdések másodlagossá tételét, a tudomány, az oktatás, a mű-

vészet, a közművelődés ügyének technokrata-ökonomista vagy szektás szellemű lekezelését, mint ahogy nem adhat okot e területek ideológiai-politikai szerepének, a párt és a kormányzat irányítási illetékességének revizionista szellemű lebecsülésére, kétségbevonására sem. Ellenkezőleg: a tartalékokat, a közösségi és egyéni kezdeményezőkészséget, az eszmei-erkölcsi hajtóerőket nemcsak a termelésben, hanem a kultúrában, illetve a kultúra révén is mozgósítani kell. A *művelődéspolitika*, a kulturális forradalom időszerű feladatai tehát szervesen kötődnek fontos *társadalompolitikai* céljainkhoz, feladatainkhoz.

Bonyolult korunkban nem csökken, ellenkezőleg növekszik a szellemi, a műveltségi, az eszmei értékek, a társadalmi tudás és a szocialista tudat, a hiteles valóságismeret és a korszerű nemzeti kultúra, a humanista – ezen belül is elsősorban a szocialista humanista – művészet szerepe. A mai gazdasági-társadalmi nehézségek, a világpolitika aggodalomra is okot adó alakulása nemhogy nem feledtetheti és halogathatja, ellenkezőleg: követeli, sürgeti is ezt a szerepbővítést.

Mondhatnánk persze, hogy „minden mindennel összefügg", s hogy a kultúra mindenhez „eszköz". Csakhogy – s éppen itt van a szocialista és a polgári kultúrafelfogások közötti vita egyik lényeges pontja – a műveltség, a kultúra nemcsak eszköz, hanem – Marx szavával: – „öncél": az emberi nem öntudatosodásának, a szükségszerűségből a szabadság birodalmába való történelmi haladásnak a *mértéke*. Vagy ahogy Lenin fogalmazott: a szocialista társadalom építésének történelmi időszakában az egyik döntő feladat az, hogy „a tudás valóban a vérünkbe menjen át, hogy teljes mértékben és igazán mindennapi életünk alkotórészévé váljon", hogy a kultúra „szokássá" legyen.

A művelődéspolitika mai követelményei így korántsem a szakemberek számára szóló reszortfeladatok, hanem társadalompolitikai megalapozású, közös „vállalkozások". Tehát az egész párt, minden párttag és pártszervezet ügye, közös illetékessége és kötelessége nemcsak ismerni, hanem egységesen értelmezni s képviselni is a művelődéspolitikát; dolgozni az elvek gyakorlatba ültetésén és alkotó alkalmazásán az egész társadalom javára, minden konstruktív erővel együttműködve.

A művelődéspolitika: a párt általános politikájának szerves és sajátos része. Az MSZMP művelődéspolitikáját ugyanazok az alapvető célok vezérlik, mint a gazdaságpolitikát, a szociálpolitikát stb. A cél itt is a fejlett szocialista társadalom építése, a fő módszer itt is a valóságismereten nyugvó lenini elviség és munkastílus, a demokratikus centralizmus, a marxista eszmék hegemóniájáért folytatott küzdelem, a szövetségi politika.

Sohasem eszméktől, ideológiáktól mentes területe ez a társadalom életének. A nemzetközi ideológiai harcok csakúgy, mint a hazai szövetségi politikát hitelesítő eszmei viták érzékeny terepre találnak a kultúrában is. Vívmányaink és ellentmondásaink, haladásunk és időleges megtorpanásaink mind hatnak a kulturális életre, a művelődés és alkotás tágabb és szűkebb köreire. Illúzió, önbecsapás, illetve szocialistaellenes elképzelés tehát a művelődés párt- és állami irányításának megkérdőjelezése, tagadása, a párt *általános* politikájától, a többi politikai ágazattól való merev elválasztása.

Amilyen eltéphetetlen szálak fűzik a művelődéspolitikát a politika egészéhez, annyira látni kell az e kapcsolatokból eredő *sajátosságokat* is. Az eszmék, a tudat, az erkölcs, az ismeretek és vélekedések, a műveltség és az ízlés világa – tudjuk jól – sokszor áttételesebben (nem ritkán megkésve) követi a gazdasági-társadalmi alapok fejlődését, mint például a gazdasági, a politikai intézményrendszer. Ez jelzi, hogy a párt vezető szerepének érvényesülése során nem lehet figyelmen kívül hagyni e sajátosságokat, köztük a szubjektum, az egyén, az alkotó és a művelődő emberek, közösségek, a szellemi élet „különleges" vonásait.

A társadalom közízlése, az egyes társadalmi rétegek általános művészeti kulturáltsága például lehet világnézeti-politikai megítélés tárgya (az is!), s a reális célkitűzéseket szem előtt tartó irányítás „célba is veheti", alakíthatja is ezt. De az egyéni alkotói stílus és befogadói ízlés már nem tekinthető közvetlenül politikai kérdésnek, ezért a művelődéspolitika – tárgyának, a művelődésnek a jellege miatt – nem dolgozhat (a fő, általános politikai módszerek keretein belül) pontosan ugyanazokkal az eszközökkel, módszerekkel, mint például a gazdaságpolitika vagy akárcsak a politikai agitációs munka. A szellemi élet területén, az oktatásban, a tudományban, a művelődésben és a mű-

vészeti életben ezért *az eszmei-elvi irányítás élvez elsőbbséget:* ez a párt művelődéspolitikájának fő módszere.

Az eszmei-elvi irányítás elsődlegessége látszólag túlságosan is lazává, megfoghatatlanná teszi a politikai irányítást ezen a területen. S ezt a látszatot kétségtelenül erősíthetik *a kulturális élet gyakorlatának ellentmondásai,* például a különböző műhelyek (tudományos és oktatási intézmények, rádió és televízió, kiadók, folyóiratok, színházak, művelődési otthonok, ifjúsági klubok, stb.) önálló működésében tapasztalható zavarok. Kár e zavarokat, esetenkénti torzulásokat tagadni, de hiba volna a bevált elvek föladásával, azok visszavételével megkísérelni „kijavításukat".

Egyébként maguk az elvek is egy történelmi folyamat termékei, kifejezői és segítői: az MSZMP 1956 után kidolgozott és bevált fő művelődéspolitikai elveire, módszereire, eszközeire a folytonosság és megújulás egysége a jellemző. Visszatérve példánkhoz: a különböző műhelyek jelzett zavarait nem az önállóság és felelősség csökkentésével, az adminisztratív módszerek előtérbe állításával, ellenkezőleg: az elvi-eszmei irányítás következetes – s a kor mai, új kihívásaira is érzékenyen alkalmazott – érvényesítésével küzdhetjük le. Demokratizmus és fegyelem egységében.

Ideológiai vonatkozásban kulturális életünkre is az jellemző, ami általában az ország, a nép közgondolkodására, erkölcsi-eszmei arculatára: a szocialista eszmék képviselik a legnagyobb mozgósító erőt, ezek adnak cselekvési „vezérfonalat", a marxizmus–leninizmus érvényesül a politikai és a fő művelődési fórumok munkájában, de a forradalmi világnézet és erkölcs még korántsem hatja át teljesen a társadalom, a közösségek, az egyes ember szemléletét, a művelődés és műveltség egészét. Ezt a teljességet ma még nem is lehet számon kérni, hisz az csak akkor valósulhat meg, ha az anyagi-életmódbeli alapok egésze szocialistává válik, s valamiféle korlátlan beteljesülésről egyébként sem lehet szó.

A valóságos helyzetből – s nem az illúziókból, dogmákból – kiindulva az MSZMP művelődéspolitikája azt a célt tűzi ki, hogy – elsősorban elvi-eszmei eszközökkel – *a marxizmus hegemó-*

niájának biztosítására és erősítésére törekedjék. Ez azt jelenti, hogy a társadalom művelődéspolitikai fórumainak – nem utolsósorban az oktatásügy műhelyeinek, az iskoláknak – egyértelműen biztosítaniuk kell e világnézet és a szocialista műveltség iránti igény érvényesülését. Jelenti a tudomány – s ennek révén az alkotó marxizmus – állandó továbbfejlesztésére való ösztönzést, az elvi alapokra épülő nyitottságot, a viták, ezen belül a marxisták közötti viták ösztönzését is. S jelenti végül – mindezekkel szoros összefüggésben – az idealista, a burzsoá, az antimarxista nézetekkel való határozott, elvszerű vita kötelezettségét a társadalmi nyilvánosság minden színterén, a tudományban és a művészeti, kritikai közéletben egyaránt. *A szövetségi politikát* hitelesítő *ideológiai vita* komolyan vétele a párt vezető szerepének nélkülözhetetlen tényezője a művelődés minden területén – a tömegkommunikáció nyilvánossága előtt és a kis közösségekben, a szülők–nevelők kapcsolatában és az ifjúság sajátos szokásainak, életszemléletének figyelemmel kísérésében, alakításában, a tudományos közéletben és a művészeti műhelyek munkájában.

A kulturális élet ideológiai feladatainak teljesítése ugyanakkor elválaszthatatlan a „belső" művelődési teendők megoldásától. A Központi Bizottság 1983. április 12–13-i ülésén hozott határozat is – mind az eltelt évek munkájának kritikus értékelésében, mind a feladatok meghatározásában – erre az egységre helyezi a hangsúlyt. Elég itt csak röviden idézni belőle: „Az ideológiai és a kulturális irányító munka, az agitáció és propaganda középpontjában a valóság hiteles feltárását, a párt eszmei befolyásának erősítését, szélesítését, politikánk meggyőző képviseletét, a szocializmus történelmi küldetésébe vetett bizalom szilárdítását, a szocialista hazafiság és internacionalizmus eszméjének terjesztését kell állítani... Az oktatásban és a képzésben ma elhatározott lépéseink döntően hatnak jövőnkre. Ezért népünk művelődési színvonalának emelése össztársadalmi, nemzeti ügyünk... Kiindulva az általános és a szakmai műveltség gyarapításának jelentőségéből, a szabad idő kulturált eltöltésének növekvő társadalmi fontosságából, nagy figyelmet szükséges fordítani a közművelődés tartalmi, szemléleti megújítá-

sára. Nem engedhetünk teret az általános műveltséget, a kultúrát, a művészetet lebecsülő nézeteknek."[5]

A kultúra, a műveltség és a művelődés ilyen felfogása, távlati és időszerű társadalompolitikai, ideológiai és kulturális teendőink határozzák meg az *MSZMP művelődéspolitikájának* konkrét feladatait. Nem szólva most az ideológiai munka általános kérdéseiről, tematikai csomópontjairól vagy például a tájékoztatás, az agitációs és propagandamunka sajátosságairól, soroljuk fel a művelődéspolitika *négy fő területét:* tudománypolitika, oktatáspolitika, közművelődés-politika és művészetpolitika.

A jelen *filozófiai tankönyv* egyes fejezetei iránt támasztott *aktuális politikai jellegű konkretizálási igény,* az elvi természetű kérdések és a gyakorlati-művelődéspolitikai gondok, illetve teendők sajátos összefüggése magyarázza, hogy a továbbiakban, a művészetről és a művészetpolitikáról szólva, kétségtelenül igazságtalan szűkítéssel kiemeljük a kultúra, a társadalmi tudatformák, illetve a politika *egyetlen területét a* többi közül. Ez nem a többi terület lebecsüléséből, hanem a művészet és a művészeti közélet sajátos – e filozófiai tankönyvbe is kívánkozó – vonásainak tudatosítási feladataiból adódik.

e) Társadalom–művészet–realizmus

A művészet lényegével, szerepével, a többi társadalmi tudatformához, illetve a gazdasági-társadalmi alapokhoz fűződő viszonyával a dialektikus és történelmi materializmus, a marxista filozófia és esztétika részletesen foglalkozik.

A felépítmény, a kultúra sajátos része, a társadalmi tudatformák egyike a művészet; történeti kialakulása és fejlődése, illetve elvi „ontológiai" lényege egyaránt összefügg a munka és az emberré válás, a „társadalmiság" folyamatával, természetével.

A primitív mágiából kibontakozó művészet fokozatosan elkülönült a mindennapi tevékenységtől és tudattól, a vallástól és a

[5] A XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól. Az MSZMP Központi Bizottsága 1983. április 12—13-i ülésének dokumentumai. 51—52. old.

tudománytól; az évezredek során olyan *tevékenységgé* és *tudatformává* érlelődött, amelynek az említettektől lényegesen eltérő sajátosságai alakultak ki. A művészet tartalmai, formái, típusai, ágazatai, keretei az évezredek során természetesen nagy változásokon mentek és mennek keresztül, de lényege ma már jól tudatosítható.

A *valóság tükrözésének* semmi mással nem pótolható sajátos, aktív formájára vállalkozik az alkotó- és az előadóművészet. Miközben anyagi-tárgyi műveletet végez (hang, látvány, nyelv stb.), egyúttal – s mindennek révén – szellemi álláspontot is rögzít és sugall. A világ érzéki megismerésének és alakításának olyan típusa a művészet, amely a *jelenség* mélyére hatol és a lényeg megragadása révén kiemel és *általánosít*, ugyanakkor ezt az általánosítást, *lényegmegragadást* nem elvontan, nem a közvetlenségtől megtisztítva, ellenkezőleg: éppenhogy az *egyedi*, az *érzéki*, az *élményi* jelenségszint visszavétele révén, „képszerűen", a szenvedélyes, a közvetlen emberi és társadalmi *érdekeltség* erejével fejezi ki.

A művészet a valóság egy-egy szeletének az emberi tudaton átszűrt képe: nem fényképszerűen mechanikus visszatükrözés, de nem is az „alkotói én" puszta önkifejező kivetítése. Egy-egy alkotás erejét, értékét és hitelét éppen a valóságtükrözés objektív és szubjektív, általánosító és egyedi jellegének *különös* egysége, történelmi meggyőző ereje, egyéni tehetséggel előidézett felkavaró hatása biztosítja. Ennek révén képes a szubjektum – az alkotó és a befogadó – „kiemelkedni" a mindennapokból, azonosulni az emberiség, a progresszió ügyével, a kor szintjén élni, hogy aztán – mintegy gazdagodva és megtisztulva (katarzist átélve) – teljesebben élje hétköznapjait, alakítsa önmagát és környezetét.

A művészetpolitika minden korban művészet és politika, művészet és társadalom, művészet és világnézet mély, objektív összefüggésére épít, ebből az objektív viszonyból kiindulva törekszik alakítani a konkrét társadalom és a konkrét művészeti közélet kapcsolatát, kölcsönhatását. Amikor tehát a *művészetpolitika aktuális feladatairól*, az alkotás és a befogadás feltételeinek formálásáról vagy például a realizmus, a pártosság, a humanizmus, a népiség értékeszményeinek képviseletéről van szó, érde-

mes figyelembe venni ezek *elvi* – filozófiailag, esztétikailag tudatosítható – *alapjait.*

1930-ban egy munkásfiataloknak szóló budapesti szabadelőadásában József Attila az alábbi szemléletes példával magyarázta meg három kulcsfogalom – társadalom, világnézet, művészet – összefüggését. Vegyünk két sort egy megíratlan, tehát fiktív költeményből:

„A történelem levese
már emelgeti a fedőt."

Így ír József Attila: „»A leves emelgeti a fedőt« – ennek nincsen társadalmi jelentése, tartalma, tehát nem is művészet. »*A történelem levese / emelgeti a fedőt*«: itt a *társadalmi tartalom csak látszólagos,* mert nem meghatározott. Ezért nem művészet. Azonban a »már« időhatározó szócskával a társadalmi tartalom *határozottá* válik, adott korunkat és a kort megelőző, sőt létrehozó történelmi-társadalmi folyamatokat idézi, tartalmába fogja és így a két sor művészivé válik. Nyilvánvalóan forradalmár szemléletből fakad. Ellenforradalmivá úgy tehetjük, ha a »már« helyett azt mondjuk, hogy »még«: »A történelem levese / *még* emelgeti a fedőt«. Miért gyöngécske így is, miért nem érezzük művészinek? Mert ha az időhatározó szócska nélkül az előbb *a társadalmi tartalom határozatlansága miatt vesztette el művészi mivoltát,* úgy most *a társadalmi tartalom hazugsága* fosztja meg a művészettől."[6]

Ironikus kihegyezettségében, a példálózás szükségszerű játékosságában is jól szemlélteti ez a szellemes József Attila-i modell a társadalom, a világnézet és a művészet összefüggéseit. Vagyis a valóságfeltáró objektivitás és a személyes, érzéki „képszerű" művészi megformálás egységét. A jelentős művész a társadalom fő kérdéseit feszegeti, világnézete, szemlélete, politikai elkötelezettsége, szenvedélye révén értelmezi ezt a valóságot, és személyes magatartásának, élményeinek, benső pszichikumának gazdagságán átszűrve, megidézi a kor lényegét, a műalkotásban újjáteremti ezt a valóságot. Ezeket az alkotásokat nevezzük –

[6] *József Attila* Összes Művei. III. köt. Akadémiai Kiadó 1958. 84—85. old.

minden skatulyázás nélkül is – *realistáknak*, utalva a művészetek történetének arra a vonulatára, azokra a művészi irányzatokra, amelyek a társadalmi valóság lényegi vonásait, fejlődési tendenciáit egy-egy kor progresszív tudatának jegyében és a művészi újítás vívmányaitól hitelesítve ábrázolják érzékletes erővel.

Ha a művészetek világnézeti vonatkozásai, társadalmi, emberi tartalmai objektív sajátosságok, ha az alkotások szemléleti elkötelezettsége a művészet legbelső természete, akkor mi a pártosság? S vajon hogyan függ össze az *objektivitás* és a *pártosság*?

A pártosság – amelynek első marxista megfogalmazása szintén Lenin nevéhez fűződik – elvontan, tágan értelmezve nem más, nem „több", mint a kultúra, a művészet történelmi osztálymeghatározottságának felismerése és tudatos vállalása. A művészetet az emberiség élenjárói tudatosan is az osztályharc, az emberi haladás szolgálatába állították és állítják. (Ilyen értelemben pártos a valóság elfogulatlan feltárását – éppen a haladó osztályérdek jegyében – kiharcoló korszerű tudomány vagy a demokratikus törekvéseket megvalósító oktatás és nevelés is.)

Szűkebb értelemben a forradalmi marxizmus, a szocialista és kommunista mozgalom világtörténelmi küldetése melletti értékalkotó, hiteles művészi kiállást tekintjük pártosságnak. Hogy a pártosság lényegét megérthessük, térjünk vissza még egy kis időre a művészet és a világnézet viszonyához. Hiszen bővebb magyarázat nélkül is világos: legszemléletesebben a világnézetben érhető tetten a pártosság, a műalkotás „ideologikuma".

Az alkotóművész világnézete nem mechanikusan épül bele a műbe, s természetesen a különböző művészeti ágakban mindig másként valósul meg ez a felidéző valóságtükrözés. A magatartás, a spontán valóságélmény, a megragadott téma belső logikája színezi, sőt olykor módosítja a tudatos világnézet művészi érvényesülését. (Engels elemezte először azt az érdekes jelenséget Balzacról szólva – amelyet persze nem szabad „törvényerőre" emelnünk –, hogy az író reakciós politikai nézeteit mintegy korrigálja, új, korszerű, haladó világképpé formálja művészetének mély, következetes valósághűsége. Ezt nevezzük Engels nyomán *„a realizmus diadalá"*-nak.) A világnézetnek mindenféleképpen döntő szerepe van a műalkotásban: az osztályálláspont,

társadalmi-nemzeti kérdésekben, az emberiség előtti dilemmákban való állásfoglalás elsősorban a művész világnézete révén válik a műalkotás szerves alakító erejévé.

De vajon nincs-e ellentmondás valóságfeltárás és személyesség, helyes valóságtükrözés és művészi kiélezés, *objektivitás és szubjektivitás*, pártosság közt? A költő és a valóság viszonyán töprengve Illyés Gyula így ír egyik ars poeticájában, művészi hitvallásában, „A költő felel" című versében:

„Dolgozom: küzdve alakítom
nemcsak magamat, aminő még
lehetek, akinek jövőjét
az »ihlet« óráin gyanítom;
formálom azt is, amivé ti
válhattok – azt munkálom én ki:
azt próbálom létre idézni,
azt a lényt, ki még csak anyag
bennetek s halvány akarat;
akire vágytok,
amikor sürgetve mondjátok:
költő, előzd meg korodat!"

Tudatos s egyúttal szenvedélyesen költői felismerése ez a vers a művészi személyesség természetének. Annak, hogy a műalkotás *társadalmi* hivatás, mondanivalója, világnézeti-emberi sugallata csakis a művészi *személyiségen* átjárva, a szubjektivitástól hitelesítve lehet igaz, érvényes. Az esztétika ezt úgy fogalmazza meg, hogy amíg az anyagi valóságban – lételméleti és ismeretelméleti szempontból – van objektivitás szubjektivitás nélkül (vagyis a természet, a társadalom, az anyag, az objektív valóság az embertől s annak tudatától függetlenül létezik, sőt a természeti valóság létezett az emberiség keletkezése előtt is), addig a művészetben – az alkotásban és a befogadásban egyaránt – *nincs objektivitás szubjektivitás nélkül.* Ezt a gondolatot részletesen és meggyőzően fejtegeti Lukács György „Az esztétikum sajátosságai" című művében. Nem ráadás tehát a szubjektivitás, a pártosság a valóság fogalmi tükrözésére, és fordítva: nem a tiszta emberi bensőség látomásos kifejezéséhez használt eszköz

csupán a valóság. Ábrázolás és kifejezés – tehát egyrészt a *valóság* feltárása, a realizmus, másrészt a feltárás során a műalkotásba szervesen belépő, az anyagot, témát művészetté hevítő állásfoglalás, vagyis a *pártosság* – egymást feltételezi, egymást erősíti.

Korszerű világszemlélettel, egészséges gondolkodással mindennapi életünkben is másképpen, hitelesebben értékeljük a tényeket, például egy-egy politikai eseményt. A szocialista művészetben még inkább így van: éppen a pártos, világnézetileg elkötelezett szenvedély világítja át hitelesen a valóságos folyamatokat, a lényeget. És megfordítva: a valóság megértése, a lényegi folyamatok művészi átvilágítása tovább érleli-edzi a személyessé, a magatartássá vált világnézetet.

Szó volt már arról, hogy a *világnézet és a műalkotás* közötti viszony nem mechanikus. Egyrészt arra vonatkozik ez a megfogalmazás, hogy a művészi teremtés révén gazdagodik, árnyalódik, módosul is a világnézet. Másrészt abból a szempontból is tanulságos ez, hogy a világnézet csak a lehetőségét teremti meg az értéknek, de nem közvetlenül és egyedüli meghatározója. A szocialista világnézet tehetség és felidéző erő, valóságismeret és szenvedély nélkül nem teremt hiteles, elsőrendű alkotást. Ilyenkor a világnézet „kilóg" a műből, a forma csak ruhának, díszítésnek tetszik, s mintha az egész mű nem lenne több a szerző – mégoly haladó – világnézetének illusztrációjánál. A szocialista művészet körüli viták többsége éppen e kérdés körül folyik Marxéktól napjainkig.

Engels például így fogalmazott 1885-ben: „Semmiképpen sem vagyok ellensége az irányköltészetnek mint olyannak... Az irányzatnak azonban, úgy vélem, magából a helyzetből és a cselekményből kell fakadnia anélkül, hogy kifejezett utalás történne rá, és a költő nem köteles a művében ábrázolt társadalmi konfliktusok történelmi jövőbeli megoldását az olvasó kezébe adni."[7] Hasonló alapról vitatkozott a művészi teremtés sajátosságait és a kulturális hagyományt szektásan lebecsülő proletkulttal Lenin is.

[7] MEM 36. köt. Budapest 1978. 393—394. old.

A sematizmus irodalma és a dogmatikus kultúrpolitika sajnos később is időszerűvé tette ezt a vitatémát. A dogmatizmus súlyos károkat okozott a napi politikai aktualitás, a téma, a pozitív hős, az optimista végkicsengés kötelező számonkérésével, a konfliktus és harmónia esztétikai kategóriáinak durva eltorzításával, s visszavetette a szocialista realista művészet fejlődését. Holott a *pártosság*tól elválaszthatatlan az *életszerűség*, a szemléleti *teljesség*, a *minőség*, a formai *teremtés* mozdulata. Ahogy József Attila megfogalmazta: a szocialista szándékú művésznél döntő kérdés megvizsgálni azt, hogy „mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania"[8].

A *pártosság* tehát egyrészt szervesen él a műben, a műalkotás formai-politikai szerkezetében, másrészt nem külső megbízatás teljesítését, nem a valóság illuzionisztikus, vágyszerű, szubjektivista eltorzítását, hanem realista felidézését jelenti. Ez a „formai" és „tartalmi" feltétel biztosítja egyúttal a szubjektív tükrözés objektivitását és az osztályszerű, korhoz kötött élmény egyetemességét is.

Ha a haladó művészet korszerű eszmeiségét, realizmusát, pártosságát, népiségét egyik oldalról a hiteltelen sematizmus jelenségével szembesítettük, akkor a másik oldalról az „általános emberi", az „örök", a „kor feletti' irodalom vagy éppen az „öncélú művészet" („l'art pour l'art") elképzeléseitől kell elhatárolnunk. Az irodalom és a művészetek történetének azok a vonulatai, alkotásai, amelyek ezekre az eszményekre hivatkozva jöttek létre, többnyire öncsalás áldozatául estek, hiszen szándékuktól függetlenül is tartalmaznak világnézeti vonatkozást. A hanyatló polgári korszak dekadens művészete az emberi lét örök végzetszerűségéről, pusztulásra ítéltetettségéről szólva a burzsoá világnézet osztályérdekeinek tükrözője. A polgári osztály és társadalom távlatvesztésének hamis – a haladást, mindenekelőtt a munkásosztály progresszív mozgását keresztező, gátolni akaró – általánosítása jelenti a dekadens, modernista kultúra lényegét.

A menekülő-töprengő, befelé forduló polgári magatartás persze – ha magas színvonalú és humánus aggódás hatja át – a

[8] *József Attila* Összes Művei. III. köt. 10. old.

szocialista ember számára is nyújthat felkavaró élményt. Igazi eszményünk azonban nem ez a művészet, hanem a tragikus hangvételben is felkavaró-felemelő, éretten humanista, s ezen belül is a szocialista kultúra.

A hamis általánosítást, az „örök emberi" erkölcsöt és magatartásértelmezést aligha lehet tehát összegyeztetni a művészetek társadalmi, illetve osztálymeghatározottságának, a „két kultúra" létezésének történelmi tényével. Izgalmas probléma tehát, hogy a *korhoz kötött,* konkrét történelmi összefüggésekből kinövő realizmus és elkötelezettség miként egyeztethető össze a művészet *egyetemességével.* A dilemma feletti töprengés végigkíséri az esztétikai gondolkodás történetét. Marx ismeri fel a megoldást. Azt elemzi, hogy miként élvezhetők ma is a görög mitológia ihlette alkotások, sőt, miért jelentenek bizonyos vonatkozásban utolérhetetlen példaképet. A marxi válasz lényege a következő: „A férfi nem válhatik újra gyermekké, csak gyerekessé. De nem gyönyörködik-e a gyermek naivitásában, és nem kell-e magának is egy magasabb fokon arra törekednie, hogy a gyermek igazságát reprodukálja? Nem a gyermeki természetben éled-e fel minden korszakban a korszak saját jellege a maga természetes igazságában? Miért ne volna az emberiség történelmi gyermekkorának, ott, ahol legszebben kibontakozott, mint soha vissza nem térő foknak, örök varázsa? Vannak neveletlen gyermekek és koravén gyermekek. Az ókori népek közül sokan tartoznak ebbe a kategóriába. Normális gyermekek a görögök voltak. Művészetüknek reánk gyakorolt varázsa nem áll ellentmondásban azzal a fejletlen társadalmi fokkal, amelyen kisarjadt. Sőt, annak eredménye, és elválaszthatatlanul összefügg azzal, hogy az éretlen társadalmi feltételek, amelyek között keletkezett – és csakis ezek között keletkezhetett – soha vissza nem térhetnek."[9]

Az igazi, realista művészet csakis az *adott korban* haladó társadalmi töltés, korszerű világnézet által ihletett magatartás jegyében képes átörökíteni az emberileg-művészileg lényegeset az *utókor* számára, és éppen azért, mert a világtörténelmi mozgásnak, az ember kiteljesedésének, az elidegenedés legyőzésének, egy konkrét, a nemzeti keretek között, osztályszerűen meghatá-

[9] MEM 13. köt. 176. old.

rozott „pillanatát" örökíti meg. Mert – éppen a realizmus révén – a *pillanatnyiságban* és a konkrétságban is a *történelmi mozgás* ütőerét tapintja ki.

Giotto festészete, Dante eposza a reneszánsz hajnalán a középkori ember társadalmi kitárulkozását, evilági hitvallását, közösségi otthon-vágyát, tragikus küzdelmeit idézi fel máig szóló érvénnyel. Michelangelo, Cervantes, Leonardo da Vinci, Shakespeare, Bach, Goethe, Beethoven, Mozart, Balzac, Tolsztoj és Thomas Mann a polgári személyiség önalakításának egy-egy drámai állomását jelentik, de egyúttal – realista egyetemességük révén – a valóság és a személyiség újabb és újabb szeleteit is meghódítják, humanizmusukkal elmélyítik a mai szocialista ember önismeretét is. S még inkább így van ez a szocialista ihletésű művészet olyan egyetemes alkotói esetében, mint Gorkij és Majakovszkij, Picasso és Aragon, Eluard és Brecht, Siqueiros és József Attila.

Nyilvánvaló tehát, hogy az egyetemes érték számára nem korlát, hanem feltétel a művészileg hitelesített „osztálytendencia", a korhoz kötöttség, a *társadalmi–nemzeti–emberi* dilemmákban való *állásfoglalás*. A haladó, a felemelkedő osztályoknak mindig is érdekük a valóság mélyebb megismerése, az elkötelezettség náluk tehát egyszerre hitelesíti a művészi realizmust és az egyetemességet. Szemben mindenféle „általános emberinek" vélt jelenség értékelsőbbségének babonájával: minél meggyőzőbben éli át egy művész saját korának lényegét, annál korszerűbben képes művészetté „varázsolni" azt az emberi tartalmat, vívmányt, amelyet ez a kor az összemberi fejlődésben kiharcolt, képviselt és továbbörökített. Vagyis annál egyetemesebb. Így válik – Lukács György megfogalmazása szerint – a művészet *az emberi nem öntudatává*.

A proletariátus az emberiség történetében az első olyan osztály, amely önmaga (vagyis minden osztálytársadalom) felszámolása révén harcolja ki saját felszabadítását. A polgárság, miután véget ért felfelé ívelő, haladó korszaka (ez tükröződik a kritikai realizmus csúcsteljesítményeiben), hatalmának közvetlen és közvetett védelmére rendezkedett be, reakcióssá vált (ez a polgári dekadencia alapja). Viszont a proletariátus érdeke – minden történelmi ellentmondás, torzulás, visszaesési időszak

ellenére is – egybeesik az emberi nem, az összemberi kultúra fejlődésének logikájával, a világtörténelem fő sodrával. Ezért tükrözi és képviseli a *szocialista humanista* művészet ***realizmusa*** ma a burzsoá elidegenedéssel és válsággal, az atomfenyegetéssel és elembertelenedéssel vagy akár az absztrakt humanizmussal szemben az emberiség egyetlen igazi alternatíváját, a közösségi társadalom és ember jelenét, jövőjét.

2. A MAI MAGYAR MŰVÉSZET NÉHÁNY VONÁSA

Egyre megszokottabbá válik, hogy mindennapi beszélgetéseinkbe, közérdekű vitáinkba, örömeinkbe és zsörtölődéseinkbe „bevonul" a művészet. Ma már a felnőtt lakosság elég széles köre találkozik a klasszikus és az új művészet értékeivel. A tömegkommunikációs eszközök, a sajtó, a rádió és a televízió jóvoltából pedig százezrek, milliók számára válik egyidejű élménnyé egy-egy műalkotás, illetve közérdekű művészeti vita, például köztéri szobrainkról, középületeinkről vagy éppen a legújabb pop-együttesekről. A táskarádió, a lemezgyűjtés és a magnózás révén is nő a fiatalok és az idősebbek zenei fogékonysága, átrétegződik ízlésük.

A művészet iránt tudatosan érdeklődők, a rendszeres olvasók, a moziba, színházba, hangversenyre és kiállításokra járók száma persze jóval kisebb: arányuk ma még a felnőtt lakosságnak csak kb. egynegyedét-egyharmadát teszi ki. S természetes az is, hogy a művészet rendszeres „fogyasztói" között is igen nagy különbségek tapasztalhatók érdeklődésüket, ízlésüket tekintve. Messze vagyunk tehát még attól, hogy „olvasó nép" legyünk. A művészet sokaknál egyelőre még csak a szórakozással, a kikapcsolódással egyértelmű; s itt nem a szórakozással van baj, ez természetes emberi igény, hanem a „csak"-kal. Mégis, ma már érzékelhetően növekvő *társadalmi igény* mutatkozik a művészeti értékek elsajátítására, és növekvő *alkotói igény* tapasztalható a társadalmi valóság hiteles művészi birtokbavételére.

A művelődő, a művészetben a valóság kihívásaira választ kereső ember jobban *eligazodik saját világában,* mindennapjaiban is. A művészet érezhetően áthangolja, emberibbé teszi világképünket, gondolatainkat, cselekvéseinket, érzelmeinket, kap-

csolatainkat – egyéni és társadalmi méretekben egyaránt. Somogyi József Szántó Kovács Jánosról (Hódmezővásárhely), Melocco Miklós Adyról (Debrecen), Varga Imre Leninről (Mohács) és Károlyi Mihályról (Budapest, Kossuth Lajos tér) készült szobra nemcsak „hűen" ábrázol, hanem egy-egy emberi életsorssal, például a gondterhelt, de gerinces forradalmi erkölcsiséggel, a humánus kiállás *erkölcsi eszményével* is összeköt bennünket, történelmi tanulságot nyújtva. De említhetnénk Vilt Tibor, Schaár Erzsébet, Kiss István, Makrisz Agamemnon s mások köztéri szobrait is a közelmúlt nekünk szóló művészetéből.

Joggal mondhatjuk azt is, hogy a művészet, realizmusa érvényesülésének mértékében, közvetve segít a szocialista társadalom szükségszerűen újratermelődő, gyakran termékeny *ellentmondásainak „kihordásában"* is. Van, volt ilyen szerepe például Illyés Gyula és Nagy László – immár lezárult – költészetének, Kondor Béla már szintén befejezett grafikai és festői életművének, a korán megszakadt pályájú kommunista Gáll István regényeinek és novellafüzéreinek, Benjámin László régebbi, illetve Juhász Ferenc meg-megújuló lírájának és versesszéinek, az élvonalba tartozó prózaíróink új történelmi s mai tárgyú regényeinek.

Közvetlen és közvetett világnézeti ereje és hatása révén, a „szépség törvényei" szerint működve napjaink értékes művészetére is érvényes az, amit már 1966-ban megfogalmazott a művészet társadalmi hivatásával foglalkozó pártdokumentum: „A művészet a maga értelmi és érzelmi, világnézeti, erkölcsi és ízlésbeli, tehát az egész embert befolyásoló hatásának összetett egységével mindig tényezője volt az ember és emberiség önismeretének és öntudatosodásának, s ennek révén befolyást gyakorolt a történelem alakulására is."[10]

A művészet ma még nem az egész társadalom eleven igénye, messze vagyunk még attól, hogy mindenkié legyen, sőt: van visszaesés is egyes rétegek művészet iránti érdeklődésében. Ennek ellenére – különösen a környezetalakítás, az ipari formatervezés, a kulturáltabb életmód, a tömegkommunikáció sugározta

[10] Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban. Kossuth Könyvkiadó 1966. 13. old.

klasszikus és új értékek, illetve az igényes szórakoztatás változatos műfajai következtében – a művészet mind erőteljesebben hat azokra is, akik még nincsenek tudatában annak, hogy szükségük volna rá. De hozhatnánk negatív példákat is: a szaporodó giccses mütyűröket, az ízléstelen ajándéktárgyakat és posztereket, a népdal tisztaságát nélkülöző harsány nótázást, egyes rideg lakótelepeket stb.

A művészetnek – a korábbiakban kifejtett – alapvető természete, valóságtükröző és társadalomformáló hivatása a lényeget tekintve nem változott az elmúlt évtizedek során, s aligha fog változni a közeljövőben. A ma kultúrájában, a művészet és a közösség kapcsolatában számtalan régi, klasszikus érték van jelen, különösen a televízió, a rádió és a könyvkiadás jóvoltából. Aligha lenne indokolt tehát csak az új termésre figyelni, amikor a művészet és a közönség kapcsolatáról, a művészetpolitika feladatairól szólunk. Maga az *új művészet* is sokrétű persze: alakul, fejlődik, formát és tematikát is vált, folytonosság és újítás egyaránt jellemzi. A művészet és a művészeti közélet sem azonos, bár a kettő között szoros a kapcsolat. Mai művészetünk mindenképpen gazdagabb, mint amit a *művészeti közélet* sajátos – és eszmeileg-politikailag nem ritkán erősen torzító – szűrője láttatni enged.

Az utóbbi években is számos értékes, humanista szellemű, a béke, a szocializmus, a reális történelemszemlélet, társadalmi vívmányaink és megújulásunk mellett kiálló műalkotás és előadás született. Az elmúlt évtized és napjaink kortárs művészetét aligha lehet persze egy-két sommás megállapítással elintézni. Egyrészt folytatódott a korábbi időszak szerves fejlődése, igényes, érett életművek kiteljesedése. Sok minden viszont új, sőt „szakítás" értékű a hatvanas évekhez képest. A hagyományos képzőművészet keretei például látványosan kitágultak, belső műfajai átrendeződtek. Előtérbe került a grafika és a fotóművészet. Megjelent – a művészetpolitika számára is egyfajta kihívásként – az ipari forma, a környezet és a tárgyak tudatos alakítása. Közben – sokak szerint – válságba került a táblaképfestészet, az emlékműszobrászat, s szembe kellett nézni egy új vizuális kísérletező avantgarde olykor művészetellenes tüneteivel. Rokon jellegű változások más művészeti ágakra is jellemzők.

A hatvanas évek végén minden művészeti ágban feltűnt egy tehetséges, új, fiatal nemzedék, amelynek képviselői többnyire már a felszabadulás után születtek, és az idősebbekétől gyökeresen eltérő, bár korántsem egységes élményvilágot, stílus- és formakultúrát hoztak művészetünkbe – komoly vitákat is kavarva.

, Eszmecserék folynak például arról, hogy válságban van-e egy-egy művészeti águnk, vagy a felkészülés, erőgyűjtés időszakát éli. Tény például: napjainkban egy-egy irodalmi alkotás ritkán jár olyan kisugárzó hatással, mint a hatvanas években Illyés Gyula, Németh László, Örkény István, Darvas József, Mesterházi Lajos egy-egy drámája, Fejes Endre „Rozsdatemető"-je, Cseres Tibor „Hideg napok"-ja, Sánta Ferenc „Húsz óra"-ja. stb. Csökkent a lírai költészet vonzereje is: az a nagy versgazdagság és szenvedélyes érdeklődés, amely a hatvanas éveket jellemezte, mintha a múlté lenne. A maihoz képest valamiféle „aranykor" mítosza övezi filmművészetünk 15–20 évvel ezelőtti korszakát is: Kovács András, Jancsó Miklós, Fábri Zoltán, Makk Károly, Kósa Ferenc, Bacsó Péter, Szabó István, Gaál István, Várkonyi Zoltán, Keleti Márton és mások akkori filmjeit.

Mi az, ami mai művészetünkre tematikailag, a hangvételt tekintve és stiláris szempontból tipikusan jellemző? Mindenekelőtt az, hogy az életmód, a „hogyan éljünk?" kérdése, az egyes ember belső világa, a köznapi élet, az erkölcsiség és a történelmi múlt témái kerültek előtérbe, ezek törnek be – igen nagy arányban s erővel – a művek világába. A szocialista társadalomépítésnek ma nem annyira a „makrofolyamatait", hanem inkább a „mikrofolyamatait" állítja előtérbe az alkotások többsége. Ezek egyrészt a társadalmi szakaszváltás kétségtelenül valóságos jellemzőit tükrözik a szocializmus alapjainak lerakását követő időszakban, másrészt arról is vallomást tesznek, hogy a társadalmi folyamatok a korábbinál nehezebben átláthatók. Egyfelől dokumentumszerű, szociografikus megoldások, másfelől groteszk és ironikus hangvétel, harmadrészt rendkívül erős történelmi érdeklődés – nagy leegyszerűsítéssel, így lehetne megnevezni művészetünk néhány mai fő jellemzőjét.

Az eddig vázolt kép azonban nemcsak felületes, hanem szükségképpen egyoldalú is. Mert ha fontosak is a stiláris, tematikai változások, a műfaji átalakulások, *a művészet belső értékrendje* ma is a *valóságábrázolás hitelének* és korszerűségének mértéke szerint alakul. Skatulyázni aligha lehet és szabad az egyes alkotásokat és alkotókat. De tény, hogy művészetünket *sokféle áramlat* jellemzi, s ezek kapcsolódásainak és eltéréseinek (sőt vitáinak) van kitapintható *szemléleti-ideológiai jelentése* is. Az igazi művészi érvény és érték ma is elválaszthatatlan az alkotói világkép realizmusának, szocialista jellegének mértékétől, ha ezt a szempontot nem lehet, nem szabad is merev kizárólagossággal kezelni. Társadalmunk új kérdéseire, emberi és erkölcsi problémáira, a történelmi és nemzeti önismeret igényére, a személyiség dilemmáira a realista, humanista törekvések adnak művészileg és eszmeileg meggyőző választ, amelyek a művészi személyesség, az „én-kifejezés" eredetiségét összekapcsolják a társadalom, népünk helyzetének reális ábrázolásával, a szocializmus, a közösség – korántsem ellentmondásmentes, de távlatos – sorsával és fejlődésével.

Jócskán van ugyanakkor kortárs művészetünkben, művészeti közéletünkben blöffölő modernkedés, harsány semmitmondás; nem ritka a gondolati kiürültséget, a tartalmas emberi mondanivaló hiányát hamisságokkal, fölénnyel, szándékolt érthetetlenséggel, gőgös világfájdalommal leplezni akaró törekvés. Az pedig különösen zavaró, amikor egy-egy „művész" valamiféle kísérletezés ürügyével magát a művészetet, az alkotás értelmét is megkérdőjelezi, amikor látványosan „fölszámolja" az esztétikai alkotást. Másfelől a valósággal való birkózás – s a közönség vélt vagy valóságos igényeire való hivatkozás – nem kevés alkotót vezet ma is a könnyebb, a középszerűbb megoldások felé. Az erőtlen, sőt olykor egyenesen sematikus vagy giccses írói szemléletre a művészi szöveg, illetve kép épségét megtörő, torz indulatú „kibeszélésre" és „odamondogatásra" vagy éppen a vizuális kontárságra jócskán akad ma is példa.

Művészetünk természetesen nemcsak a fentiek szerint van megosztva. Az igényes művészetben is érzékelhetők olyan áramlatok, amelyek egy rezignált, szkeptikus vagy individualista arculatú, lényegében polgári-kispolgári típusú humanizmus je-

gyében, ám azért a szocializmus számára is művészi-emberi értékeket hordozó erővel élik meg s ábrázolják világunkat, korunkat. Ha értékes alkotásokról, humanista törekvésekről van szó, akkor megbecsült helyük van szellemi életünkben, de a marxista kritika okkal vitatkozik (kell hogy vitatkozzon!) ezeknek az alkotásoknak a történelem- és életszemléletével. És talán külön típusként említhetjük azokat az újabban elszaporodni látszó műveket (filmeket, verseket stb.), amelyeket lényegi progresszivitásuk, értékük ellenére – vagy azzal együtt is – azért fogad napjainkban bíráló közvélemény, vita, mert az alkotói szándékot, a fő mondanivalót oda nem illő mozzanatok, hamis történelemképből fakadó betétek, sőt olykor demagógiára, „kikacsintásra" alkalmas motívumok gyengítik, teszik ellentmondásossá.

Az új művészi alkotások közül ma is a *szocialista-humanista* ihletre való, elkötelezett, korszerű *realista művekből* ismerhetünk rá leginkább korunkra, a népre, a dolgozó osztályok életére, történelmi jelen időnkre. A közönség és a művészet egymásra találását, a tartalmas érthetőséget, a szocialista valóságismeret művészi termékenységét példázzák a közelmúlt olyan irodalmi alkotásai, mint Illyés Gyula immár lezárult költészetének kései darabjai és a „Beatrice apródjai" című önéletrajzi regénye, Vas István memoárja „Miért vájjog a saskeselyű?", Gáll István „Ménesgazda" című regénye és „Vaskor" című elbeszéléskötete, Galgóczi Erzsébet, Bertha Bulcsu és Vészi Endre elbeszélései, Gyurkó László Faustus-regénye, Cseres Tibor „Parázna szobrok", és az „Én, Kossuth Lajos" című regénye, Veress Miklós történelmi hangvételű költészete, az erdélyi magyar író, Sütő András drámái és prózája, Hubay Miklós színpadi művei, a „Magyarország felfedezése" című szociográfiai sorozat, illetve Moldova György riportszociográfiái, mindenekelőtt a „Tisztelet Kómlónak" és az „Akit a mozdony füstje megcsapott", Beréményi Géza, Dobai Péter, Ördögh Szilveszter, Simonffy András, Spiró György és mások – jórészt történelmi tárgyú – prózája.

Nem protokoll-listát ad ez a fejezet, csak példákat említ (bizonyos értelemben akár kedvcsinálásként is); és semmiképpen nem szándéka „jó" és „rossz" pontokat osztogatni. De mégis hasznosabb talán olykor nevekkel, címekkel is illusztrálni azt, amit ma szocialista kultúránkban értékes, korszerű realizmus-

nak tartunk, mintsem üres kinyilatkoztatásokra hagyatkozni. Minden művészeti ágból, az alkotó- és előadóművészet legkülönbözőbb válfajaiból lehetne példákat idézni meggyőző, érett humanista teljesítményekre csakúgy, mint még „nyitott", még nem igazolt – de bizalmat érdemlő kísérletezésekre, valamint ellentmondásos szemléletű alkotásokra. Művészi érték, progresszív szemlélet és méltó siker örvendetes egységére vall például Szabó István „Mephisto" című Oscar-díjas filmje, az új típusú közösségi élményeket a táncmozdulatok, a koreográfia nyelvén kifejezésre juttató Győri Balett (művészeti vezetője: Markó Iván) néhány év alatt beért teljesítménye, illetve a tehetséges fiatal zongoraművészek nemzetközi rangú vonulatának (Ránki Dezső, Kocsis Zoltán stb.) művészete.

3. MŰVÉSZETI KÖZÉLET ÉS MŰVÉSZETPOLITIKA

Az *MSZMP művészetpolitikája* a fő folyamatok megítélésekor mindenekelőtt a művekből, a művészi termés értékeiből – s nem az alkotó személyes nézeteiből, közéleti megnyilatkozásaiból, költői hitvallásaiból – indul ki: *az alkotásokban testet öltő mondanivaló társadalmi-emberi érvénye* az elsődleges. Ugyanakkor nemcsak hasznos, hanem nélkülözhetetlen is (mindenekelőtt társadalmunk demokratizmusa szempontjából) az alkotók – persze nem kötelező érvényű s nem uniformizált – *közéleti szerepvállalása*. A társadalom számít illetékességükre és aktivitásukra, állampolgári és értelmiségi felelősségükre társadalmunk minden fontos kérdésében. Ez az „elvárás" annál is inkább jogosult, mivel a művészek többsége azonosul a párt politikai céljaival, nemzeti programnak tekinti a fejlett szocialista társadalom építését.

A művészet és a politika viszonya természetesen nem konfliktusmentes, bár a fő jellemzője a közös „stratégiai" felelősségből, a szocializmus és a kultúra egymásrautaltságából, az ezért vállalt munkából fakadó partnerség. A szocialista elkötelezettség mellett – nemcsak a művészet közegében, hanem a társadalmi-közéleti nyilvánosság közvetlenebb formáiban és fórumain is – hangot kapnak, megfogalmazódnak vitatható álláspontok, olykor szélsőséges, indulatos – köztük olykor ellenzé-

kieskedő, nacionalista felhangú – nézetek is. Sőt: a művészeti közélet eszmei arculata, közérzete ellentmondásosabb, mint a művészeté. A Központi Bizottság 1983. áprilisi határozata erről így fogalmazott: „Gyakoribbá váltak a pesszimista, a távlatvesztést tükröző megnyilatkozások. A köztudatban a szocializmusról torz és téves nézetek is jelentkeznek, és tovább élnek elvont, illuzórikus felfogások is. Nem tudatosultak eléggé a rendszerünkre jellemző jelentős szocialista értékek. Nem kaptak kellő magyarázatot a szocializmus építésének ellentmondásai és a feloldásukra tett erőfeszítések."[11]

A szövetségi politika keretei között úgy kell folytatni vitáinkat, hogy a politikai szövetség és ne a bizalmatlanság erősödjön; s hogy a nem marxisták eszmeileg is kerüljenek közelebb a párt politikájának tudományos világnézeti alapjaihoz, valóságismeretéhez. Nem szégyen, ha a marxisták a más világnézetűektől tanulnak; a politika, a művelődéspolitika sem tarthatja magát tévedhetetlennek. De aligha indokolt erre hivatkozva az ideológiai vitáktól való elfordulás, a „szemérmes" marxizmus, az eszmei közömbösség nagyon is ideológiai programját igazolni. Folytatni, szaporítani kell ezeket a vitákat, hiszen lényeges kérdéseket érintenek. Ezekre választ adva az alkotó marxista gondolkodás és közírás is erősödhet, legyen szó gazdaság és kultúra viszonyáról, a népesedési helyzetről, az ún. nemzeti sorskérdésekről, nemzet és erkölcs témájáról, politikai utunk egy-egy állomásának, ellentmondásának természetéről vagy éppen teendőinkről a kulturális intézményrendszer terén.

A művészeti szövetségek 1980–1981-ben lezajlott közgyűlései, illetve a *művészeti közélet* azóta tapasztalható jelenségei jól mutatják az egyes területeken szaporodó gondokat, az új természetű kihívásokra adandó gyors válaszok kötelezettségét és olykor a gyakorlati politizálás gyengeségeit. Ahol érettebb a művészeti közélet egészének (vagy akárcsak egy-egy területének) önelemző igénye és képessége, ott a művészeti szövetség társadalompolitikai illetékessége, partnersége is jól működik. Ahol viszont zavarok vannak, ahol magáról a művészetről, a művészet

[11] Az MSZMP Központi Bizottsága 1983. április 12—13-i ülésének dokumentumai. 50. old.

és valóság, művészet és közönség viszonyáról nem – vagy alig – esik szó, ahol késlekednek a szükséges korszerűsítések, ott bizony van hatása a demagógiának, a „sérelmi politikának". Ott tehát a művészértelmiség társadalmi, közéleti szerepvállalása sem teljesen egészséges, bármilyen hangosak is az erre irányuló igények.

Az a tény, hogy – ha alapvető politikai érdekeinket és értékeinket nem sértik – szellemi életünkben az általános társadalmi-tudati feltételek által meghatározva jelen vannak, jelen lehetnek nem marxista ihletettségű művészi és művészeti-közéleti megnyilatkozások, kötelezettséget is jelent a marxista kritikának, a szocialista-kommunista alkotóknak. A *művészi alkotás szabadsága* – amit művészetpolitikánk egyik alapelvének tekintünk – elválaszthatatlan a viták, mindenekelőtt *a marxista kezdeményezésű kritikai eszmecserék szabadságától.*

Mindezt azért is időszerű ma hangsúlyozni, mivel belső társadalmi nehézségeink, a gazdasági növekedés ütemének és az életszínvonal emelkedésének megtorpanása, a nemzetközi feszültség több helyütt érzékelhető növekedése, a szocializmus ellenségeinek külső és belső aktivizálódása némileg érezteti hatását a művészeti életben is. Számos objektív ellentmondás, művészeti-közéleti gond, sürgős megoldásra váró probléma – így például a művészeti létesítmények sok ágazatban igencsak elavult állapota – nehezíti helyzetünket, de egyúttal fontossá is teszi a szocialista szellemű viták szélesítését, az elvszerű demokratizálást. Annál is inkább, mivel ebben a helyzetben a művészet és a művészeti közélet érzékenyebbé, sőt fogékonyabbá válhat különböző demagóg nézetekre, torz szemléletekre is, például az önismeret helyetti önsajnálatra vagy éppen a valóság eltorzítására.

Mik a művészetpolitika konkrét feladatai, cselekvési keretei, kötelezettségei és esélyei? A művészetpolitika arra vállalkozik, hogy – eszközei, lehetőségei erejéig – az alkotástól a befogadásig, a közönségig ívelő „pályán" segítse a fő történelmi célkitűzést, *a művészet és a valóság,* illetve *a művészet és a nép* találkozását, közeledését. Ez a találkozás, ez a közeledés nélkülözhetetlen feltétele, fontos területe a magyar szocialista társadalom építésének. A szocialista demokratizmus bontakozó feltételei között nem automatikusan és egyenesvonalúan, nem el-

lentmondásmentesen, de érzékelhetően növekszik, s kell is hogy növekedjen a művészet szerepe. Ebben a történelmi folyamatban – éppen az irány „biztosítása" érdekében – a gazdasági, a társadalompolitikai, az ideológiai fejlődéstől elválaszthatatlanul a művészeti élet irányításában is érvényesülnie kell a közérdeknek és közakaratnak, a párt vezető szerepének. Egyszerre objektív érdeke ez a társadalomnak és a művészet belső fejlődésének.

A művészetpolitika feladata kettős. Egyrészt *kedvező feltételeket* igyekszik teremteni a művészi alkotások, a hiteles valóságismeret, a tartalmas korszerűség kibontakozása számára. A politikai nyilvánosság és demokratizmus erősítésével, a partneri kapcsolat érvényesítésével, a művészeti közélet mechanizmusának fejlesztésével, a főbb eszmei és értéktendenciák tudatosításával – s más eszközökkel is – támogatja az értékek születését és kiválasztódását. A társadalom érdekében megfogalmazza és képviseli a művészet iránti igényeket, és egyúttal tudatosítja, nyomatékossá teszi a társadalom számára a művészet révén megfogalmazódott mondanivalókat.

A művészetpolitikának másrészt komoly feladatai vannak *a művészi értékek közvetítésében*, a tömegekhez való eljuttatásában, a kulturális nyilvánosság megszervezésében, az izlésnevelésben és a tudatformálásban. Ez a két kötelezettség csak „logikailag" különíthető el, a gyakorlatban nagyon is összefonódnak, s ez jelzi azt is, hogy milyen gyakran találkoznak össze a művészetpolitika és a közművelődés-politika napi és távlati feladatai (különösen a tömegkommunikáció, a művészeti ismeretterjesztés, az amatőr művészeti mozgalmak keretében). S akkor még nem is szóltunk a művészeti nevelésről (ez az oktatásügy része), amely – az óvodás korúak játékos érzelmi, zenei, vizuális nevelésétől kezdve – döntően beleszól abba, hogy milyen lesz a jövő felnőtt társadalmának kulturáltsága, ízlése, fogékonysága.

A művészetpolitikának az az alapelve, hogy elsődlegesen az értékek *támogatásával*, a „megrendelések" ösztönzésével, az eszmei-minőségi igények képviseletével érvényesítse a társadalom érdekeit, a szocialista kultúra erősítését a művészeti életben. A zeneművészetben, az irodalomban, a filmművészetben, a vizuális kultúra ágazataiban, a színházművészetben stb. – a megfelelő sajátosságok figyelembevételével – elsődlegesen az *elvi*

irányításon keresztül, de számos gyakorlati, intézményi, káderpolitikai, pénzügyi eszköz révén is ez a módszer érvényesül. Illetve, ennek kell érvényesülnie. Mindenekelőtt a párt vezető testületeinek állásfoglalásaiban, művelődéspolitikai dokumentumaiban, és vitaanyagaiban jut ez kifejezésre, valamint – ezek nyomán – az elkötelezett alkotók, műhelyvezetők munkájában, a pártszervezetek és -szervek tevékenységében, az egész párttagság szemléletének alakításában, az országos és helyi állami és tanácsi szervek kulturális munkájának irányításában.

Az MSZMP *az alkotás szabadságának elvét és gyakorlatát* vallja, hiszen a társadalmi haladás és a művészeti kiteljesedés mélységesen egymásra van utalva, a szocializmusnak érdeke e szerves egység kibontakoztatása. Ha marxista módon értelmezzük a művészi szabadság fogalmát, akkor az a szükségszerűség felismerését, az objektív társadalmi igazság esztétikai megformálását is jelenti (nem a művészi szubjektum kárára!); nem „valamitől", hanem „valamire való" szabadságot. Elkötelezettség és igazság, realizmus, pártosság és népiség így egymást hitelesítő érték-összetevői a művészi teljességnek.

A párt- és állami irányítás ugyanakkor nemcsak a „művészi" és a „művészeti-közéleti" valóságból indul ki, hanem figyelembe veszi a társadalom ízlésállapotait, a közönség igényeit, műveltségi viszonyait is. A *nyilvánosság körének* eldöntésekor (például a televízió és a rádió műsorainak, a kritikai rovatoknak a szerkesztésekor, a könyvkiadás arányainak kidolgozásakor) a kulturális alkotóműhelyeknek feltétlenül figyelembe kell venniük a tényleges igényeket, ízlésszinteket, de ez nem jelenthet elvi és minőségi engedményeket. Nem törődhetünk bele abba, hogy ma még sok helyütt a kispolgári igény az uralkodó, hogy az „olcsóbb" szórakozást, a felszínesebb kikapcsolódást százezrek gyakran kizárólagos szükségletként élik át, s eleve elhárítják maguktól az önismeretet, emberi gazdagodást kínáló – s esetleg „csak" áttételesen szórakoztató – korszerű művészetet. S abba sem törődhetünk bele, hogy a felnőtt magyar lakosságnak kb. 70 százaléka még nem rendszeres könyvolvasó.

A könyvkiadásban, a „nagy" és a stúdiószínházak közötti munkamegosztás kialakításában (hogy mit mutatnak be több száz, esetleg ezer, s mit egy kisebb közönség előtt), a napi- és a

képes hetilapok szerkesztésében, a filmgyártásban (az évi kb. 20 magyar játékfilm megrendezésében), a hangversenyek bérletrendszerének alakításában, a szórakozás–szórakoztatás különböző népszerű műfajainak „kezelésében" egyidejűleg kell figyelemmel lennünk az *igényébresztés*, az *igénykielégítés* és az *igényfejlesztés* szempontjaira. El kell hárítani a sznob ízlésterrort, de a tömegigényekre hivatkozó demagógiát is.

Egyedi stílus- és ízléskérdésekbe az irányítás nem avatkozik bele, de a közízlés alakításában már vállal szerepet; elvi orientációja a művészi-eszmei minőségek tudományos értékelésén alapszik. Elsősorban a szocialista törekvéseket, az értékes, humanista, közérdekű alkotásokat, produkciókat támogatja, ezeknek igényli a legnagyobb nyilvánosságot, ezeknek ad művészetpolitikai nyomatékot. A realitásokat figyelembe véve helyet ad vitatható színvonalú, illetve eszmeiségű alkotásoknak is; ezekkel kapcsolatban mondjuk képletesen, hogy a „tűrés" kategóriájába tartoznak. Kétségtelenül széles sáv ez: az igényes, de eszmeileg felettébb problematikus művektől kezdve a bármiféle arculatú középszerig és a szórakoztatás átlagos műfajáig sok típusa van.

A publikációs nyilvánosság szabadsága viszont nem vonatkozik az antihumanista, szocialistaellens, ízlésromboló termékekre: ezeket egyértelműen „tiltja" a művészetpolitika. Előfordulhat az is, hogy egy-egy mű nyilvánosságra hozatalát időlegesen korlátozza a társadalmi közérzület pillanatnyi állapota vagy valamilyen politikai érdek – jóllehet a műalkotás objektíve nem ellenséges, sőt akár haladó értékű is lehet. Ilyenkor egy-két év elmúlta is hozhat változásokat.

Ebben a persze nagyon leegyszerűsítve jellemzett válogatási rendszerben és a művészeti életben kiemelkedő szerepe van a művek és áramlatok értékelésére vállalkozó *marxista kritikának*, illetve a szövetségi politikát hitelesítő eszmei vitának, a közéleti, a kulturális nyilvánosság hatékony demokratizmusának. A társadalmi igényektől azonban jelenleg a kritika teljesítménye is messze elmarad, főleg ami a meggyőző értékorientációt, a megbízható és rendszeres minősítést, az eszmecseréket, a tudományos, közművelődési és ideológiai szempontok viszonylag egységes érvényesítését, a közönségnevelés felelősségét illeti. Ebben szerepet játszik az is, hogy még mindig meglehetősen

gyakori az alkotók egy részének elmélet- és kritikaellenessége, túlérzékenysége, a művészeti közéletnek a kritikát korlátozó hatása.

Vannak gondok az *elsőrendűen elvi-orientáló módszerrel* dolgozó központi és helyi pártirányítás gyakorlatát, a kulturális kormányzat gyors és rugalmas működését, a megyei tanácsok, illetve az egyes műhelyek önállóságát és felelősségét illetően is. Alkalmanként elszaporodnak a publikációkkal kapcsolatos döntési, politikai tévedések egy-egy szerkesztőség, kiadó, bemutatóterem, színház vagy filmstúdió stb. munkájában. Mindez annál szembetűnőbb, mivel napjainkban érzékelhetően növekszik a közösségek, megyék, vállalatok, üzemek művészettámogató szerepe, ami maga is a kultúrában való érdekeltség felismerésére vall.

Mind időszerűbb követelménye az országos és a helyi irányításnak, a kezdeményezőkészségnek, s ha kell, a társadalmi, közösségi összefogásnak és áldozatvállalásnak, hogy javítsa és észszerűsítse a művészi alkotás és terjesztés gazdasági feltételeit, hogy közelebb hozza egymáshoz *a művelődéspolitikai és a gazdasági érdekeltségi szempontokat.* A valódi értéket, a széles körű nyilvánosságot érdemlő műveket az államnak továbbra is kiemelt támogatásban kell részesítenie, viszont nem vállalkozhat minden művészeti jellegű igény, elképzelés és törekvés korlátlan „eltartására". Ugyanakkor az eddiginél jobban el kell választani egymástól a *művészi értékek társadalmi támogatását* és a művészek nehezebb helyzetbe kerülő rétegeinek gondjait enyhítő *szociálpolitikát.*

A XII. kongresszuson előterjesztett és elfogadott központi bizottsági beszámoló hangsúlyozza: „Népünk műveltségének emelésében megtisztelő, felelősségteljes és semmi mással nem pótolható szerepük van az íróknak, a művészeknek. Pártunk tudatában van annak, hogy nem könnyű feladat korunk bonyolult jelenségeinek művészi ábrázolása. Mégis azt várjuk az íróktól, a művészektől, hogy ne elégedjenek meg a felszínes általánosítással, hanem hatoljanak még jobban a jelenségek mélyére. Az emberiség sorskérdéseiben népünk törekvéseivel és állásfoglalásával összhangban a béke, a haladás ügyét támogassák. Ne a múló divatokat kövessék, ne a befelé fordulást válasszák, hanem

szocializmust építő népünk múltjának és jelenének, örömeinek és gondjainak bemutatásával, minden emberi érték realista ábrázolásával segítsék elő fejlődésünket, az értelmes közösségi élet kialakítását. Társadalmunk támogatja az irodalmat, a művészeteket, ugyanakkor joggal elvárja az íróktól, a művészektől, hogy még több színvonalas alkotással fejezzék ki szocialista törekvéseinket, a valóság hű, művészi ábrázolásával gazdagítsák életünket..."[12]

Sokszor eltemették már a *realizmust*, a korszerű, a szocialista művészetet, de az mindig feltámadt, új életre kapott. Napjaink művészete nem bővelkedik az ilyen alkotásokban, jogos az igény a realizmus gazdagítására, a mai társadalmi valóság, a hétköznapi örömök és gondok, a valódi konfliktusok korszerű, közérdekű ábrázolására vagy például színház- és filmművészetünk köznyelvének s egyúttal elvszerű közönségkapcsolatainak megújítására. De jóval több van az értékes művekből, mint ami első pillanatra feltűnik, mint amit a sznob ízlésterror vagy a fogyasztói tömegigényre hivatkozó demagógia észrevesz. Kifejeződik bennük az ember, a személyiség, a munka, a közösségi értékek, a haladó nemzeti tradiciók tisztelete, a szenvedélyes vágy a béke, a társadalmi igazságosság, az egyén és közösség állandó megújulása iránt. Tükröződik bennük a szocializmus nyomán bekövetkezett történelmi léptékű változásokkal való azonosulás, az új, magasabb rendű társadalmi értékek és eszmények belsővé tétele, s ettől elválaszthatatlanul: valóságunk ellentmondásainak alkotó szellemű elemzése, minősítése. Testet ölt bennük ugyanakkor minden emberellenes, közösséget és személyiséget romboló magatartás és amorális cselekvés elutasítása is.

A szocializmus és a korszerű, humanista realizmus „egymásra utaltságának", e kapcsolat életképességének friss bizonyítékai napjaink hiteles művészi értékei. Ám hogy számuk, erejük és hatásuk bővüljön, szélesedjen, a művészetpolitikai gyakorlatnak és a társadalmi közfigyelemnek is fejlődnie kell. A Központi Bizottság 1983. áprilisi határozata – a hosszú távú és az időszerű feladatokokból kiindulva, a művészeti életben tapasztalható je-

[12] A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1980. 121. old.

lenségek reális elemzése alapján – nagy nyomatékkal fogalmazta meg: „A művészeti életben erősíteni kell a párt eszmei orientáló szerepét, és támogatni kell a társadalmi haladást szolgáló, realista szellemű alkotások létrejöttét, javítani kell a művészet és a társadalom kapcsolatát. Művészetpolitikai elveinkkel összhangban, az alkotóműhelyek önállóságát erősítve lényeges változást kell elérni felelősségük növelésében. Fokozni kell a marxista kritika szerepét."[13]

4. FOLYTONOSSÁG ÉS MEGÚJULÁS A MŰVELŐDÉSPOLITIKÁBAN

A művészetpolitika területének kiemelése után térjünk vissza röviden az MSZMP művelődéspolitikájának egészéhez.

Több mint két és fél évtized telt el azóta, hogy – 1956 decemberében, az ellenforradalom leverése után – a szocializmus nagy hazai megrázkódtatásából kivezető utat találó MSZMP tisztázta és nyilvánosságra hozta politikájának fő elveit és módszereit. Ebben a történelmi jelentőségű dokumentumban már jelen vannak a művelődéspolitika lenini koncepciójának tételei, amelyeket majd az 1957 nyári országos pártkonferencia határozatai erősítenek meg és szélesítenek ki. 1958-ban hozta meg és adta közre a Központi Bizottság *Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei* című határozatot, amely az azóta eltelt évtizedek művelődéspolitikai gyakorlatát megalapozó legtöbb alaptételében ma is helytálló dokumentum.

A változó valóság új követelményei természetesen egyszerre gazdagítják-konkretizálják és árnyalják-frissítik a művelődéspolitikát is. Ebben a történelmileg előremozduló folyamatban a vezető pártszervek határozatai és a kormányzat gyakorlati intézkedései mellett – éppen az elvi-eszmei orientálás módszerének elsődlegessége jegyében – különösen fontos szerepet játszottak és játszanak ma is az MSZMP KB mellett működő művelődéspolitikai tanácsadó szervek, elméleti munkaközösségek (jelenleg: *Agitációs és Propaganda Bizottság, Művelődéspolitikai Munkaközösség)* állásfoglalásai, orientáló dokumentumai. Elég

[13] A XII. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól. 52. old.

emlékeztetni az utóbbi testület néhány fontos és publikált munkájára: *A „népi" írókról* (1958); *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* (1959); *A szocialista realizmusról* (1965); *Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban* (1966); *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése* (1972); *A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései* (1974); *Nyelvünk állapota, anyanyelvi műveltségünk helyzete* (1980); *Irányelvek Lukács György születésének 100. évfordulójára* (1983).

Művelődéspolitikánk elveinek és gyakorlatának kibontakozása szorosan összefügg a párt általános politikájának gazdagodásával. Az MSZMP VIII. kongresszusa 1962-ben megállapíthatta, hogy hazánkban befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása. Ezzel egyidejűleg lényegében lezárult a kulturális forradalom első szakasza, kikristályosodtak művelődéspolitikánk alapelvei. Az ezt követő évek szükségképpen egy-egy kulturális ágazat kérdéseit állították középpontba: megindult az általános elvek konkretizálása és cselekvéssé váltása.

A hatvanas évek közepén főként a gazdasági reform és a szocialista demokratizálás programjával összefüggő ideológiai és tudati, illetve művészeti-közízlésbeli kérdések kerültek a Központi Bizottság, illetve tanácsadó fórumai elé. 1969-ben a tudománypolitika, 1972-ben és 1982-ben az oktatásügy, 1974-ben a közművelődés, 1977-ben az egész kulturális élet, 1981-ben pedig ennek belpolitikai vonatkozásai szerepeltek – átfogó témaként – a Központi Bizottság napirendjén; máig érvényes határozatok születtek e témában. Az 1983. januári országos ideológiai konferencia átfogó elemzést adott a művelődéspolitika társadalmi és ideológiai feltételeiről, a vele kapcsolatos igényekről. A hetvenes évtizedben egyébként a területi pártszervek és tanácsok munkájában is előtérbe került a művelődés ügye; szinte minden megyei pártbizottság részletesen foglalkozott a helyi tudományos és kulturális élet fejlődésével és problémáival. A szocialista társadalom építésének számos új feltétele és követelménye tükrében művelődéspolitikánk bevált alapelveit következetesen kell érvényesíteni, de egyúttal tovább is kell fejleszteni.

A nyolcvanas évek elejére jelentősen módosultak népünk kulturális-műveltségi körülményei, szokásai. Több vonatkozásban

változtak a tudomány, az oktatás, az egyéni és közösségi művelődés, a művészi alkotó munka jellemzői. Átalakulóban van a kultúra szerkezete, a tudomány és a gyakorlat viszonya, az iskola belső élete és a vele szemben támasztott követelményrendszer. Gazdagodott-módosult mindaz, amit „szocialista érték"-nek tekintünk; ugyanakkor új kihívásokkal jelentkezett a gazdasági élet, és számos – korábban nem látott – társadalmi, életmódbeli, valamint kulturális ellentmondás került felszínre. Az emberek munkakultúrája, életmódja, szabad ideje, szórakozási-művelődési szokásai is komoly változásokon mentek át. A szabad szombat általánossá válása, a gazdasági szerkezet átalakulása, a „kisvállalkozások" megjelenése, az ösztönzési rendszer korszerűsítése, illetve az aggodalomkeltő világpolitikai folyamatok ellentmondásos hatást gyakorolhatnak a művelődés társadalmi és egyéni oldalára egyaránt.

Nem kevés megoldatlan feladat halmozódott fel értelmiségpolitikánk gyakorlatában. Eközben számos területen mégis sikerül előre lépni: kedvező és kedvezőtlen tünetekre tehát egyaránt akad példa. Időszerű társadalmi és gazdasági reformfeladataink és az általános politikai helyzet bonyolult „kihívásokkal" jár együtt a nyolcvanas évtized magyar kultúrája számára is: termékenyítő, „értéktisztító", a művelődés és a társadalom kapcsolatát új tartalmakkal telítő, de bizonyosan nem konfliktusmentes évek elé nézünk. Van alap és ok a cselekvést ösztönző bizakodásra, az értékteremtő kulturális aktivitásra.

Az eddigiekben vázolt időszerű körülmények és szükségletek határozták meg az MSZMP XII. kongresszusán elfogadott politikát. A kongresszus a pártmunka egészét illetően és a művelődéspolitika vonatkozásában egyaránt hangsúlyozta: „Ügyelnünk kell rá, hogy politikánk időálló, változatlan alapelvei csorbítatlanul érvényesüljenek, azokat senki – se a dogmatizmus, se a revizionizmus irányában – el ne torzíthassa. Azt sem engedjük meg, hogy korábbi helyes döntéseink, állásfoglalásaink dogmává váljanak. Nyitottnak kell lennünk az új kérdések előtt, a jövőben is kezdeményezően kell fellépnünk mindenben, amiben a nép, az ország érdeke az általános előrehaladás végett változtatásokat igényel. Így fogjuk fel politikánk fő vonalának folyama-

tosságát; azt kell megőriznünk és továbbfejlesztenünk, ami az ország haladását segíti, a népet eredményesen szolgálja."[14]

A XII. kongresszus óta végzett munka értékelésére vállalkozó 1983. áprilisi KB-határozat szintén nagy figyelmet szentelt az ideológiai-kulturális terület, az agitációs és propagandamunka aktuális teendőire. Nem kevés eredményről adhatott számot, de az egész területre vonatkozólag kritikusan fogalmazott: „a párt ideológiai tevékenysége, agitációs és propagandamunkája nem tudott elég gyorsan és rugalmasan alkalmazkodni a nehezebb, bonyolultabb feltételekhez. A kutatás és a gyakorlat, az elmélet és a propaganda közötti kapcsolat nem kielégítő. Az új kérdésekre ideológiai síkon nem mindig tudtunk elég gyorsan és megfelelően válaszolni, pedig ezt az elméleti munka és a szocialista építés gyakorlata egyaránt megköveteli. Az eszmei munka megjavítását sürgeti az is, hogy nemzetközi méretekben éleződik a két világrendszer, a szocializmus és a kapitalizmus közötti ideológiai, politikai harc."[15]

A fő feladatot pedig így fogalmazta meg a Központi Bizottság: „Az ideológiai és a kulturális irányító munka, az agitáció és propaganda középpontjába a valóság hiteles feltárását, a párt eszmei befolyásának erősítését, szélesítését, politikánk meggyőző képviseletét, a szocializmus történelmi küldetésébe vetett bizalom szilárdítását, a szocialista hazafiság és internacionalizmus eszméjének terjesztését kell állítani. Nagyobb figyelmet kell fordítani történelmünk, szocialista vívmányaink bemutatására, a nemzeti érzés, a reális nemzeti önismeret fejlesztésére. Társadalmi feladataink megoldása szükségessé teszi a párt ideológiai tevékenységének erősítését. Határozottan és rendszeresen ki kell fejteni nézeteinket a társadalmat, a gazdasági helyzetünket és a távlatainkat érintő legfontosabb kérdésekben."[16]

A nép és a kultúra kapcsolatát, a művelődés, a tudomány, az oktatás, a művészet belső fejlődését az a *művelődéspolitikai*

[14] A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. 125—126. old.

[15] Az MSZMP Központi Bizottsága 1983. április 12—13-i ülésének dokumentumai. 49—50. old.

[16] Ugyanott, 51. old.

gyakorlat képes erősíteni, amely feladatait a társadalom, a világ, a mai ideológiai helyzet követelményeire érzékenyen és fogékonyan teljesíti. Ennek s csakis ennek révén segítheti *a párt általános politikáját*. Ezzel járulhat hozzá a politikai gyakorlat ahhoz, hogy a *kultúra*, illetve az *értelmiség* itt és most betöltse eredendő és sokoldalú szerepét társadalmunk mai életében.

TARTALOM

I. TÉMA. A MATERIALISTA TÁRSADALOMFELFOGÁS ALAPJAI 3

1. fejezet. Természet, ember, társadalom 5
2. fejezet. A társadalom szerkezete. Alap és felépítmény. Társadalmi-gazdasági alakulat 34
3. fejezet. Az anyagi javak termelési módja 48

II. TÉMA. A TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE ÉS POLITIKAI ÉLETE 70

1. fejezet. Az osztályok és az osztályharc marxi—lenini felfogása 71
2. fejezet. A társadalom politikai élete 100

III. TÉMA. A TÁRSADALOM SZELLEMI ÉLETE 131

1. fejezet. A társadalmi tudat 131
2. fejezet. Az erkölcs 160
3. fejezet. A vallás 199
4. fejezet. Társadalom és kultúra. A művelődéspolitika feladatai 219

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szikra Lapnyomda (83—5573), Budapest
Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató
A kötetet Recski Ágnes szerkesztette
A borító Bereczki Gábor munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Mikóczi Vilmosné
Terjedelme 16,5 (A/5) ív

27,– Ft